tarih ve toplum

EKİM 1987/750 LİRA (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ/ İLETİŞİM YAYINLARI

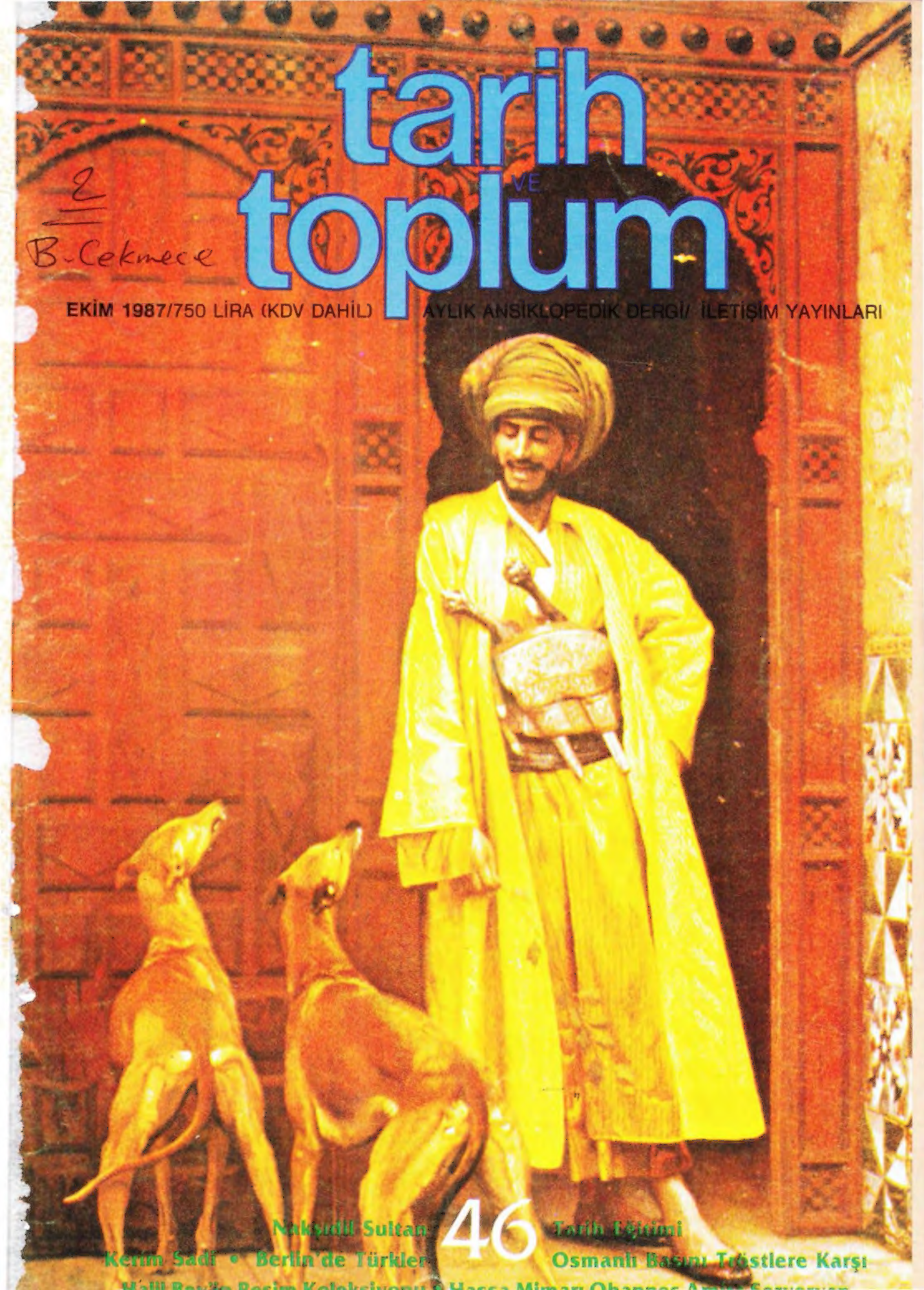

Nuksıdil Sultan 46 Tarih Eğitimi

Kerim Sadi • Berlin'de Türkler Osmanlı Basını Tröstlere Karşı

Halil Bey'in Resim Koleksiyonu • Hassa Mimarı Ohannes Ar[illegible] Serveryan

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

SALİH ÖZBARAN
Anadolu'da Bir Sempozyum
6

CEMİL KOÇAK
Cumhuriyetin 10. Yılı Kutlamaları
7

GÜLTEKİN EMRE
300 Yıllık Geçmiş, Berlin'de Türkler
9

KEMAL SÜLKER
Ölümünün 10. Yılında Kerim Sadi
14

ORHAN KOLOĞLU
Osmanlı Devleti'nde Tröstler ve Basın
17

KEVORK PAMUKCİYAN
Kayserili
Hassa Mimarı Ohannes Amira Serveryan
23

ADNAN GİZ
Nakşıdil Sultan
29

BİR MARŞ
31

UYGUR KOCABAŞOĞLU
Hayal Perdesinden Gazete Sayfasına, Karagöz
34

FRANCIS HASKELL
19. Yüzyıl Paris'inde Bir Türkün Resim Koleksiyonu
36

SALİH ÖZBARAN
Türkiye'de Tarih Eğitimi III
41

YEŞİM IŞIL
Mecmua-i Fünûn'da Bilimsel Zihniyet
45

S.CANAŞİA- N.BERDZENİŞVİLİ
"Türkiye'den Haklı İstemlerimiz"
49

İLBER ORTAYLI
Yaşayan Türkologlar: XXII
İçimizden Biri Robert Anhegger
53

ROBERT ANHEGGER
Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar ve İç Tartışmaları (Düşünceler ve Örnekler) I
54

METE TUNÇAY
Emperyalizme ve Sömürgeci Zulme Birlik ve Dr.Şefik Hüsnü Değmer
57

KİTABİYAT

SAMİ ÖNAL
'Kitab' Üzerine

MEHMET ALİ KILIÇBAY
İntihal Şüphesi

İSMAİL KARA
Bir Teşekkür Birkaç Açıklama
59

Kapak resmi: L.Gérome, Complicity *(Gizli Anlaşma).*

tarih.toplum — EKİM 1987 • CİLT 8 • SAYI 46

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına Sahibi
Murat Belge

Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay

Sorumlu Yazı İşleri Yönetmeni
Fahri Aral

Danışma Kurulu
Nuri Akbayar
Emre Dölen
Çağlar Keyder
Uygur Kocabaşoğlu
Şevket Pamuk
Zafer Toprak
Aydın Uğur

Sayfa Düzeni
Nevzat Çalışkan

Düzelti
Şadi Arabacı
Fatih M.Öztan
Satış Müdürü: Şeref Gün
Reklam ve Halkla İlişkiler: Ayşe Silivri
Reklam İçin Telefon: 512 17 32
Ofset Hazırlık: Perka A.Ş.
Renk Ayırımı: Ebru Grafik
Baskı: Ayhan Matbaacılık
Genel Dağıtım: Hürriyet Holding A.Ş.

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

Konur Sk. No: 24/4
Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

857. Sokak İzmiroğlu İşhanı
No.306 Konak-İzmir
Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi: 8.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu: 20 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 30 $/yıl • Avustralya: 35 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 1000 TL.**

OKUYUCU MEKTUPLARI

Bir Not

TARİH ve TOPLUM dergisinin 45. sayısında yayımlanan Giambatista Toderini'nin "Musıki" başlıklı araştırmasının bir yerinde, Türk musıkisi eserlerinin bestecileri konusunda kaynakların birbirini tutmamasının yeni bir örneği olarak, çeviriyi teslim ettikten sonra kısa bir not eklemeyi düşünmüş, ama yazı dizgiye girdiğinden yetiştirememiştim. Derginin 48. sayfasında, 2. paragrafın 2. satırında yer alan *Pescerfi Bagdati fetichi* kelimelerinin yanına, köşeli parantez içinde okura hatırlatılmak istenen şey şuydu: "Toderini'nin Şâh Kulu'ya ait olduğunu o dönemin üstadlarına sorarak öğrendiğini söylediği bu eser yahut bu adı taşıyan ('Peşrev-i Feth-i Bağdad' yahut 'Peşrev-i Bağdad Fethi') bir eser bugün Türk musıkisi repertuarı konusunda kaynak olarak kullanılan iki kitapta Sultan I. Mahmud'a ait olarak kaydedilmiştir. Bkz. Tarık Kip, *TRT Türk Sanat Musıkisi Saz Eserleri Repertuarı*, s. 10, 1981; Yılmaz Öztuna, *Türk Musıkisi Ansiklopedisi*, II, 'I. Mahmud' maddesi, s.2, 1974)".

BÜLENT AKSOY

Palanga mı, Palanka mı?

TÜRKÇEYE yerleşen yabancı "palanga" sözcüğü ve soyadı dikkatimizi çekmiştir. Folklor bilgini Sn. Metin And "Gelenekcel Türk Tiyatrosu" (1969) adlı kitabının 185. sayfasında: "Ortaoyunu'nda oyunun oynandığı meydana (oyun yerine) verilen palanga adı var. İspanyolca sözcük palenque'nin iki anlamı olduğunu açıklıyor: Biricisi, seyircilerin bulunduğu yerden sahneye giden yol; ikincisi, gösteriler için kazıklarla çit çekmektir. Böylece oyun yeri, tahta kılıç, maske ve soytarılık gibi ortak öğelerin Yahudiler aracılığıyla Türkiye'ye İspanya ve Portekiz'den geldiğini öğreniyoruz" diye yazmıştır.

Oysa, Macarca kökenli "Palanka" sözcüğü Türkçeye girmiş askerî bir terimdir. "Arkası toprakla doldurulmuş, yan yana çakılı kazıklardan meydana gelen ve bir hendekle çevrili olan küçük hisar, kaleden daha küçük müstahkem yer" anlamına gelmektedir.

Ansiklopedik Dergi "*Tarih ve Toplum*"un Ağustos 1987 tarihli yayınında Olga Zirovic'den çeviri yapan Sn. Murat Özyüksel "palanga" sözcüğünü yeğlemiştir. Meydan-Larousse B.Lûgat ve Ansiklopedisi ile Okyanus Ansiklopedik Sözlük'teki palanga ve planka yabancı terimlerinin ayrıntılarına önem verilseydi, çeviri daha etkin olabilirdi. Örneğin: T.D.K. Yayınları 309 sayılı ve 1977 tarihli YENİ KAZIM KILAVUZU'nda her iki sözcük altalta ve ayrı ayrı belirtilmiştir.

Çevirici Sn. M.Özyüksel'in (g) harfiyle yazdığı sözcüğü devamlı tekrarlamaktaki ısrarını kavrayamadık. Yoksa, "palanka" sözcüğünü dilimizden attık mı?

ERCÜMEND MELİH ÖZBAY
/İstanbul

Abdülaziz'in Seryâveri

DERGİNİZİN Mayıs 1987 tarihli nüshasında (s.311) resmini bastığınız Sultan II. Mahmud'un yağlı boya tablosuna dair bilinmeyen bir bilgiyi okurlarınızın dikkatine sunmakta fayda vardır sanırım.

Sultan Abdülaziz'in resme merakı, resim çizmekte kabiliyeti, zamanın ünlü bazı Fransız ressamlarına Osmanlı tarihini canlandıran tablolar ısmarladığı malumdur.

Sözü geçen tablonun (hangi ressamın eseri olduğunu hatırlayamadığım) bir çifti vardır. Şöyle ki Sultan II. Mahmud'u "Vaka-i Hayriye"den önce ve sonra (Nizam-ı Cedid üniforması ile) gösterir.

Dikkat edildiğinde, Sultan Mahmud'un arkasında at süren şahısın her iki tabloda da aynı kişi olduğu anlaşılır. Bu şahsın Sultan Abdülaziz'in o zamanlarda "seryâveri" olan müşir Abdi Paşazâde *Müşir Rauf Paşa* olduğunu, paşanın oğullarından üvey pederim süvari yarbayı Mehmed Ali Bey'den defalarca duymuştum.

Ressamın arzu ve telkini üzerine Sultan Abdülaziz'in yaveri olan Rauf Paşa Sultan Mahmud'u yaveri olarak da böylece tarihe geçmiştir.

Saygılarımın kabulünü rica ederim efendim.

ÖMER NAMİ

Mecmua-i Ahbar Hakkında

TARİH VE TOPLUM dergisinin 1987 Eylûl sayısında (s.4/132) dercedilen ve sayın Meliha Yetkin tarafından hazırlanan, *"Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay"* başlıklı yazıda, Ermeni harfli Türkçe *Mecmua-i İhbar* adlı bir gazetenin, 2 Eylûl 1887 tarihli nüshasından da iktibas yapılmıştı.

Halbuki, bu ismi taşıyan bir gazete bilinmemektedir. Doğrusu *Mecmua-i Ahbar*, yani *Haberler Mecmuası* olmalıdır. Filhakika, 1884-1914 yılları arasında, İstanbul'da, Hovannes Tolayan'ın (1856-1936) imtiyazı altında ve Ermeni Katolik Patrikhanesi'nin resmî organı olarak, haftada iki defa çıkan bu isimli bir gazete mevcuttur (4 sayfa, 43×28 cm.) ki, 1884-1906 yılları arasında Ermeni harfli Türkçe ve 1906-1914 yılları arasında ise Ermenice olarak intişar etmiştir.

Birkaç satır bilgi de, gazeteyi neşreden hakkında verelim.

Hovannes Tolayan, Ermeni Katolik cemaatine mensup bir gazeteci ve mütercimdir. 1856'da İstanbul'da doğup, 1936'da orada vefat etmiştir. İlk tahsilini İstanbul'da yaptıktan sonra, Venedik'deki Mıkhitharistlerin Manastırı'nda eğitimine devam etmiştir. İstanbul'a döndükten sonra, bir müddet Mekteb-i Tıbbiye'de de tahsilde bulunmuştur. 1877-1878 yılları Osmanlı-Rus Harbinin arifesinde, Bedros Mağakyan'ın (1826-1891) Tiyatro Kumpanyası'nda, kısa bir müddet aktörlük de yapmıştır. Müteakiben, Karabet Panosyan'ın (1826-1905) *Manzume-i Efkâr* gazetesinin yazı işleri müdürü olmuştur. Bu sıralarda, Ermeni Katolik Patriği ve Kardinal Andon Hasunyan'a (1809-1884) karşı cephe alan Ermeni Katoliklerin partisine de katılmıştır. Patrik Boğos Terziyan'ın (1855-?) gününde ise, Ermeni Katolik Patrikhanesi'nin Yönetim Kurulu'na üye seçilmiştir. 1914'de, *Mecmua-i Ahbar* kapandıktan sonra, Taksim'deki Surp Hagop Hastahanesi'nin müdürlüğüne atanmıştır. Hasunist ve Antihasunist Ermeni Katoliklerin mücadeleleri esnasında, bir müddet hapsedilmişse de, muhtemelen bir avukat olan Enfiyeciyan'ın etkin müdafaası sayesinde beraat etmiştir.

Fransızcadan Ermeni harfli Türkçeye çevirdiği yirmi kadar romanı, 1876-1893 yılları esnasında İstanbul'da neşredilmiştir.

İki oğlu olmuştur. Birincisi Ervant veya Yervant Tolayan (1883-1937) tanınmış bir mizah yazarıdır. İstanbul'da doğup, 1932'den ölümüne kadar Erivan'da yaşamıştır. Müzisyen olan ikinci oğlu Krikor veya Kirkor Tolayan ise, İsviçre'de ikamet etmiştir. Tanınmış müzisyen Sinanyan Biraderlerin de dayısıdır.

KEVORK PAMUKCİYAN/İstanbul

OKUYUCULARA MEKTUP

Türkiye'de her yayın dönemi benzer sorunlarla başlar. Yıllardır süregelen bu. Kâğıt sıkıntısı, dağıtım zorlukları ve hepsinden öte kâğıt üzerinde "çözülmüş" gibi gösterilen okur-yazarlık sorununa rağmen gitgide artan "okumazlar ordusu"... Bugünlerde kitapçısından, dergi ve gazete yayımcısına kadar hemen herkesin tartıştığı başlıca konu bu. Tabiî biz de *Tarih ve Toplum* olarak bu sorunlardan ayrı değiliz. Aylardır siz okurlarımıza daha iyi bir dergi sunmaya çalışırken, payımıza düşen sorunları çözmeye çalıştık. Bunda az da olsa başarı sağladığımızı sizlerden gelen mektuplardan ve derginin gitgide genişleyen çevresinin yakın ilgisinden anlıyoruz. Bütün olumsuzluklara rağmen tek dileğimiz daha iyi bir *Tarih ve Toplum* için okurlarla birlikte gösterilen çabanın sürdürülmesi. Bunda da başarılı olacağımıza inanıyoruz.

Bu sayı yine ilgiyle okuyacağınızı umduğumuz yazılarla dolu. Gültekin Emre, bu yıl 750. kuruluş yılını kutlayan Berlin'de Türklerin 300 yıllık geçmişini inceliyor. Aslında bu geçmiş, daha ayrıntılı ve geniş kapsamlı çalışmaların konusu. Emre'nin yazısında değindiği dikkat çekici noktalar ise konu hakkında önemli bilgiler içeriyor.

Bu sayımızda Londra Cortauld Enstitüsü Sanat Tarihi bölümünden Francis Haskell'in ilginç bir yazısı var. Haskell, Mısırlı büyük Şerif Paşa'nın oğlu olan, Atina, Petersburg, Viyana ve Paris sefirliklerinde bulunan ve kısa bir süre hariciye nazırlığı da yapan Halil Şerif Paşa'nın yaşamının bilinmeyen bir yanını veriyor. Yazılarını zevkle okuduğumuz Kevork Pamukciyan bu sayıda ünlü hassa mimarı Ohannes Amira Serveryan'ın yaşamını ve eserlerini konu ediniyor. Adnan Giz'in yazısı ise kısa ama bir o kadar da öğretici. Giz, Fransa Krallık ailesi ile Osmanlı hanedanı arasında kurulan hayali akrabalık ilişkisinin hangi temellere dayandığını inceliyor.

Tarih ve Toplum bu sayısında çok önemli bir belgenin çevirisini veriyor. Yıllardır değişik çevrelerde tartışılmış, farklı yorumlara yolaçmış, kimi zaman Sovyetler Birliği ile ilişkilerimizde odak noktası haline gelmiş ünlü "toprak istemi" konusuna ışık tutacak bu belgeyi Rusça'dan Mehmet Özata çevirdi. Bugün için konu -içerdiği savlar dahil- geçmişte kaldıysa da, hâlâ birçok araştırmacı ve yazar sorunu ele alırken yanlış değerlendirmeler yapabiliyor.

Orhan Koloğlu ile Salih Özbaran'ın geçen sayılardan sürdürdüğümüz yazıları bitiyor. Gerek Koloğlu'nun gerekse Özbaran'ın yazıları okurların bir hayli ilgisini çekti. Özellikle Özbaran'ın tarih eğitimi konusunda açmış olduğu tartışmanın sürdürülmesinin çok yararlı olacağı düşüncesindeyiz.

Birkaç sayıdır yer veremediğimiz Yaşayan Türkologlar yazılarına Ortaylı'nın dediği gibi gerçekten "içimizden biri" olan Robert Anhegger ile devam ediyoruz. İlginç kişiliği ve araştırdığı konuların zenginliği ile çoğumuzun tanıdığı Anhegger'in zevkle okuyacağınız yazısının son bölümünü gelecek sayıda vermek zorunda kalacağız. Bu biraz da zorunluluk. Özür dileriz.

Bu sayımızdan itibaren dergide yeni bir sayfa bulacaksınız: Karagöz Sayfası. Uzun yıllar yayın hayatını sürdürmüş, birkaç kez el değiştirmiş Karagöz'ü Uygur Kocabaşoğlu tanıtıyor. Karagöz Sayfası'nda karikatürlere, fıkra ve yazılara yer vereceğiz. Bu sayıda Cumhuriyet Bayramı nedeniyle ilginç bulacağınızı umduğumuz bir karikatüre yer veriyoruz.

Diğer yazılarımız arasında ise Kemal Sülker'in Kerim Sadi'nin ölümünün 10. yılı nedeniyle yazdığı yazı, Yeşim Işıl'ın "Mecmua-i Fünûn'da Bilimsel Zihniyet" başlıklı yazısı, Cemil Koçak'ın Cumhuriyet'in 10. yıl kutlamalarıyla ilgili kısa yazısı ile Salih Özbaran'ın geçtiğimiz Mayıs ayında Eskişehir'de yapılan sempozyumu değerlendirmesi yeralıyor.

Kitabiyat sayfalarında ise Sami Önal, Necip Asım'ın Kitabı'nı inceliyor. M.Ali Kılıçbay ise A.Rıza Bekin'in İpek Yolu kitabı hakkındaki görüşlerini "Bir İntihal Şüphesi" başlığı altında yazıyor. Kitabiyat bölümünün son yazısı İsmail Kara'nın. Kara, geçen sayıda "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi" kitabının eleştirisine "Bir Teşekkür ve Birkaç Açıklama" başlığı altında cevap veriyor.

Geçen sayımızda yaptığımız bir yanlışı da düzeltelim. Bülent Aksoy'un yazısında yeralan klavsen resminin altındaki tanıtım yazısı yanlışlıkla santur diye çıkmıştır. Bizi bu konuda hemen uyaran sayın Cahit Kayra'ya da teşekkür ediyoruz.

Bu arada hazırlanması bir hayli geciken 7. cildin dizininin basılmış olduğunu ve 250 TL karşılığında temin edilebileceğini duyuralım. Önümüzdeki ay daha güzel bir *Tarih ve Toplum*'da buluşmak umuduyla...□

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünün ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

MELİHA YETKİN

VİLÂYETLERDEN HABERLER

☐ Edirne vilâyeti dahilinde Kırkkilise sancağına mülhak Üsküp karyesinde Rum mekteplerinde muallimlik hizmeti ifâ eden bir muallim ile iki muallime derslerin tatili zamanında Dersaadet'e avdet etmek üzere Lüleburgaz kasabasından geçtiklerinde kasaba-i mezkure Rum mektepleri mütevelli ve nâzırları kendi mekteplerinin hocalığını kabul etmelerini teklif edip muallim ve muallimeler dahi kabul eylediklerinden iktizâ eden mukavelenâmesi tanzim ve imza olunmuş ve muallim ve muallimeler birkaç gün için Dersaadete gelip derslerin tekrarında Lüleburgaz'a gelmek üzere iken cehaleti ile beraber Edirne vilâyetinden kâin Rum mektepleri müfettişliği vazifesini ifâ etmekte olan Edirne Metropolidinin (Panartos) nâm râhip muallim ve muallimelerin münhasıran kendi vasıtasıyla nasb ve tayin olunmalarından rüşvet olarak nasb ve tayin olunmalarından rüşvet alarak istifade etmekte olduğundan şu fâidesine ve sâir güne makâsidine halel-dâri olmamak [amaçlarını bozmamak] maksadı ile ihtiyarlığı ve adem-i ehliyeti müsellem olan Edirne Metropolidi (Mateus) efendiyi bi'l-iknâ bir emir olarak Lüleburgaz'a gitmiş ve mukavelenâmeye va'z-ı imza eden muteberânın muhalefetini bertaraf etmek niyet-i fâsidesiyle [kötü niyetiyle] muallim ve muallimeler hakkında birtakım isnadât ve müfteriyâtta [iftiralarda] bulunarak beyn elahalî tuhm-ı fesad iknâ eylemiş [ahali arasında kötülük tohumları atmış] ve nihayet el-emr mukavelenâme münfesih addedilerek diğerlerini tayin etmiştir.

Zavallı muallim ve muallimeler Lüleburgaz mekteplerine tayin olundukları hasebiyle diğer hizmet aramaksızın Dersaadet'te bulundukları halde mekteplere muallim ve muallime tayininin zamanı mürur ettikten [sona erdikten] sonra rahib-i merkumun tasaddî eylediği [giriştiği] muamele-i garîbeye kesb-i vukuf ettiklerinde kemal-i ye's ile Rum Patriği rütbetlü Dionisis efendi hazretlerine bi'l-müracaa ifade-i hal eylemiş ve... (6 Teşrin-i evvel 1887)

Konya Vilayeti Dahilinde Seydişehrinden Tahrirat

☐ Buralarda birkaç günden beri bârân-ı bereket-resân mütemadiyen nüzul etmekte []bereketli yağmurlar devamlı yağmakta] ve nebatata taze hayat vermiştir. Konya vilâyetinin her tarafında dahi yağmakta ve bu nimet-i cihan kıymetinden herkes hisse-mend-i sürur olmakta bulunduğuna dair haber beşaret-i eser olunmaktadır... (7 Teşrin-i evvel 1887)

MUKTEBESAT

☐ Çatalca'dan (Far dö Bosfor) gazetesine iş'ar olunduğuna göre Çatalca kazasına mülhak Ermeni köyü civarında bir çete eşkıya zuhur edip ağılında bulunan Petro'yu dağa aşırmışlar ve fidye-i necat olarak bin adet Osmanlı lirası istemişlerdir. Petro zevcesiyle kızına haber göndermesi üzerine ikisi de nezdine gitmişler ise de talep olunan parayı veremediklerinden kızını rehin olmak üzere alıkomuşlar ve zaptiyelerin takibe çıktıkları haberi üzerine eşkıya kızı dahi alarak firar etmişlerdir... (Teşrin-i evvel 1887)

☐ Bulgaristan'da vukû bulan haydutluğa dair (Monitör)'de görülen rivayete nazaran Eylül'ün yirmisinde Plevne ile Lofça arasında haydutlar postayı urup [vurup] altı bin beş yüz Frank kıymetinde eşya gâret etmişlerdir [yağmalamışlardır]. Lom-Polenko ile Kutloviçe arasında haydutlar ile vukû bulan bir müsâdemede bir adam telef ve yirmi beş kişi mecruh olmuştur.

(Etropol) civarında haydutlar beş jandarma ve bir karye [köy] kethüdâsını itlâf etmişlerdir.

Yine havali-i mezkurda haydutlar bir adam telef ve iki adam cerh ederek [yaralayarak] dört yüz lira gasb etmişlerdir. (1 Teşrin-i sânî 1887)

☐ Fransa Kralı mütteveffa (Lui Flip)'in hânedanından bazıları Rusya'da emlak iştirâ edip [satın alıp] devleti müşârünileyhin hıdmet-i askeriyyesine girmek arzusunda oldukları gazetelerde görülmüştür... (4 Teşrin-i evvel 1887)

Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne ve İdadiyyelerinde Tedris Olunan Kitaplar

Birinci sene =	**Cilt**	**Müellifi**
Tarih-i umumî	(1. ve 2.)	Mehmet Murat beyefendi
Coğrafya-i umumî	(1.)	Abdurrahman beyefendi
Talim-i lisan		Halil beyefendi
Tertib-i cedid kavanin-i Osmanî		Cevdet Paşa hazretleri
Tarifeli münşeat		Aziz beyefendi
Gunyetü't-Talib		Şükrü beyefendi
İkinci sene =	**Cilt**	**Müellifi**
Usul-i hendese		Hasan ve Mahmut Şevket beyefendiler
İlm-i cebir		Yusufyan efendi
Coğrafya-i umumî	(ikinci)	Abdurrahman beyefendi
Tarih-i umumî	(3 ve 4'üncü)	Murat beyefendi
Üçüncü sene =	**Cilt**	**Müellifi**
Usul-i hendese	(ikinci)	Hasan ve Mahmut Şevket beyefendiler... (6 Teşrin-i evvel 1887)

☐ Rusya İmparatoru hânedanından birisinin İngiltere kraliçesinin veliahdı Prens (Digal)'in kerimelerinden birisiyle akd-i izdivacı mukarrer olup bu vesile ile devleteyn [iki devlet] arasında istihsal-i vifak olunabilmesi me'mûl olduğunu [barış sağlanabilmesi ümid edildiğini] (Gardiyan Mancester) nâm gazete yazmıştır... (4 Teşrin-i evvel 1887)

☐ Almanya ve Fransa hududunda geçen Nisanda tutulan mösyö (Şnable)'nin oğlu dahi Almanya aleyhinde hudut üzerinde merkûz [dikilmiş] direklerden birine yafta yapıştırmış olmasına mebni hududu mürûr eder iken [geçerken] Almanya toprağı üzerinde tutulup (Mec) hapishanesine gönderildiği yazılmış idi.

Henüz on beş yaşında olan merkum bi'l-muhakeme üç hafta hapsini ve yirmi beş Marka cezâ-i nakdî i'tâsına [para cezası vermesine] hükm olunmuş ise de istida takdimiyle afvını istirham etmekle İmparator (Vilhelm) tarafından mazhar-ı afv olarak... (4 Teşrin-i evvel 1887)

İLÂN ve REKLÂMLAR

Gözlükçü ve Cerrah Edevâtı Tacirî Pol Foyajyan Yüksek Kaldırım, 80, Dersaadet'te Galata

☐ İşbu mağazada her nev' gözlük ve cerrah edevâtı bulunur.

Sert ve yumuşak kauçuktan mamûl eşya-i muhtelife, elektrik makineleri, barometreler, termometreler ve gözlükler bulunur... (2 Teşrin-i evvel 1887)

☐ Mide ve bağırsak hastalıkları için kesb-i şöhret etmiş olan Doktor Robenson efendi hergün saat beşten sekize kadar Yeni Cami'de New York Eczahanesinde bulunup emrâz-ı mezkureye dûçâr olan hastegânı fenn-i tıbbın terakkiyat-ı hâzırası metâlibine göre tedavi ettiği misillu verem için emrâz-ı sadriyyeyi [göğüs hastalıklarını] tedavi zımnında ihtirâ olunan [icad edilen] cihaz-ı mahsus ile ilel-i mezkureyi [adı geçen hastalıkları] tedavi etmektedir.

Evkât-ı sâirede [diğer zamanlarda] tabib-i mumâileyhi görmek isteyenler Gedikpaşa'da Bâlî Paşa Caddesinde vâkî hânesine müracaat etmelidirler... (5 Teşrin-i evvel 1887)

Üzüm ve Üzüm ile tedavi
Müellifi = Doktor Besim Ömer

☐ Yediğimiz üzümün ne olduğunu anlamak ve bu mübarek meyveden bi-hakkın istifade etmek isterseniz bu risaleyi alınız! Fiyatı dört kuruştur... (5 Teşrin-i evvel 1887)

İntikâd [Tenkid]

☐ Ser-âmedân-ı üdebâ-i kirâmdan Muallim Naci efendi hazretleriyle müteveffa Beşir Fuad bey miyanelerinde [aralarında] "Viktor Hügo" ile edebiyat-ı Osmaniyye hakkında mekâtibe tarîkiyle cereyan eden bir mübâhase-i edebiyyeyi [edebî konuşmaları] hâvî olup ser-âpâ efkâr ve hissiyât-ı âliyye ile mâl-amâl [dopdolu] olduğundan "Viktor Hügo" ile edebiyat-ı Osmaniyye hakkında bir fikir icmâli hâsıl etmek isteyenlerce ve cümlece mûcib-i istifade bir eserdir. Müteveffâ-i mumâileyhin bir adet resmini dahi muhtevîdir.

Dersaadet için yedi buçuk, taşra için dokuz kuruştur. Satılan mahal Arakel efendinin kitaphanesidir... (5 Teşrin-i evvel 1887)

DIŞ HABERLER

(Sahte Meyt)

☐ Paris gazeteleri vak'a-i garîbe-i âtiyyayi hikâye ediyorlar.

An asl [aslında] Almanyalı olup müddet-i medîdeden beri Fransa'da ikâmet etmekte olduğu cihetle Fransızlaşmış olan Mösyü (S....) isminde biri vefâtında (mantinotesi) yani âriyyeti refikası Matmazel (Eks....)'e verilmek şartıyla bir İngiliz şirketine müracaat edip üç yüz bin Frank'a sigortaya koymuş ve birkaç mah [ay] mürûrunda şu miktar akçeyi şirketten koparabilmek için Mösyö (Kasenlenao) nâmında ve yetmiş iki sinninde [yaşında] bir tabip ile uyuşup hatır ve hayalden geçemeyen bir hud'akârlık [hilekârlık] ile şirketten üç yüz bin Frank ele geçirmişler ve doktora birkaç bin Frank i'tasından sonra Mösyö (S....) âriyeti alıp refikasıyla beraber Amerika'ya firar etmişlerdir. Kurulan hud'a şundan ibarettir. Doktor (Kasenlenao) kötürüm bir hastaya bakmakta idi. Hastalık son dereceye varmış olmakla vefâtı mukarrer idi. Hasta Mösyö (S....) nâmı altında (Mudon) kasabasında bir hâneye nakl olunmuş ve vefatında (S....) deyu defn edilerek daire-i belediyyeden bir de şehâdetnâme istihsal kılınmış ve bu şehâdetnâme ile Matmazel (Eks....) İngiliz şirketine müracaatla üç yüz bin Frank'ı tamamen ahz ü kabz etmiştir.

Bu iki haftadan sonra iş şüyû bulup [duyulup] Doktor (Kasenlenao) ile Mösyö (Martine) isminde bir eczacı ve tabibin oğlu ile damadı tevkif kılınmıştır... (5 Teşrin-i evvel 1887)

☐ Amerika'da kadınların dahi memuriyetlerde istihdam olunduğu malûmdur. (Dalton) nâm kasabada kâin telgrafhâne müdürü (Harris) isminde bir delikanlı olup daha ileride kâin bir karyenin telgraf-hane idaresi Matmazel (Eli Filis) nâmında güzel bir kıza ihâle kılınmış olduğu ve delikanlı ile kız yekdiğerlerini görmedikleri halde muhâberât ile birbirine alâka edip nihayet'el-emr yekdiğerini görmeksizin telgraf vasıtasıyla namzedlenmişler ve (Isparke) nâm kasabaya gidip akd-i nikâh etmişlerdir!!! (7 Teşrin-i evvel 1887)

☐ Londra'da sahipsiz kelblerin [köpeklerin] beslenmesine mahsus Hayvanat-perver Cemiyeti tarafından bir mahal açılmış idi. Bu defa ise (Lusi Alfond) isminde gayet zengin bir kadın vefat ile servetini bâ vasiyet-nâme mezkur kelbhâneye terk edip nişâne-i matem olmak üzere kelblerin senede bir kere aç bırakılmalarını şart koymuş imiş!!! (7 Teşrin-i evvel 1887)

Anadolu'da Bir Sempozyum

SALİH ÖZBARAN

25-28 MAYIS 1987 günlerinde Anadolu Üniversitesi'nde "Uluslararası Seyahatnamelerde Türk Batı İmajı" konulu toplantı dizisinin ikincisi yapıldı. İlki birbuçuk yıl önce düzenlenen, gerek Avrupa gerekse Türk seyahatname, sefaretname, hatıra, risale vb. edebiyatını kapsayan böyle bilimsel bir toplantı dizisinin bu yılki halkası Avusturya ve İtalya kültür organlarının işbirliği ile gerçekleştirildi. Birinci toplantıya katılamadığımdan böyle bir girişimin bilimsel düzeyi hakkında bir şey bilmiyordum. "Acaba nasıl olacak?" endişesi içinde Eskişehir'e gittim. 28 Mayıs Perşembe günü arkadaşım Doç. Zeki Arıkan ile İzmir'e dönerken birbirimize aynı şeyleri söyledik: "Ne kadar güzel günler geçirdik; ne çok şey öğrendik; ne hoş tartıştık; üstelik çok mütevazi bir toplantıda. Özlediğimiz bir ortamda bulduk kendimizi."

Neydi bu sempozyumun özellikleri, kayda değer tarafları? Olağanüstülüğü nereden geliyordu?

Aslında, sempozyumun olağanüstü bir yanı yoktu. Çağdaş ölçülere uygun olarak yapılmıştı. Konular orijinaldi, rahatça tartışılmıştı. Ama, son yıllarda ülkemizde düzenlenen sayısız sempozyumlarda rastladığımız kulakları çınlatan "hamasî" sözler yoktu. Bilimin duygu sömürüsüyle değil, gerçeklerin peşine düşülerek elde edilebileceği kanıtlanmaya çalışılmıştı. Görüşlere saygı vardı; sempati egemendi. Dile getirilenler ısmarlama değildi; peşin yargılar bir kenara itilmişti, özgürce yapılan araştırmaların sonuçları sunulmuştu. Bu saydıklarım bilimsel bir toplantının kaçınılmaz ilkeleriydi belki. Ama bu ilkeler zedelendiği zaman, gözardı edildiği zaman, kullanılmaları bir cesaret işi olduğu zaman "olağanüstü" sayılmalıydı. Eskişehir'deki olağan toplantı saydığım gerekçelerle olağanüstü niteliğe bürünmüştü.

Sempozyumun başka ve çok önemli bir özelliği de öğrencilerle ilgiliydi. Kısacası, öğrencilerin katkılarıydı. Basite indiregeldiğimiz, kendisine pek yetki ve fırsat vermediğimiz öğrencimizin, yetki ve fırsat tanındığında, nasıl bir düzeye ulaşabileceğinin kanıtlanmasıydı. Sempozyumun ara sunuşlarını, gidişiyle ilgili açıklamaları, Türkçe ve yabancı dilde, öğrenciler yapmıştı. Çok ilginç, hattâ zor sorular öğrencilerden gelmişti. Sunulan bir bildiri ardından konuşmacıya teşekkür eden, onu onurlandıran öğrencilerdi. Dinleyenlerin pekçoğu öğrencilerden oluşmuştu. Dinlemesini, hattâ nükteyi biliyorlardı, saygı örneği gösteriyorlardı. Besbelliydi ki ezberci değillerdi, güdümlü değillerdi, önceden -belli odaklara hizmet için- hazırlanmış soruları yoktu. Soğuk değillerdi. Geçen yıl Ağustos ayında Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi üzerinde Münih'te yapılan bir kongrede tanık olduğum öğrenci katkısını fazlasıyla Anadolu Üniversitesi'nde gördüm, çok sevindim.

Sempozyum Türk ve yabancı bilimadamlarının sundukları onaltı bildiri ile süslenmişti. Bildiriler tarihçi ve dil uzmanlarının emek verip hazırladıkları, mütevazi bir tavır içinde sundukları çalışmalardı. Hiç kimse kendisini -kendi kendisini- yüceltmemişti. Yanılgıların her zaman olabileceği, savunulan düşüncelerin başkalarının katkılarıyla tamamlanabileceği fikri egemendi. Bu bilinç içinde onaltıncı yüzyıl Osmanlı Türkiye'sinin İtalyan imajını anlatan bir bilgin zırhlar içine girmeden değerlendirmesini yapabiliyor, ondokuzuncu yüzyılın Osmanlı kafasındaki Venedik veya Viyana görüntüsünü vermeye çalışan bir başkası da konusuna sempati ile bakabiliyordu. Görülüyordu ki Avrupa'daki Türk imajı veya Türkiye'deki Avrupalı imajı değişkendi. Avrupalı neyi görüp yazmıştı? Türk toplumunu nasıl değerlendirmişti? Türkler de Avrupa'da neleri gözlemişlerdi? Neyi görebilmişlerdi? Toplantı boyunca gerek genel değerlendirmelerde gerekse özel konularda yankılar verilmeye çalışıldı. Ortaya konuldu ki, Türkler Avrupa'daki gözlemlerinde çoğu zaman gerekeni kavrayamamışlar, gerçek mesajı verememişlerdi. Avrupalılar da Osmanlılar üstüne yazdıklarında eksik bilgiye dayanmışlar, duyduklarını yerinde değerlendirebilecek dil bilgisinden yoksun kalmışlardı. Sempozyumun en önemli katkılarından birisi, şüphesiz, bildiri sunanların ve yorum yapanların bu gerçeği iyi vurgulamış olmalarıydı. Yazılanlara körükörüne inanmak yerine hataların nerede, nasıl yapıldığını ortaya çıkarma gayreti içindeydiler. Günümüz Avrupa'sında oluşan Türk simgesinin kaynakları sayılan yüzyıllar öncesine ait damgalar veya Avrupa'nın kıyısından bakarak onun gerçeğini anlayamayan intibalar, şimdi, Türk ve Avrupalı bilginler önünde -karşılıklı- hesap veriyordu. Haksızlıklar, kimin adına, neden

yapılmıştı? Günümüz tarihçisi elinde ilk elden kaynak niteliği taşıyan diplomat, casus, turist, tüccar, din adamı, asker, politikacı, sanatçı, ve bilginlerin raporları, izlenimleri, eserleri ne denli gerçeği yansıtıyordu? Dile getirdiğim sempozyum bilim ölçülerinden şaşmadan, duygu sömürüsüne yönelmeden, kızmadan, bağırıp çağırmadan bizlere kadar ulaşan bu tür tarih kaynaklarının değerlendirmesini yapmaya çalışmıştır: gelecek yıllarda da bu çabalarını sürdürmeye söz vermiştir. Hiç şüphem yok ki, insan ilişkilerinin geçmişini dile getirirken, toplumların birbirleri hakkında yazdıklarını araştırırken dünya barışına da hizmet etmiş olacaktır.

"Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı" sempozyumunu düzenleyenleri yürekten kutlamak isterim. Ülkemiz bu tür toplantıları gerçekten özlemektedir. Ayni "show"u sahnelemek, ayni reçeteleri sunmak suretiyle bir yere varamayacağımızı artık bilmemiz gerek. Geçmişimizi abartmalı sözlerle, büyülü nutuklarla ve bunların tekrarlanmalarıyla değil, araştırıp üretmek, toplumumuzun tümünü ilgilendiren konuların geçmişini aydınlatmak, ufuk açmak suretiyle değerlendiren kuşak olarak da anılmayı düşünmeliyiz. Unutmamak lazımdır ki, çok kısa dönemlerin gelip-geçici bilim anlayışlarına uygun reçete yazmak kolaydır. Zor olan, araştırıp bulmak, bulduğunu da çok iyi değerlendirerek zaman tüneline oturtmaktır. Uluslararası bilim kulvarında yarışmak daha da zordur. Geçici hevesler bizleri yanıltmamalıdır. Aynı şekilde "otur, kalk, ezberle" buyrukları ile öğrenciyi eğitemeyeceğimizi kesinlikle bilmemiz gerek. Onu, Atatürk Türkiye'sinde yüceltmek istiyorsak, üretken yapmak istiyorsak, çağdaş kılmak istiyorsak ona gereken değeri vermek zorundayız.

Son gününde sempozyumun değerlendirmesini yapanlardan Prof. Şerafettin Turan, Prof. Ercüment Kuran, Doç. İlber Ortaylı ve Dr. Markus Köhbach gerek onaltı bildiri sahibi adına gerekse dinleyenler adına ayni şeyleri dile getirdiler: Sempozyum enflasyonunda bu minik toplantının çok ayrı bir yeri olmuştur. Yerli ve yabancı genç bilim adamları evrensel ölçülerde anlaşmışlar, ülkelerini ve üniversitelerini temsil ederlerken çok olumlu notlar almışlardır. Öğrencilerin katkıları övgüye değer bulunmuştur. Bir önceki toplantıda sunulan bildiriler bastırılmış, yapılan işin ciddiyeti kanıtlanmıştır.

Anadolu, böylece, özlediğimiz bilimsel bir toplantıya sahne olmuştur. □

Cumhuriyetin 10. Yılı Kutlamaları

CEMİL KOÇAK

CUMHURİYETÇİLER için 29 Ekim 1933 tarihinin özel bir önemi ve anlamı olmalıydı. Nasıl olmasın ki? Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim 1923'de yeni rejimin yaşayıp yaşayamayacağı sorusu, gerek Cumhuriyetçi gerekse Cumhuriyete karşı olan siyasal grupların yanıtlamakta bir hayli güçlük çektikleri en önemli siyasal soruydu. O kadar ki, İsmet Paşa 1930 yılındaki Sivas nutkunda, 1923'de Cumhuriyetin mi, yoksa Hanedanın mı diğerini "yiyeceği"nin belli olmadığını bir kez daha hatırlatma ihtiyacını duyuyordu. Dolayısıyla Cumhuriyetçi yönetimin, 1925 yılında ilk kez ulusal bayram günü olarak ilan ettiği, 29 Ekim'in 10. yıldönümü için özel bir kutlama programı hazırlamasına, hattâ bunun için bir de yasa çıkarmasına şaşmamak gerekir.

"Cumhuriyet İlanının Onuncı Yıl Dönümünü Kutlama Kanunu" 11 Haziran'da da Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Yasaya göre, Cumhuriyetin ilanının 10. yıldönümü üç gün süreyle kutlanacaktı. Üç gün boyunca resmî dairelere tatil olacak; özel kuruluşlar için ise Hafta Tatili Kanunu hükümleri uygulanacaktı. Hükümet, kutlama programları hazırlamakla görevli, merkezde Başbakanlığa bağlı bir yüksek komisyon ve illerde ise komite ve heyetler kurabilecekti. Cumhuriyetin o zamana kadarki ve gelecekteki başarılarını aksettirebilecek nitelikte kutlama programları hazırlamak da yine hükümetin yetkileri arasındaydı. Sözkonusu komisyon, komite ve heyetlerin masrafları ise, Hazineden, özel idarelerden ve belediye bütçelerinden karşılanacak; buna karşılık harcamalar hükümetin denetimi altında olacaktı. Ayrıca masraflara katılım payı, ilgili bütçelerin takatleri oranındaydı. Masrafları biraz olsun azaltmak için olmalı, komisyon, komite ve heyetlerin yazışmalarının ücretsiz olacağı hükme bağlanmıştı.

İsmet Paşa'nın Gözüyle Cumhuriyetin İlk On Yılı

"...Ameliyat ve tatbikat devirlerinde işler daha çetindir. Durmadan, yorulmadan çalışmak, bilhassa sebat etmek ister. İlk devirle gelen devir, rahatlık ve göz yummak noktai nazarından fark etmezler. Asıl fark şundadır: Aynı emek ve aynı vesait gelen devirde daha çok semere ve daha açık muvaffakiyet temin eder. İkinci on yılın tamamlığını kutlayacak vatanperver Türkler pek büyük muvaffakiyetleri ile övünürken ilk on yılın kurucu, yolları tayin edici muaffakiyetinin sağlam ve sarsılmaz temel teşkil ettiğini hatırlamalıdırlar."

Milli Şef, Cumhurreisi İsmet İnönü'nün Seçme Sözleri, 1920-1939. (derleyen: Cemal Kutay). Ulusal Matbaa, Ankara, s.40.

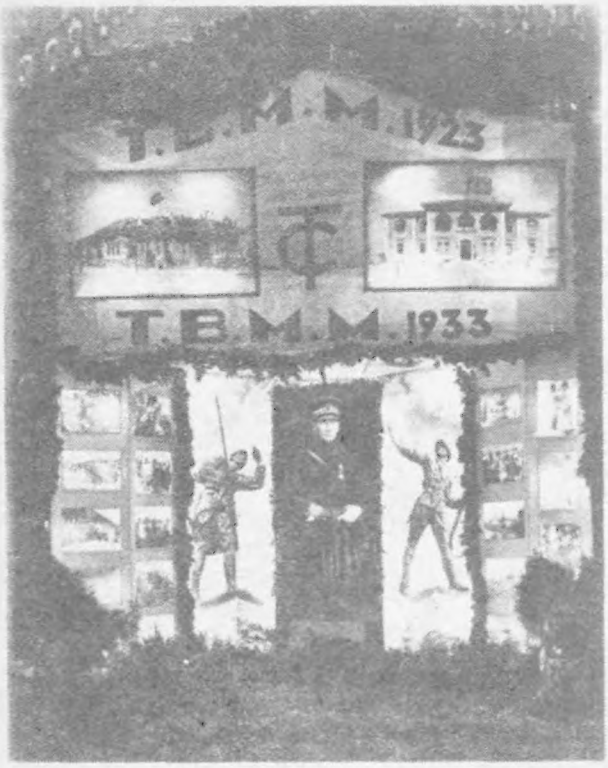

Cumhuriyet'in 10. Yıl Kutlamaları.

Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına geniş kitlelerin de katılımını sağlamak bakımından hükümet masraftan kaçınmamış gibi görünüyor: Bayramdan on gün önce başlamak ve bayram günleri ile bayramdan sonraki on gün boyunca da devam etmek üzere, hükümet devlete ait nakil araçlarının ücretlerini indirmeye yetkili kılınmaktaydı. Ayrıca bayram günlerinde bütün telgraf, mektup ve kart ücretleri de yarı yarıya ucuzlatılmıştı. Diğer yandan, asker, polis, öğrenci ve izci gibi bayramda resmî geçit törenine katılacak olan grupların kamuya ait nakil araçlarında seyahatlerinin parasız olacağı hükme bağlanmaktaydı. Ayrıca Cumhuriyetin 10. yıldönümü dolayısıyla yapılacak (Maarif Vekâleti'nin saptadığı ve adları Nafia Vekâleti'ne bildirilen) yayınlardan da posta ücreti alınmayacaktı. Ekim ayı maaş ve ücretlerinin de 28 Ekim günü ödenmesi öngörülmüştü.

Cumhuriyet'in 10. yıldönümü üç gün süreyle kutlanacaktı. Bu süre içinde resmî daireler tatil olacaktı.

Daha sonra bu yasayla ilişkili olarak üç ek yasa daha çıkarıldı. 12 Ekim'de kabul edilen yeni bir yasa ile, kutlama harcamaları için ek kaynaklar yaratılmak istendi. Buna göre, genel bütçeden tahsisat alan bazı Bakanlık ve Daire bütçelerinden toplam 50.000 TL.'sının kesilerek Maliye Vekâleti bütçesinde "Cumhuriyetin Onuncu Yıldönümünü Kutlama Harcamaları" adı altında açılan bir fasla aktarılması ve bu tahsisatın da Ankara'da oluşturulacak Kutlama Komitesi'nin emrine verilmesi kararlaştırıldı. Bir hafta sonra, 19 Ekim'de kabul edilen bir başka yasa ile; Cumhuriyet bayramını kutlama yüksek komisyonunun, bayram dolayısıyla Ankara'ya davet edeceği 2000 misafirin Devlet Demiryolları'nda ücretsiz seyahat etmelerine olanak tanındı. Diğer yandan, bayram dolayısıyla uçaklar tarafından ülkenin değişik yerlerine atılmak üzere, İstanbul'da bastırılmış olup, "inkılâp ve istiklâli ifade eden" ve ağırlığı on tona kadar olan yayınların Devlet Demiryolları tarafından Ankara'ya ücretsiz olarak nakledileceği de kabul edildi. Aynı gün kabul edilen bir başka yasa ile, umumi, mülhak ve mahalli bütçelerle yönetilen dairelerle, sermayesinin yarısından çoğu devlete ait olan kuruluşlarda, devamlı statüdeki yevmiyeli işçilere bayram süresince yevmiyelerinin verileceği hükme bağlandı. Nihayet üçüncü yasa ile de, bayram günlerinde belediyesi olan kent ve kasabalarda Hafta Tatili Kanunu'nun uygulanması öngörüldü. □

Başvekil İsmet Paşa ve Cumhuriyetin İlanı

"... Hedefe varmak için evvela hedef vazıh ve berrak bir surette malum olmak lazımdır. Yanar döner bir ışık, bulutlar içerisinde meşkuk, hedefler arasında koşanların ilk müşkilat karşısında ayakları sürçer. Berrak ve mühim bir hedefe varmak için de bunun dümdüz olduğunu, her türlü müşkilattan azade olduğunu zannetmek büyük gaflettir. Büyük hedefin yolu sabır ve sebatı tüketecek zannolunan büyük müşkilat ile maluldür. Varacağımız noktamecmuai milelde en yüksek seviyeyi teraki ve temeddündür."

Milli Şef, Cumhurreisi İsmet İnönü'nün Seçme Sözleri, 1920-1939. (derleyen: Cengal Kutay). Ulusal Matbaa, Ankara, s.9.

300 Yıllık Geçmiş

Berlin'de Türkler

GÜLTEKİN EMRE

BATI Berlin'deki Danışma Merkezi'nin çıkardığı bir broşüre göre, yeryüzünde adı *Berlin* olan yerlerin sayısı, oldukça çok, bu da pek bilinmemekte; ama *Berlin* denince akla, Avrupa'da ve Demokratik Almanya Cumhuriyeti topraklarının ortasında bulunan bir kent geliyor. Aslında II. Dünya Savaşı'nın bitiminden başlayarak ortaya çıkan gelişmelerin sonucu olan iki kent akla geliyor. Savaşın bitimine dek tarihi aynı olan Berlin'in yazgısı birden değişiyor, *Doğu* ve *Batı* diye ikiye ayrılıyor ve iki ayrı toplumsal ve ekonomik düzenin aynası durumuna geliyorlar. 13 Ağustos 1961'de bir duvarla boydan boya ikiye bölününce, kentin ünü iyice artar ve dünyanın en ilginç kentlerinden biri olur.

Berlin'in ünü, yalnızca savaş sonrasında ortaya çıkan konumundan değil, tarihinden geliyor. 750. doğum gününün kutlandığı bu yılda Berlin, çeşitli sanatsal, bilimsel etkenliklerle yeniden bütün dünyanın gözleri önüne seriliyor.

Berlin, adları Cölln ve Berlin olan iki ayrı kent topluluğu halinde 13. yüzyılda doğmuştur. Spree ırmağının karşılıklı kıyılarında kurulmuş iki yerleşim merkezinden kuzeydoğudakinin adı Berlin, karşısındakinin adı da Cölln'dü; ve Cölln, Spree ırmağındaki bir adanın üstüne kurulmuştu. Söz konusu iki kent topluluğundan Cölln, il kez 1237'den kalma bir belgede anıldığı için, bu yıl, bugünkü Berlin'in doğum yılı olarak kabul edilmektedir. Bugünkü Büyük Berlin'in ancak binde biri kadar bir yer kaplayan bu iki yerleşim merkezinden ikincisi olan Berlin'in adı da, daha sonra, 1244'den kalma bir belgede geçmektedir.

Berlin, uzun tarihsel geçmişi içinde ilginç siyasal, kültürel gelişmelere sahne olmuştur. Hohenzollern hanedanının iktidarlarına; Hitler'in yükselmesine; Reichtag'ın yakılmasına; ilericilerin tutuklanmasına, öldürülmesine; Yahudilerin dükkânlarının yağmalanmasına ve öldürülmelerine; Nazizm'in çöküşüne; kentin yakılıp yıkılmasına ve yabancıların hücumuna...

Bu ilginç ve dopdolu geçmişin içinde Türklerin de yeri büyüktür. Türkler de Berlin'in kendi tarihi içinde, yabancıların arasında kentte unutulmaz izler bırakmışlar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını genişletmek amacıyla Batı'ya düzenledikleri akınlar sonucu, Türk kavramı büyük korkular yaratmış. Hele Birinci ve İkinci Viyana kuşatmaları, Batılılar için korkulu düş olmuş. Viyana'yı aşamayan Türkler, bu kez de Batılılara esir olmuşlar. Kimi Türk esirleri Avrupa'nın çeşitli ülke ve kentlerine götürülüp saraylarda uşak olarak kullanılmış. Adları Hasan ve Ali olan iki Türk esiri de Berlin'e getirilmiş ve Charlottenburg Sarayı'na uşak olarak yerleştirilen bu esir Türkler, sonradan Hıristiyanlaştırılarak adları da değiştirilmiş. Friedrich Aly ve Friedrich Wilhelm Hasan olarak sarayın 1711'deki çalışanlar listesinde yeralmışlar. Hasan ve Ali'nin Berlin'e getirildiği dönemde iki Müslüman kız da getirilir Berlin'e. General von Barfuss'un himayesinde olan bu Müslüman kızlardan birinin adı Fatima, ötekininki de Türkin Marusch'tur. Türkin Marusch'un adı Sophia Henriette Zollin olarak değiştirilir ve 1694 yılında Friedrich Aly'le evlendirilir. Hasan ve Ali'ye Berlin'in ünlü bir caddesi olan Schloss Strasse'de birer ev verilir. Hasan'ın ve Ali'nin evi diye anılan bu evler, o dönemde büyük ilgi toplar. Bugün Berlin'de *Aly* soyundan gelen bir Alman aile var. Ailede doğan her erkek çocuğa bir de Haydar göbek adı veriliyor. Aile kendi geçmişini araştırmış ve kocaman bir soyağacıyla da belgelemiş.

Osmanlılarla Prusya arasında henüz resmî ilişkiler yoktur. Ama 1701'de Mektupçu Said Efendi, 15 kişiyle Berlin'e gelir. Ne amaçla Berlin'de bulunduğu belli olmayan Mektupçu Azmi Said Efendi'den sonra, 1763 yılında ilk Osmanlı elçisi Ahmed Resmî Efendi gelir Berlin'e. Prusya Kralı Friedrich Wilhelm, 1721 yılında Yurgowski adındaki birisini at satın almak üzere İstanbul'a yollamış ve ilk Osmanlı-Prusya resmî ilişkisini başlatmıştı. Daha sonra 1755 yılında, Türkiye'yle uzun yıllar ticaret yapmış olan Havde'yi kendine iktisat müşaviri alarak, adını von Rexin diye değiştirdikten sonra, yine at satın almak ve Türklerle bir ticaret anlaşmasının yapılıp yapılamayacağını araştırmak üzere yeniden Türkiye'ye yollanır. Von Rexin at satın almanın dışında ticaret anlaşmasını gerçekleştiremeden Berlin'e döner. Prusyalılar Rusları kendilerine sürekli bir düşman gördükleri için, Osmanlılarla dost kalmaya ve onlarla anlaşmaya çalışmışlardır. Rusya'nın Prusya topraklarına karşı yönelmesi, Osmanlılarla sürdürülecek bir dostlukla önlenebilir diye düşünülüyordu. I. Mahmut'un ölümünden sonra III. Osman'ın tahta geçmesiyle, Büyük Friedrich padişahın culûsuna bir mektup gönderir. İlişkilerin gelişmesi sonucu 1761'de iki ülke arasında ilk ticaret anlaşması yapılır. Böylece, iki ülke arasında ticaretin yolları açılır. Ne var ki, Rus Çariçesi Elizabeth'in ölümünün ardından yerine geçen III. Petro, Rusya'yla Prusya arasında yedi yıldır süren savaşı kaldırır ve dostluk kurulmasını sağlar. Prusya'yla Ruslar arasında kurulan dostluk Osmanlıları kuşkulandırır. Durumu anlamak üzere Ahmed Resmî Efendi 200 kişiyle birlikte 1763 Temmuzu'nda Berlin'e doğru yola çıkar. Beş ay kadar sonra Berlin'e varır ve Berlin'de büyük bir törenle karşılanır. Türk gibi giyinmek, Türk ekmeği yemek moda olur. Ahmed Resmî Efendi altı ay Berlin'de kalır; bu süre içinde tiyatrolara gider, iki ülke arasındaki ayrımları gözlemlemeye çalışır. 22 Nisan 1764'te de Berlin'den ayrılır.

Ahmet Resmî Efendi'nin yerine, kayınbiraderi Ahmed Azim Efendi 11 Kasım 1790 tarihinde Berlin'e doğru hareket eder. Amacı Prusya'yı Ruslara karşı Osmanlıların yanında savaşa sokmaktır. Ahmet Azmi Efendi, Berlin'de kaldığı on bir ay boyunca Prusyalıları Rusya'ya karşı Osmanlıların yanında savaşa sokmayı başaramaz. O da kayınbiraderi Ahmed Resmî Efendi gibi Berlin'de sanatsal etkenliklerle oyalanır. Ahmet Azmi Efendi, Sefaretnâmesi'nin sonunda padişaha çeşitli önerilerde bulunur: Osmanlı ülkesinde çok yaygın olan rüşvetin kaldırılmasını; her memura geçinebilecek kadar maaş verilmesini; memurların devlet düzenini bozacak suçlar işlemedikçe işten çıkarılmamasını; düzeyleri yeterli olmayanların önemli görevlere getirilmemesini; topçu ve denizcilerin sürekli eğitilmesini ve savaşa hazır tutulmasını önerir.

Daha sonra Berlin'e pek çok elçi gelir gider.

III. Selim'in elçisi olarak Berlin'de bulunan Ali Aziz Efendi, aynı zamanda şair ve düşünür olarak da tanınır; 29 Ekim 1798'de ölür ve Berlin'de gömülür. Sonra 28 Nisan 1804'te Muhammed Esad Efendi adında bir elçilik görevlisi ölür. O da Berlin'e gömülür. Böylece Türklerin gömüldükleri bir mezarlık ortaya çıkar. Bugün Türk Şehitliği diye anılan mezarlık böyle oluşur.

Berlin'deki ilk Osmanlı Elçisi Ahmed Resmi Efendi.

I. Dünya Savaşı sonlarında Alman-Türk Dostluk Derneği aracılığıyla Almanya'ya gönderilen bir grup, Berlin'de Grunewald'daki yurt binalarının bahçesinde.

Berlin'de bulundukları sırada ölen elçilik görevlileri, tüccarlar, öğrencilerden Türkiye'ye götürülmeyenlerin cenazelerinin gömüldükleri Türk Şehitliği'nde pek çok kişi yatmaktadır. Talât Paşa da 1921'de Ermeni Talayran tarafından öldürüldüğünde bu mezarlığa gömülmüş, daha sonra kemikleri Türkiye'ye götürülmüştü.

Berlin'e davet edilen ilk Türk gazetecisi, *Basiret* gazetesinin sahibi Basiretçi Ali Bey'dir. Ali Bey, 1870 yılındaki Alman-Fransız savaşında Alman yanlısı bir tutum izler. Başyazılarında Almanları tutar. Savaşın bitiminden sonra da Bismarck onu Berlin'e davet eder. Basiretçi Ali Bey, Berlin'de kaldığı 29 gün boyunca okulları, fabrikaları gezer. Sadrazam Âli Paşa'nın ölümü üzerine Berlin'den ayrılmaya karar verir. Augusburg üzerinden Mısır'a gitmeyi düşünür. Prens, kendisine para olarak armağan verdiği gibi, Ali Bey'in Augusburg'da aldığı "El ile döner ise saatte iki bin, motör ile beş bin sayı basar bir makine ile başka küçük makine ve makas ve Fransızca hurufat ve matbaa için başka gerekli olan eşya ve aletler"i de Bismarck kendisine armağan eder.[1]

Türkiye açısından büyük önemi olan Berlin Kongresi, 1878'de toplanır. 1877 yılındaki Osmanlı-Rusya savaşının sonucu, Osmanlıların yenilmesiyle Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması imzalanır. Batılı devletler bu anlaşmayı çok ağır bulurlar. Ardından 13 Haziran 1878'de Berlin'deki Türk elçisi Sadullah Bey'in, Kara Todori Paşa'nın ve Nâzım Hikmet'in büyük dedesi Ahmet Ali Paşa'nın yanısıra pek çok ülkenin delegeleriyle birlikte görüşmeler başlar. Sonuçta, Bulgaristan'ın bir kısmı özerk olur; Bosna-Hersek'in yönetimi Avusturya'ya verilir; Kars, Ardahan Rusya'ya bırakılır; Romanya, Sırbistan ve Karadağ'a da bağımsızlıkları verilir.

Osmanlı Prusya devletleri arasında gelişen ilişkiler sonucu, Prusyalı subaylar Osmanlı ordusu içinde görev alırlar. Osmanlı subayları da Prusya ordusu içinde eğitim görürler. Alman üniformalarıyla eğitim görmek için ilk olarak 19 kişilik bir subay kafilesi, 6 Aralık 1895'te Berlin'e gelir.[2] Daha sonraları, pek çok kez Türk subayları gelir gider Berlin'e. 1891/1895'te, 123'ü erkek, 75'i kadın olmak üzere 198 Türk vardır Berlin'de.

Berlin'e ilk davet edilen Türk gazeteci Basiretçi Ali Bey'dir. 1870 Alman-Fransız Savaşı'nda Almanları savunan yazılar yazan Ali Bey, savaşın bitiminden sonra Berlin'e davet edilir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında da Berlin'e Türk gazetecileri davet edilir. *Servet-i Fünun* adına ve Osmanlı Basın Derneği Başkanı olarak Mahmud Sadık Bey, *Tasvir-i Efkâr*'ın başyazarı Yunus Nadi Bey, *Tanin*'in başyazarı Mehmed Muhiddin Bey, *Sabah*'ın başyazarı Dr. Mehmed Emin Bey, Fransızca yayımlanan *le Soir*'in başyazarı Abdullah Zühdü Bey, *Tercüman-ı Hakikat*'ın başyazarı olarak da Ağaoğlu Ahmed Bey Berlin'e gelirler ve çeşitli yerleri gezerler, çeşitli kişilerle görüşürler.

İttihat ve Terakki Partisi'nin önemli siyasetçileri de sık sık gelir giderler Berlin'e. Telgraf memurluğundan sadrazamlığa dek yükselen Talât Paşa, siyasal görüşmeler için gelip gittiği Berlin'de, 1918-1921 yılları arasında siyasal sığınmacı olarak yaşar. 1921 Martı'nda

da Talayran adındaki bir Ermeni gencinin kurşunlarıyla ölür. Tütün almaya giderken öldürülen Talât Paşa, bir yandan da Atatürk'le ilişkiye geçmeye çalışıyor ve Kurtuluş Savaşı'nın gidişini yakından izliyordu.

Ya Enver Paşa?.. 1908'de Askerî Ataşe olarak bulunur Berlin'de. Yaşamı boyunca Alman yanlısı, Alman hayranı olan Enver Paşa, önlenemez hızlı bir yükseliş ve düşüşün iyi bir örneğidir. Turan düşleri peşinde Sarıkamış'ta kırdırılan bir ordu yetmiyormuş gibi, Müslümanları bir bayrak altında toplamayı amaçlarken Türkistan'da öldürülür. Berlin, İttihat ve Terakki Partisi'nin yöneticilerinin şaşaalı gösterilerine ve acı sonlarına da tanıklık eder. Bir zamanlar Berlin'den İstanbul'a giden trenlere *Enverland* yazılıyordu. Ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefik güçlerin dostluklarını gösteren Bulgaristan, Avusturya, Macaristan, Almanya ve Türkiye bayraklı bilezik, yüzük, kolyeler piyasaya sürülüyor ve gazetelerde reklâmlar yapılıyordu. *Silâh Arkadaşlığı* adına piyasaya sürülen bu takılar, savaşta yenilmeyi önleyemez. Alman subayları da Türk ordusunu kurtaramaz! Türk Ordusu, aslında Alman silâh sanayiinin iyi bir pazarı olmuştur. Türkiye'deki Alman subaylar Alman yapımı silâhların iyi birer pazarlayıcısı da olmuşlardır.

Friedrich Wilhelm Hasan.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında *Silâh Arkadaşlığı*'nın verdiği hızla, Türk-Alman Dostluk Cemiyeti üzerinden pek çok Türk öğrenci gönderilir Berlin'e. Bunların bir kısmı Berlin'deki Türk öğrenci yurduna yerleştirilir, kimisi de Almanya'nın öteki kentlerine gönderilir. Bu öğrenciler çeşitli eğitim kurumlarında eğitildikten sonra yurda dönerler. Çeşitli işyerlerinde, örneğin askerî fabrikalardan, çeşitli bakanlıklardan, ziraî kuruluşlardan 10.000'e yakın öğrenci gönderilir. Yaşları 12-18 arasında olan bu gençler bir yandan eğitilirlerken, bir yandan da çırak olarak, kalfa olarak çeşitli işyerlerinde çalışmışlardır.[3] 1916 yılında Berlin'de 1.775 Türk vardır. 1917'de bu sayıda hızlı bir artış görülür ve Berlin'deki Türklerin sayısı 2.046'ya yükselir.

Berlin'deki Türk öğrenciler, bir yandan Kurtuluş Savaşı'nı yakından izler-

I. Dünya Savaşı ile birlikte Türk-Alman ilişkileri eskiye oranla sıklaştı. Bunda İttihad ve Terakki'nin izlemiş olduğu Alman yanlısı siyasetin önemli bir payı vardı. 1915'te aralarında Cemal Paşa'nın da (önde sakallı) bulunduğu bir Türk heyetinin Hamburg tersanelerini ziyareti.

Atatürk de 1917'de Vahdettin'in yaveri olarak Berlin'e gelir. Berlin'de o dönemin en güzel oteli olan Adlon'da kalan Atatürk bir hafta kaldıktan sonra yurda geri döner.

ler, bir yandan da Berlin'de Spartaküs hareketine katılırlar. "Almanya'da inkılâp başladığı zaman Türkiye işçileri Spartakların yanında mevki almaktan çekinmediler ve büyük ideale bağlı, saf ve civanmert genç inkılâpçılarımız (Liebknecht) ve (Rosa Lüksemburg) etrafında Spartaküs harekâtına bilfiil iştirak ettiler."[4] Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası'nı 1919 Mayısında kurarlar ve *Kurtuluş* adında bir de dergi çıkarırlar.

Öğrenciler, 1925 yılında Berlin Türk Öğrenci Derneği'ni kurarlar; Dernek, Ikinci Dünya Savaşı yıllarına dek öğrencilerin çeşitli sorunlarına yardımcı olmaya çalışır. Derneğin başkanlarından biri de, Reşat Fuat Baraner'dir. 1925'te Berlin'deki Türklerin sayısı 1.164'tür.

Öğrencilerden başka yeniden örgütlenen Berlin Türk Kulübü (1923) ve Berlin Türk Ticaret Odası (1927) da tüccar ve işadamlarının dernekleri olarak, İkinci Dünya Savaşı yıllarına dek etkinliklerini sürdürmüştür. Berlin Türk Ticaret Odası, Türk ticaretini, tarımı ve sanayisini Almanlara tanıtmayı amaçladığı bir de dergi çıkarmıştır. Ayrıca, "Fevkalâde Nüsha"larla Oda çalışması, Türk-Alman ticaretindeki gelişmeler gözler önüne serilmiştir.

Öğrenci Derneği'nde olsun, Ticaret Odası'nda ya da Berlin Türk Kulübü'nde olsun pek çok tanınmış kişi görev almış, ya da üye olarak bulunmuştur. Reşat Fuat Baraner, Ali Cevdet, Macit Gökberk, Sedat Alp, Jale İnan, Celal Ömer Sarç, Habib Edip gibi. Sabahattin Ali'nin Berlin'e gelişi daha sonradır, 1929; ve çok az kalır Berlin'de, bir buçuk yıl yalnızca. O da, günlerinin çoğu Potsdam'da geçer. *"Bugün de Potsdam'dan süzerken Potsdam'ı/Yaktı yine içimi kimsesizliğin gamı./Gözlerim inhinâsız uzayan caddelerde,/Dedim: Bu soğuk şehir nerde, İstanbul nerde?..* diye düşlere dalarken Sabahattin Ali, *"Burada her şey: şehirler ve insanlar nursuzdur;/Almanlar, âdeta besili bir domuzdur./Sokaklar saatlerce uzanır bükülmeden/Almanlar dolaşır üzerinde gülmeden...*[5] diyerek, Berlin kentinin büyüklüğünü anlatır ve bir yandan da Almanları eleştirir. *Kürk Mantolu Madonna* romanında Berlin'e geniş yer verir, aşkı, sevgiyi ve ülke özlemini yan yana getirir.

Friedrich Aly.

Mehmet Âkif Ersoy da gelir Berlin'e ve Berlin'de şaşırır kalır, 1915 yılının Berlin'iyle İstanbul'unu, özellikle mahalle kahvelerini karşılaştıran Mehmet Âkif, otellerindeki sıcak suyla soğuk suyun aynı anda akışıyla, ayaklarının çamurlanmamasına inanamaz. *Berlin Hatıraları*'nda iki kenti karşılaştırır.

Atatürk'ün de Berlin'e geldiğini unutmayalım. Vahdettin'in yaveri olarak 23 Aralık 1917'de Berlin'e gelen Atatürk, bir dönem Berlin'in en önemli ve en güzel oteli olan Adlon'da bir hafta kadar kalır ve sonra yurda döner.

Vahdettin'in en çok sevdiği kızı olarak lanse edilen ve Berlin'in en ünlü gece kulübü Libelle'de göbek dansıyla Berlinlileri büyüleyen Canan Hanım'ı pek çok kişi tanımaz. Padişahlığın kaldırılmasından sonra Canan Hanım Mısır'a gitmiş, sonra da Paris'e geçmiş. Paris'te Gasino de Paris'te Parislileri dansıyla büyüledikten sonra turnelere çıkmıştır. Basında Türk Prensesi Berlin'de diye manşetlere geçen Canan Hanım da bir sürgündür; kendisinin Berlin'de bulunduğu yılda (1927) Türklerin kentteki sayısı 1.162'dir.

Berlin'de 1913 yılında *Garp, Sanayi ve Ticaret* adında iki Türkçe dergi yayımlanır. Dergileri Berlin'deki Osmanische Verlag, yani Osmanlı Yayınevi, yayımlar. Sonra, 1918'de Türk Alman Dostluk Derneği'nin Almanca dergisi yayımlanır. 1917'de *Die neue Türkei*, Yeni Türkiye adında eski Türkçe ve Almanca haftalık bir gazete yayımlanır. Gazete, iki ülke arasındaki dostluğun gelişmesini amaçlarken, bir yandan da iki ülkeyi ilgilendiren konularda haberler, araştırmalar yayımlar.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Türkçeden pek çok kitap çevrilir Almancaya. Almanca ve Türkçe dil öğrenme kitapları peşpeşe yayımlanır. Türkiye üzerine pek çok araştırma ve deneme kitabı çıkar piyasaya.

Berlin'deki sigara tiryakileri, Türklerin kurduğu Yenice fabrikasında üretilen, Dresden'de, *Ova, Enver Bey, Selam Aleykum, Mohammed* sigaralarını içerler.

Berlin, nelere sahne olmamış ki, Ermeni kurşunlarıyla öldürülen Talât Paşa'dan sonra Cemal Azmi ve Doktor Şakir beylerin öldürülmelerine; Enver Paşa'nın 1915'te adının bir köprüye verilmesine; Müslüman esirlerin Kurban Bayramı törenlerine...

Berlin'deki Türklerin 300 yıllık geçmişine şöyle bir bakıp geçtik. İkinci Dünya Savaşı yıllarına ve 1960'dan sonraki döneme hiç girmedik. Bir iki sayı daha vererek yazıyı bitirelim: 1938'de Berlin'de 3.310 Türk vardır; savaş yıllarında kaç Türk'ün olduğu bilinmiyor. 1946'da 79, 1947'de 83 Türk varken, 1953'te 103 Türk vardır ve sayı giderek artar. 1960'ta 225 Türk vardır Berlin'de. 1968'de 10.000'e yükselen sayıyı kimse tutamaz ve yüz elli bine ulaşır bugün. □

---

[1] *İstanbul'da Elli Yılda Önemli Olaylar*, Sander Yayınevi, İstanbul, 1976, s.38-40.

[2] İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ankara, 1981, s.67.

[3] Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s.200-202.

[4] Mete Tunçay, *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*, Belge Yayınları, İstanbul, 1982, s.120.

[5] Sabahattin Ali, *Bütün Eserleri*, 7 Cem Yayınevi, İstanbul, 1983, s.214.

Ölümünün 10. Yılında
Kerim Sadi

KEMAL SÜLKER

MARKSİZMLE ilgili yayın dünyasında çevirileri, polemikleri, yorumlarıyla pırıl pırıl ad bırakan bir yazar var: Kerim Sadi... Asıl adı Nevzat olduğu halde iki takma adıyla, Kerim Sadi ve A. Cerrahoğlu ile ünlenen bu eşi az bulunan yazarı genç kuşakların yeterince tanıdıkları, okudukları söylenemez. Ama, sosyalizme inananlar, hattâ sadece ilgi duyanlar 1848'den 1925'e kadarki "Türkiye'de Sosyalizm Tarihine Katkı" adlı inceleme-araştırmayı mutlaka okumak isterler ya da okumuşlardır.

Kerim Sadi, inandığından şaşmazlığın, kitlelerden uzak kalarak sınırlı bir dost çevresiyle yetinmenin, ama boyuna araştırmanın ve olanaklar ölçüsünde bunları gün ışığına çıkarmanın ısrarlı, benzersiz bir temsilcisiydi.

Benzersizliği, ün yapmaya, para kazanmaya boş verip ünlülerin yanlışlarını ortaya çıkarmaya, koca koca bilim adamı, profesör diye tanınan kişilerle alay ederek, bilgisizliklerini yüzlerine vurarak onları ve yandaşlarını kendisine düşman etmeye önem vermesinden ileri geliyordu. Çok iyi öğrendiği, inandığı Marksizme karşı yayın yapanları yaşamı boyunca yergi okuyla yaralayan Kerim Sadi, bunları, küçük küçük broşürleri kendi olanaklarıyla basarak gerçekleştirdi. 1969'da yazı yaşamının 50. yılını kutladığımız Kerim Sadi'nin ölümü, hiç şüphesiz çok büyük bir kayıp olmuştu.

1900 doğumlu Kerim Sadi, ilk yazısını İzmir'deki *Ahenk*'de 4 Haziran 1918'de yayınlamıştı: "Dertlerimiz"... İlk yazısının başlığı yaşamı boyunca kültürel, bilimsel ve ideolojik dertlerle uğraşmasının işaretiydi sanki. Fikir ve inanç dergi ve gazetelerinden *Aydınlık*'ta (Fevkalâde Gençlik Nüshası'nda), *Resimli Ay*'da, *Resimli Cumartesi*'nde, *Yeni Adam*'da konu, biçem ve içerik açılarından dikkatleri çeken ürünler verdi. İlk broşürü olan öykü *Ansiklopedideki Vahşi*'ydi. Bu yapıt, Nazım Hikmet'e göre "bir beste" idi. Hem de "etli, kemikli, demir ve bakırdan bir beste"ydi. (*Resimli Ay*, Kasım 1929)

Kerim Sadi 1932'de *İnsaniyet Kütüphanesi* genel adı altında broşürler yayımlamaya başladı. Bazıları çevirilerdi, bazıları kendi makale ve eleştirilerini içeriyordu. Marx'ın *Manifest*'ini çevirmiş, toplatılmıştı. Marx'ın *Sefaletin Felsefesi* yazarına yanıtını çevirdiği broşür de kısa sürede tüketilmişti. Rosa Luxembourg'un "Çin'in dünya ticaretine açılışı"nı çevirmişti. Marx'ın yaşamını, özelliklerini, en önemli yapıtlarından alıntıları içeren bir formalık broşürü (1935) o yıl en çok satın alınan broşürü olmuştu. Ünlü üç şairi yorumlayan yazıları yankılar uyandırmış, Namık Kemal, Tevfik Fikret ve Ahmet Haşim'le ilgili değerlendirmeleri tartışılmıştı. Kerim Sadi, Namık Kemal'i Tanzimat'tan sonra oluşmaya başlayan burjuva sınıfının temsilcisi ve bir burjuva inkilâpcısı diye tanımlıyor, yerleşmiş inançları ve nitelemeleri sarsıyordu.

Tevfik Fikret'i savunurken onu "gençliğe kudsiyet saygıları telkinine çalışan bir ahlâk mürşidi" diye niteleyen Fuat Köprülü ile, ahlak bunalımına "fikir ve ahlak kahramanlarının yokluğunu" neden gösteren Ziya Gökalp'i bir arada eleştiren Kerim Sadi şu inançtaydı:

"Fikret'in ahlâkı meselesinde, Köprülüzade'nin eteğine yapışarak şairin vicdanında dolaşmakla hiçbir şey keşfedilemeyeceği âşikârdır. Ahlâk buhranının köklerine gelince bunu da, Gökalp'in yaptığı gibi, fikir ve ahlâk kahramanlarının yokluğunda değil, iktisadî hayatın objektif şartlarında aramak icab eder."

Kerim Sadi, Ahmet Haşim'e şöyle sesleniyordu:

Kerim Sadi (solda) Kemal Sülker ile birlikte.

"Tarihin hükmü; seni Şark pazarında, başını kaplanların ağzına lokma diye sunmak için Budizmin afyonlarını satan tellal diye yazacak!"

Broşürlerinde daha çok Marksizmle ilgili çeviri yanlışları, metinlerden atlamalar yaparak, anlatılmak isteneni yanlış açıklayanları sergilemeye önem verdi. Bu türdeki broşürlerinin başlıkları şöyleydi:

Şevket Süreya'nın Hatalarına Dair - Bir Şakirdin Hataları - Bir Münekkidin Hataları - Bir Profesörün Hataları - Anti-Antimarksizm (Prof. Kessler'e reddiye) - Hilmi Ziya'nın Tercüme Yanlışları ve Tefekkürat-ı Felsefiyesi - Bir Mütercimin Hataları (Haydar Rifat Bey'in G. Deville'den çevirdiği Sermaye unvanlı eserin tercümesindeki hataları) - Profesörlerimiz Marx'ı nasıl anlıyor? (Prof. Vehbi Sarıdal'ın bir makalesinin eleştirisi ile Hikmet Kıvılcımlı'nın çevirisindeki terim yanlışları ve bazı deyişlerinin reddine dair broşür).

Çeviri eleştirileri açıklanan profesörlerden Hilmi Ziya ile Suphi Nuri İleri ve çevirmen Haydar Rifat, mektup ve yayınlarında bu yanlışları memnunlukla düzelteceklerini açıklama inceliği göstermişlerdir. Ancak, Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın yayımladığı "Marksizm Kalpazanları Kimlerdir? Tip No.1 = Kerim Sadi" başlıklı bir broşür 1936'da sosyalizme sempati duyanları çileden çıkaracak kadar haksızdı ve kırıcıydı. Kerim Sadi, buna aynı yıl "Marx-Engels-Lenin Enstitüsü'ne Açık Mektup" başlıklı bir kitapçıkla yanıt verdi, kalpazanlığın kime ait olmasına bu ünlü enstitünün karar vermesini diledi ve tartışma yurtdışına aktarıldı.

Fikir ve yayın özgürlüğünün çok kısıtlı olduğu bütün dönemlerde şu veya bu yolla gazeteciler, yazarlar, düşünürler kitlelerle bağ kurmayı bilmişlerdir. Kerim Sadi de, eleştirilmesi, küfredilmesi, yerilmesi serbest olan Marksizme çatanlara karşı bu felsefeyi "övme suçunu" işlememek için bir usul, bir yol bulmuştu: Çeviri yanlışlarını belirterek doğruları anlatma yoluyla Marx ve arkadaşlarının görüşlerini, tezlerini kitlelere duyurmak.

Nitekim 1934'te *Birlik* gazetesinin 8. sayısında yayınlanan bir başyazıda "marksistlerin şimdiye kadar birçok kere sırtı yere gelmiş olan nazariyeleri üzerinde açık münakaşalar yapıp marksizmi sihirli ve füsunlu birşey zannedenlere işin mahiyetini" anlatmaya çalışmıştı! Yazar'ın bu konudaki bilgi düzeyi, ya da bilgisizliği şu cümlesiyle anlaşılıyordu:

"Komünizm fırsat buldukça meydana çıktı. Zaman ve mekâna göre şekillere bürünerek 1894'te, üstadı Marks'ın hayatında toplayıp ta neşredemediği Sermaye ismindeki eseri Engels meydana atarak ona son şeklini verdi."

Kerim Sadi, İnsaniyet Kütüphanesi'nin 7. broşüründe, 8 sayfada bu yazarın bilmesi gereken doğruları anlatmaya önem verir. Birkaç satırla da yazarın yanlışlarını şöyle düzeltti:

"Evvelâ, Karl Marx, Engels'in üstadı değildir. Sonra, *Sermaye* (Das Kapital) Marx'ın hayatında toplayıp da neşredemediği bir eser değildir. *Sermaye* 1894'te Engels tarafından ortaya atılmamıştır.

Marks ve Engels aynı yolu takip ederek yetişmediler. Engels'i yetiştiren ve ona hocalık eden Marx değildir. Marx'la Engels, ayrı ayrı yollardan gelerek, bir noktada karşılaşmışlar; ve fikirlerinin yakınlığı dolayısıyla bir daha ayrılmamak üzere işbirliği etmişlerdir."

Şevket Süreyya'nın hatalarını sıralayan broşüründe (No.9) Kadro Dergisi'nin 16. sayısındaki makalesini eleştiren Kerim Sadi diyor ki:

"Ş. Süreyya Bey'e göre, kapitalizm bütün safhalarında istilacıdır ve emperyalizm, kapitalizmin bütün safhalarına şâmil olan istilacılık vasfıdır"... Halbuki, emperyalizmi mücerret manada alır ve genellikle 'fütühat siyaseti' ve 'ceb-

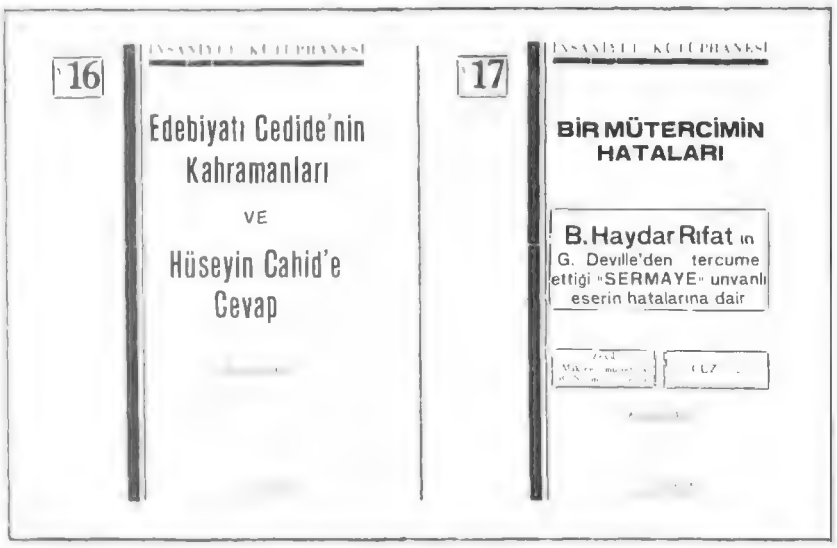

Kerim Sadi'nin İnsaniyet Kütüphanesi dizisinden yayımladığı iki broşürün kapağı.

Kerim Sadi, ölümünden bir süre önce, geçenlerde yitirdiğimiz Cemil Meriç, Meriç'in eşi, kızı Ümid ve bir dostlarıyla birlikte.

rü şiddet politikası' diye tanımlarsak yanılırız. Zira, emperyalizm tarihi bir kategoridir; ve 'malî sermayenin yağma siyaseti' demektir."

Yazar, sonra ünlü marksistlerin emperyalizm hakkındaki tanımlamalarını aktararak ve Lenin'in emperyalizmin tarifinin beş temel niteliğini de sıralayarak Şevket Süreyya'yı eleştiriyordu.

Bir Profesörün Hataları broşüründe (No.10) "Doktrinler Profesörü ve Mülkiye Mektebi Müdürü Babanzade Hüseyin Şükrü Bey'in Marksizm hakkında verdiği konferans münasebetiyle" eleştirilerini sıralamıştı (1934). Örneğin; Marx'tan alıntı yaptığını söylediği bir bölümdeki son cümle şöyleydi: "Maddi hayatın istihsal tarzları içtimaî, siyasî ve fikri hayatı âmirdir."

Kerim Sadi ise:

"Hayır, Hüseyin Şükrü Beyefendi! Marx, metodunun maddi temelini formülleştirirken, hiçbir zaman, öyle demez; şöyle der: Maddi hayatın istihsal tarzı umumiyetle içtimai, siyasi ve fikri hayat sürecini (prosesüs, vetire) tayin eder. (Yani cemiyet, siyaset ve fikir hayatının seyrini şartlandıran başlıca âmil (etken) maddi istihsal tarzıdır (üretim biçimidir)." diyordu.

Genel olarak konferansında yaptığı çevirileri eleştiren Kerim Sadi, profesöre şöyle sesleniyordu:

"Muhterem Babanzade Hüseyin Şükrü Beyefendi!

Bir müellifin ibaresini naklederken kelimelerin bazılarını diyar-ı ademe (yokluk dünyası) gönderdikten, bazılarını yarı bellerinden ikiye biçerek yarısını yok ettikten, geri kalan bazılarını da anlamından uzaklaştırdıktan sonra sözü edilen yazarın sisteminin "esasını açıklama" sanısını uyandırmak pek safca bir vehim değil midir?"

Marx'ın metinlerine dilediği anlam verebilmek için yanlış çeviriler yapan Hüseyin Şükrü (Baban) için Kerim Sadi broşürünün bir yerinde şöyle diyor: "Metne bu feci manzarayı (feci diyorum, zira Hegel'in "felsefe-i hukuk"u ile Hegel felsefesini ayırdedememek utandırıcı bir faciadır) vermek yetkisini sayın profesör acaba nereden alıyor?"

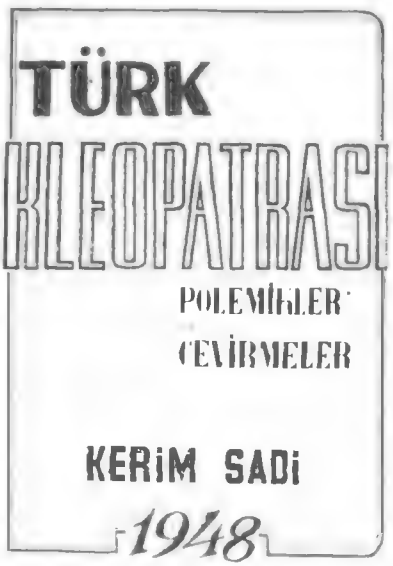

İnsaniyet Kütüphanesi'nin 37 no.lu kitabı.

Hüseyin Cahit Yalçın'ın çevirilerine de gereken titizlikle bakan Kerim Sadi şu yargıya varmıştı: *"Fikir Hareketleri"*nde açtığı antimarksist savaşa bütün şiddetiyle devam eden, marksçılığın azgın düşmanı H. C. Yalçın'ın garplı burjuva profesörlerinden naklettiği makalelerde Marx ve Engels'e ait ibareler BAŞTAN BAŞA YANLIŞ'tır. "

Ve Yalçın'ın yanlış çevirilerini bir bir açıkladıktan sonra şu hükme varıyordu:

"Dahi filozofa ait eserlerin hiçbirini okuyup anlamadığı, anlayacak seviyede olmadığı halde "turnaya martı, bayrama yortu şeklinde mana vererek küpündeki pekmezin nasıl bir tortu" olduğunu meydana vuran -"feylezof"un tabiri ile çingenece fal açan- H. C. Yalçın hezeyanı ile Marx'ı tezyife cür'et ediyor ki küstahlığın bu derecesini fikir münakaşalarının tarihi henüz kaydetmemiştir." (Broşür no.21)

Kerim Sadi, araştırmaya, olanak buldukça yazmaya ve yayınlamaya ömrünü adamış sayılı idealistlerden biriydi. Aydınların çözümlemek zorunda oldukları sorunları ya diyalektik materyalizme katılarak, ya da faşizmin demagojisine yuvarlanarak çözmeye kalkacaklarını söylerdi. Faşizmi gerici bir akım, özgün bir felsefeden yoksun, ideoloji olma niteliğini bile elde edememiş bir zulüm düzeni olarak nitelerdi. İki yol arasındaki konakların geçici olduğu inancındaydı. Beklenen sentezleri sosyalist gerçekcilikte veremeden ışıklı mavi gözlerini yumdu. Ne yazık!.. □

Osmanlı Devleti'nde Tröstler ve Basın II

ORHAN KOLOĞLU

KOPARILAN büyük gürültüye rağmen fes konusunda hiçbir olumlu sonuç sağlanamadı. Fes Sendikası kurduğu mekanizmayı istediği gibi işletti. Ticaret Odası'nın uyarılarına kulak veren çıkmadı. Babıâlî de hazırlattığı raporları rafa kaldırdı ve halk yabancı malı fese yüzde 20-30 fazla bedel ödemeye devam etti.

Buna karşılık Türk basını için yeni bir polemik alanı açılmış oldu. Dil ve edebiyat konularını bile yasaklayan Abdülhamit sansürünün bu alana el atmaması dikkati çekicidir. Tröstleşme eğilimleri ve Orozdibak'ın faaliyetleri konusunda gayet ağır suçlamalar ve yermeler çıktığı halde bir engelleme görülmedi. Bunların ilginçlerinden örnekler verebiliriz:

"Fes meselesinden dolayı Orozdibak Şirketi memleketimizde iyi şöhret kazananlardan ad edilemez. Osmanlılara mahsus olan bir kisveden Osmanlıları izraren intifaa çalıştığı ve bunda da maatteessüf muvaffak olduğu için bu kumpanyanın namı bittabii hayır ile yad olunamaz... İnhisar menfaatperestlik ve tabiri asliyle ihtikârın müradifi olan Orozdibak şimdi başka bir şeye teşebbüs etmek istiyor. Yine memleketimizin başka türlü mazarratına çalışıyor. Bu kerre Ereğli kömür madenlerine pençe atmak istiyor. Onu da yed ihtikâra geçirmek istiyor." (*İkdam*, 20.11.1899)

Sahibi olduğu madenleri çalıştırabilmek için Orozdibak'tan sermaye istemiş olan Hacı Emin Efendi'nin girişiminin yarattığı tepki *İkdam*'ı gittikçe daha ağır saldırılara yöneltmişti:

"Orozdibak memleketimizi soymağa çalışanların serefrâzıdır (başını en yukarı çıkaranı)... Kisve-i millimiz olan fesi pençei tamaına düşürerek senevi 200 bin lira kadar memleketimizden bigayrıhakkın para koparıyor. Bu parayı memleketimizin fıkarası da veriyor, zenginleri de... Bir de maden kömürlerini mi kaptıralım?.. Rekabetten halk ve fıkara yararlanır... (Bunlar) rekabeti mahvetmeğe çalışıyorlar. Bunun için de bir usul vardır ki zamanımızda ona sendika teşkili veyahud Amerikalılarca tröst deniliyor... Büyüklerine tröst, küçüklerine sendika denir. Kâşifi Sesil Rod'dur, elmas madenlerinde (uygulamıştır)... Memleketimizde bu usul mazarrat şümul henüz malum değil iken Orozdibak fes meselesinde tatbik etti... Fes meselesinde teşekkül eden sendika sair memleketlerden de farklıdır. Çünkü hemen her memlekette teşekkül eden bu sendikalar yerli ve milli kumpanyaların içtimaından hasıl olmuştur. Binaenaleyh vücud pezir olan zarar yine memleketten harice çıkmayarak diğer vatandaşlara intikal ediyor. Halbuki fes inhisarında öyle midir?.. Parayı veren Osmanlılar, parayı cebe atan Orozdibak ve rûfekası... Aynı şeyi kömüre yapmak istiyor, aynı suretle bizi soyacak... Hükümeti Seniye Orozdi'ye kaptırınamalıdır." (25.11.1899)

Tröstleşme sorunu basında yeni polemiklere neden oldu. Ancak dil ve edebiyat alanında türlü yasaklamalar getiren Abdülhamit sansürünün bu alana el atmaması dikkat çekicidir.

Genellikle tröstlere karşı olmakla birlikte *Sabah* ve *Tercüman-ı Hakikat*'ın üretici yatırımlara yönelik yabancı sermayenin gelmesine karşı olmadıkları görülüyordu. Katı bir yaklaşımla her şeyi redde karşıydılar. *İkdam* ise Orozdibak'ın bir Osmanlı şirketi kurarak kö-

Globe trotler denilen Amerikan Ayakkabılarının İlânı (1908-*Tercüman-ı Hakikat*)

20. yüzyılın ilk yıllarında undan ete, ayakkabıya kadar ucuz Amerikan mallarının, Avrupa'ya fiyatlarını da kırarak Osmanlı piyasasına girdiği görüldü.

mürleri işleteceği dolayısıyla paranın yine ülkede kalacağı iddiaları karşısında "ekonomi politik kitaplarındaki malûmatı tekrar etmekle" gerçekler arasında büyük bir fark olduğu görüşündeydi. "*Madenler işletilemiyorsa Osmanlı sermayesi ile kalkındırılmalıdır. Orozdibak'ın aguşuna atılmağa gerek yok*" diyordu:

"*Bir kere bu madene karışır ise, fes meselesindeki oyununun bir aynısını da Ereğli'de oynamak isteyeceğine şüphe edilmesin. Velev ki imtiyaz Hacı Emin Efendi'nin uhdesinde de kalsa... memleketimizde fena bir nam bırakmış olan bir ticarethanenin menafii umumiyeye hizmet edeceğine çocuklar bile inanmaz.*" (27.11.1899)

İşin ilginci o sıralarda Orozdibak'ın, Filibe'ye (o dönemde Bulgaristan Prensliği'ne aitti) atanacak bir fahri konsolosluğa kendi adamını getirtmek için kulislere giriştiğinin işitilmesi Bulgar basınını da telaşlandırmış, kendi ticaretlerine zarar geleceği yazılmıştı. Bu yeni bir saldırı fırsatı yarattı. (28.11.1899). Bu kampanyanın, Orozdibak'ın tekelleşmesinden zarar gören tüccarları da *İkdam*'a bilgiler yetiştirmeğe teşvik ettiği anlaşılıyor. 29 Kasım sayısında, Orozdibak'ın eskiden kredi tanıdığı Karakaş ve Balcı gibi toptancılardan kredileri kestiği ve böylece perakendecileri kendisiyle çalışmağa zorladığı belirtiliyordu. Bu oluşumlara karşı *İkdam*'ın önerisi "Anonim Şirketler"di:

"*Medeniyet hazıranın en mühim erkânından biridir. Enzarı hayretimize çarpan o harikulade teşebbüsat cesime-i sanayie ve ticariye hep şu şirketler sayesinde hîz ârayı husul bulmuşlardır.*" (2.12.1899)

Sigorta Kumpanyalarının rekabeti azaltmak ve zarara girmemek için sendikalaşma çabaları yaptıkları haberleri ve yankı yaratmakla birlikte[24] Fes Sendikası kadar büyük yankı yaratan, Cam ve arkasından Lâstik Sendikalarının kuruluş haberleri oldu.

Galata'da Friedman şirketinin İstanbul'da mevcut camları toplamakta olduğu, sonra üç misline piyasaya sürüleceği haberini veren *İkdam* "halkın zararında kendi çıkarını arayan bu girişimleri önlemeye ait olduğu daireyi" çağırıyordu.[25] Liberal ekonomiyi kabul etmenin ötesinde kapitülasyonlarla da bağımlı olan bir ülkede bu "ait olan daire" bir şey yapabilir miydi?.. Kuşkusuz hayır... Nitekim bu çağırıya da resmî makamlardan hiçbir yankı gelmedi ve cam ihtikârı da bildiğini okudu. Sendika'dan önce 8 kuruşa alınabilen fes 14-15 kuruşa çıktığı gibi, iki kuruş olan cam da 3-3.5 kuruşa yükselmeğe başladı. Bütün bunların üstüne lâstik ayakkabı inhisarı çıkınca Türk basınında yeniden bir yoğun kampanya belirdi.

"*Memleketimizde bulunan ecnebi müessesat ticariyeden bazılarının bir müddettenberi (Sendika) ünvanıyle tesisine giriştikleri usul inhisar ticaretin ahali ile yerli tacirlerimize ne müdhiş bir darbe vurduğunu, ne kadar mutazarrır kıldığını kemaliyle tayin için Orozdibak ticaret evinin serpuş millimiz olan feslerimize diktiği nazar hırs ve tamah mahsulü bulunan fes sendikasının bugün gerek ahali, gerek fes ticaretiyle çoluk çocuk besleyen tacirler üzerinde gösterdiği tesiri düşünmek lâzımdır. İşte Camlar! Malûmdur ki cam, levazım medeniyenin en mühim eşyasından birini teşkil eder. O da, gayet inhisara müntehi olan sendika usulüne tabi tutuldu. Bunun sendikasının teşkilinden evveli iki kuruşa alabildiğimiz camı tesisden sonra lâakal üç, üç buçuk kuruşdan aşağı alamayacağımız derkârdır. Nitekim fesleri Orozdibak ticarethanesi bu fikr ihtikârını mevkii fiile koymadan nihayet sekiz kuruşa edinilebilen bir fesi bugün bir Osmanlı azdan az 14-15 kuruş vermeden başına koymak saadetine nail olamıyor.*

Evet ticaret memleketimizde serbesttir. Binaenaleyh Orozdibak'ın yaptığı da ticaret olduğundan bir bakıma ona lisanı tariz uzatmak hak naşinaslıktır. Halbuki öyle değil, erbabı itibar her fiilinde olduğu gibi ticaret hususisinde dahi meşruiyet aramağa, halkı göz göre ve ister istemez soymak demek olan ihtikârdan sakınmağa vicdanen hem memurdur, hem de mecburdur. Çünkü insaniyet ve anın lâzımei mühimmesinden bulunan kanaat bunu icab ettirir. İşte şu ikinci nokta-i nazardan Orozdibak'ın muamele-i mebsutası tedkik edilince sendika tesisi hakkındaki emelini muvaffakiyetini meşru addetmek hiçbir vicdanın kârı değildir.

Mahaza eğer Orozdibak yalnız fes sendikasının kendine temin eylediği nihayetsiz temettüyle kanaat eder takımdan olaydı, olmuş bitmiş bir şey diye ses çıkarmayanlar tabii bulunabilirdi. Fakat maalesef işittik ki bu ticarethane çeşm ihtikârını başımızdaki feslerden şimdi de ayaklarımıza çevirmiş. Maksudu lastikler için de bir sendika vücuda getirmekmiş!

Şayanı teemmüldür ki lâstik ahalimizin ayaklarına en ziyade giydikleri bir şeydir. Vakıa memleketimizde lâstik giyilmek bu kadar mebzul değil iken kendi sanatkârlarımıza yaptırdığımız mü-

kemmel, dayanıklı kunduraları kebir, tul müddet dayanır, hem kendimiz hoşnud kalır, hem de bu yüzden birçok sanatkârlarımız geçinir idi. Bundaki muhassenat kabili inkâr değil. Ne çare ki sanat bir halde kalmıyor. Terakki ediyor. Her şey bu kaideye tabidir.

Lâstikler de bu kabilden, ucuz, hafif, şık, fazla olarak kundura kadar insanın ayağını çamurdan, soğuktan, mahfuz bulunduruyor. Maksad asli de bu değil mi? Ama 15 günde yıprar, giyilmezmiş, kimin umurunda? Yenisini alır!.. Orozdibak'ın teşebbüs eylediği şu muamele cidden ve hakikaten şayanı teemmüldür. Bunun bâdi olduğu mazarrat fiilen ve maddeten sabittir. Gerçi lastik sürüm ve ticareti fes derecesinde değil ise de ehemmiyetten âri değildir.

...Bizde de lâstik fabrikası yapılmasını temenni eder olduğumuz halde, bizde yapılacak olan bir veya iki, üç lastik fabrikasının Avrupa lâstik fabrikalarının rekabet müdhişesinden ön alup da ileriye gidebileceklerini iddia edenler adedine dahil olamayız. Zira bu muvaffakiyet uzun vakte ve bir de külli nakde arz ihtiyac eyler."[26]

Ünlü Baker Mağazası'nın bir ilânı.
"Baker Ticarethanesi.
Hükümet-i Seniyye'nin Levazım Müteahhidi.
Amerika mamulatından maruf Emerson markalı erkek kunduralarının ecnas-ı müteaddidesi bulunur.
Amerika'nın meşhur Patrician fabrikası mamulatından hanımlar için müzeyyen ayakkabılarının enva-ı âdidesi.
En iyi biçimlerden en çok çeşitler."

Korumacı Ekonomik Düzen İstemi

Tercüman'ı harekete geçiren, *İkdam*'ın 27 ve 29 Ekim 1900 tarihli sayılarında *bütün ihtiyacatımızı kendimiz imal etmeliyiz"* önerisiydi. Karşı çıkışlar üzerine 3.11 sayısında her şeyi demekten vazgeçiyor *"zaruri ihtiyacatımızı"* diyor ve *"iyi fes giyeceğiz diye ebediyen kendi feslerimizi giymekten mahrum mu kalacağız, fes sendikasının mazarratından kurtulmanın çaresi kendi fesimizi kendimiz yapmaktır"* diyordu. Avrupa kalitesine erişemezsek yapmayalım önerisine karşı da gerekçe ileri sürüyordu:

"Karamürsel fabrikasının bidayet tesisinde 200-300 senedenberi müesses olan İngiliz ve Fransız fabrikalarıyla rekabet kabil değildir fikrine hizmet edilmiş olsaydı, şimdi o darü'l sanayiimiz de mevcud olmayacaktı."

İkdam'ın eylemci bir çıkışı savunmasının karşısında, sendikaların zararında birleşmekle birlikte çözüm önerilerinde ona katılmayan görüşler belirmişti. *İkdam*'a iki, *Tercüman-ı Hakikat*'e bir mektup yollayan (A veya Ö) Mahir, fes yapmanın kolay olmadığını ileri sürüyordu. Ona göre fabrika kurmak fes sendikasını altetmek için temel çare olamazdı. *"Belki ilerde matluba muvafık fes imali müyesser olur"* dedikten sonra konuya ciddi araştırma ile yaklaşılmazsa, kâğıt ve mum fabrikalarındaki başarısızlıkların tekrarlanacağını anımsatıyordu. Mahir'e göre Karamürsel'in gelişememesi sermaye eksikliğinden değil, teknisyen ve teknoloji eksikliğinden ileri gelmişti ve ekliyordu:

"Servet idaresi hakkında kanaat fikriye hasıl edilmeksizin teşebbüs edilen işlerden semerat nafia iktitaf" edilemez."

Tercüman-ı Hakikat hem idari, hem de ekonomik önlemler öneriyordu. *"Sendikaların meni tezayidi ve tahdid mazarratı"* hakkında hükümetin bazı önlemler almasından yanaydı. Aksi halde fes, cam, lâstik gibi zaruri ihtiyaçlar dışındaki konularda da sendikaların oluşabileceğini anımsatıyordu. Bu önlemlerin yanısıra, sürümü çok ve kaçınılmaz ihtiyaç maddesi olan şeylerin ülke içinde meydana getirilmesini sağlamak için bazı çareler bulunması gerektiğini, bu çarelerin araştırılmasının hükümete düştüğünü, başarısızlıkları eleştirerek belirtiyordu:

"Gerçi şimdiye kadar filân ve falan

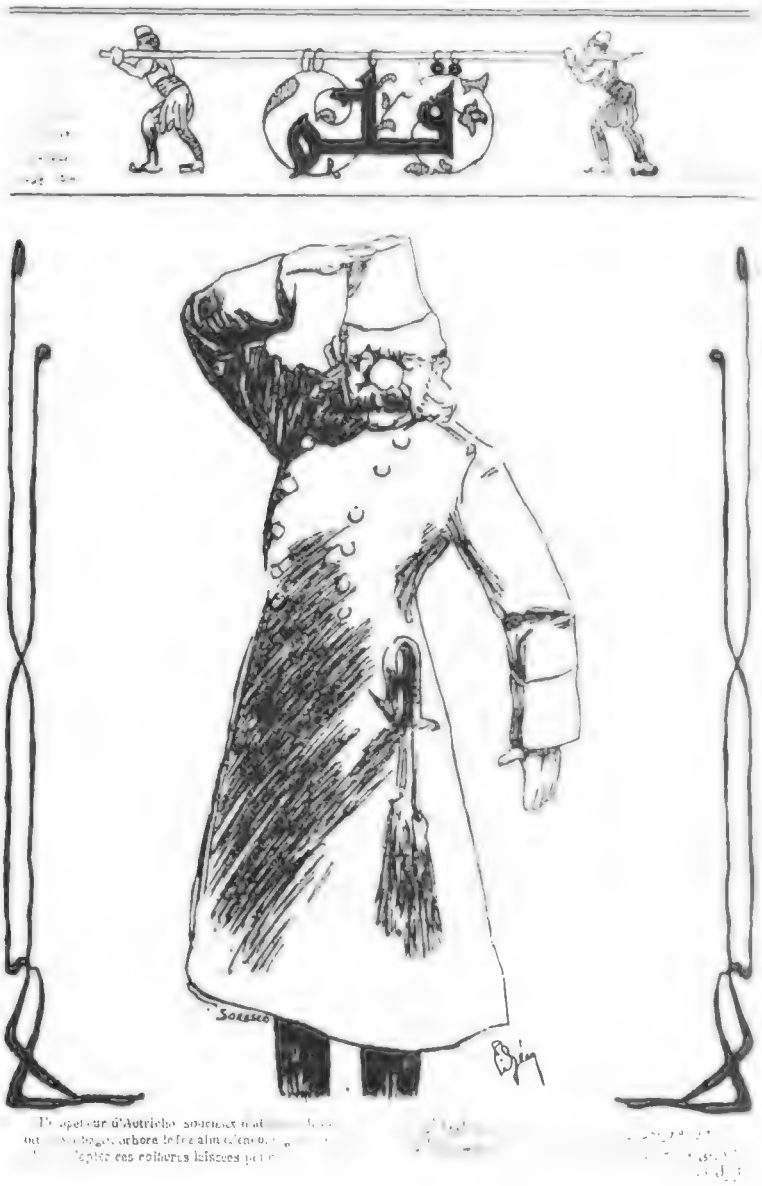

Kalem dergisinde Cem'in Bosna-Hersek krizi üzerine yayımladığı karikatür:

"Fes fabrikalarını siyanet maksadiyle Avusturya İmparatoru kendisi ve ordusu için fesi, serpuşu resmî olarak kabul etmiştir." (17.12.1908)

erbabı sermaye filân yerde fes fabrikası tesisine teşebbüs etmişlerdir. Şöyle oluyor, böyle gidiyor diye iki seneye karib zamandanberi gazeteler bir hayli fıkarat yazmışlarsa da şimdiye kadar teşebbüsat vakıanın asar fiiliyesi görülememiş, memleketimizin hiçbir cihetinde bir mükemmel fabrika tesisini intac edecek bir teşebbüs cedidden eser görülmemiştir. Halbuki ihdası bir hayli makalât neşrine, şikâyet dermeyanına bâis olan fes sendikası cayır cayır icrayı muamele ediyor.

Memalik mahrusai hazret padişahinin nukat muhtelifesinde fes fabrikaları teşkili hakkındaki teşebbüsattan şimdiye kadar bir semere hasıl olmaması neden münbais olduğu bilinmiyor. Erbabı teşebbüs sermayeyi kafi bulamamışlarsa anların bu sermayeyi bulmalarını teshil edecek tedabir ittihaz olunmak ve eğer teşebbüsatın akim kalması başka cihetten başka esbabdan mütevellid ise hükümet seniyece buraları ledel tetkik bir an evvel fabrikaların çarei küşadı bulunmak lazimei hâldendir."[28]

Tercüman önerdiği sistemin adını koymamıştı. Ancak bunun korumacı ekonomik düzen olduğu söylenebilir. Nitekim "Müslüman bir Tacir" imzasıyla mektup yollayan birisi sendika eğilimine karşı *"en müessir tedbir usul himayedir"* diye bunu açıklıyordu. Ancak bunun belli ekonomik bir düzeye erişmiş ülkelerde geçerli olabileceğini belirtmekten de geri kalmıyordu. Amerika Cumhurbaşkanı Mac Kinley 1896'da iktidara gelir gelmez uyguladığı korumacı yüksek gümrük tarifesi sistemini, "dışarı muhtaç olmayan" iç üretimi kendi ihtiyacını karşılayan ülkeler için pek makul sayıyordu. Osmanlı'da bunun uygulanması ise fiyatların kat kat artmasına sebeb olacağından tatbiki gayri mümkün sayıyordu. *"Bu durumda ne yapılmalıdır?"* sorusuna ise topu hükümete atarak yanıt veriyordu:

"Sendikaların mucip oldukları zararlar meydanda olduğu için hükümet seniyece bunun bir kaidei kanuniye rabt olunması derecei vücubdadır. Suret ve cihet tatbikiyesini evliyai umur efendilerimiz hazeratı bir vukuf kâmille temin buyuracaklarından o babda konuşmak zaiddir."

Kuşkusuz en önemli yaklaşım Ticaret Odası'nın bu konudaki görüşüydü. Fes sigorta ve cam sendikalarının varlığını kabul eden Oda'nın resmî organı konuya, sendikaların mutlaka kötü sayılmamaları gerektiğini belirterek girmekteydi:

"...Fransız lisanında mevcud olan bir darbı meseli zikr edelim. Bu darbı meselde (Şeytan tahayyül edildiği derecede siyah değildir)den ibarettir. Filhakika menafii umumiyeye muzir sendikalar mevcud ise de bir takım müstahsil ve müstehlik sendikalar dahi vardır ki maksadları muamelâtıyla iştigal eyledikleri emtia ve mahsulün maliyeti fiyatını tezyid şöyle dursun (indirmeye) hizmet eder. Fakat insan her işde eyi cihetlere bakmayarak fena cihetlere süluk ile menafi-i şahsiyesini tezyide taban daha meyyal olduğu cihetle birkaç zamandanberi mülkümüzde teşekkül etmiş olan sendikalar tarifelerini yükselterek istifadelerini tezyid ile sarf gayret etmeğe hasr meşgale ediyorlar. Fakat bu halde bile sendikalar zahiren ekseriyetin menafiine muhalif ise de yine o kadar haiz ehemmiyet olmadığı gibi menafi-i umumiyeye külliyen muzir olmadıkları hayli tecrübeler ile sabit olmuş mevaddandır.

Filhakika mantıken ve tecrübeten kavanin ekonomikiye ekseriyetin faidesine muhalif olan bir teşebbüsü hiçbir vakit tecviz etmez. Serbesti-i ticaret tesmiye olunan ve hükümet seniye canib

celilinden ötedenberi mazhar-ı suhulet olmakda bulunan usulü, Dersaadet Ticaret Ziraat ve Sanayi Odası dahi her vechile muteber addedüp müstahsillerin menafii gayri meşruasından müstehlikleri ve efrad ahaliyi muhafaza etmek vesilesiyle salif ez-zikr usulü ihlâl etmez.

(Amerika ve Avrupa'da kurulup çok kâr beklerken ziyan eden ve fiyatların düşmesiyle sonuçlanan bakır, buğday, kömür sendikalarından örnekler verdikten sonra) ...binaenaleyh bu gibi kavanin ekonomikiyeye muhalif olan hâlâtın mazhar muvaffakiyet olması baid el ihtimal olub hiçbir kimsenin müdahalesine ihtiyaç yokdur. Bununla beraber umumun muhtaç olduğu bir şey için teşkil olunacak sendikaya hükümetin müdahale etmesi tabii ise de, bizde teşkil olunmuş olan sendikaların bu cümleden olmadığını gelecek nüshalarımızda bast ve temhid edeceğiz."[30]

Sendikalararası Çekişmeler

Ticaret Odası'nın sendika karşıtı bir tutumdan bunları zararsız gören bir anlayışa geçmesi, zaten işe karışmamakta kararlı görünen Babıâlî'nin de resmî politikasında bir değişiklik düşünmemesine yardımcı oldu. Genelde Fes Sendikası'nın yasallığı tartışılamıyordu, çünkü her şey kurallara uygun yapılmış görünümündeydi. Buna karşılık Cam Sendikası hakkında kovuşturma yapıldığı görüldü. Bu çelişkiyi, birincisinin uluslararası bir organizasyon olarak bir tür dokunulmazlığı bulunmasında, diğerinin ise yerel ve sınırlı bir "mafya" olayı olmasında aramalıdır. Cam Sendikası'nın aynı alana girmeyi tasarlayan başka grupların çıkarlarına zarar verdiği anlaşılıyor, kısacası fesciler gibi bütün sektörü toplayamamış oldukları anlaşılıyor.

Cam Sendikası'nın aleyhinde Pera basınının bir kısmının da durum alması bu gözlemi kanıtlar. Fes Sendikası'nın savunucularında Moniteur Oriental'in, Şehremaneti'nin Adliye Nezaretini bu konuda uyarmış olmasını *"menafii umumiyeyi muhafaza edilmiş görmek emelinde bulunanları memnun edeceğini ve hükümet seniyenin nazar dikkatine arz olunan bu gibi muamelât hakkında serian ittihazı karar alınması mucip memnuniyet"* olduğunu yazması karşıt grubun sözcülüğünü üstlendiğini kanıtlamaktadır. Moniteur'e göre olaylar şöyle olmuştur:

"Tophane civarında bulunan camcılardan birisinin, mevcud camlarını sendikaya satması veyahud sendika gibi fiyatları yükseltmesi hakkında vuku bulan ihtirata itibar etmemesi üzerine sendika biçare camcıyı batırmak üzere Tophane civarında bir dükkan küşad ederek malı malına cam satmağa başlamıştır. Bir haldeki bir kaç gün sonra biçare camcı ya dükkânını kapamak veyahud Friedman ve Yenzutana (bir başka yerde Yenzunana) taraflarından teşkil kılınan sendikanın teklifine muvafakat göstermek mecburiyetine düşmüştür. Lâkin bir iki tacirin ormanda ağaç arkasına saklanır gibi yazıhanelerinin arkasında gizlenerek bir taraftan camcıları ve bir taraftan da ahaliyi soymakta devam etmelerine ve bir esnafı batırmak istemelerine hükümet seniyece meydan verilmeyeceği, velhasıl cam sendikasının kariben himmet hükümet seniye ile meydandan kalkarak ahalinin zarardan muhafazası emrinde iltizam sürat olunacağı ümid olunur."[31]

Moniteur'ü destekleyen gücün Belçika'da oluşturulan bir Cam Sendikası olduğu kısa süre sonra anlaşıldı:

Deveran eden bir şayiaya nazaran Dersaadet'te bulunan cam sendikasıyla rekabet etmek üzere Brüksel'de bir sendika teşkil edilecektir. Ferdinand (Friedman yerine) sendikası böyle bir şeyi hiç şüphesiz beklemiyorlardı. Bu hâl onlara elbette fevkalâde tesir edecektir. Bu, ticaretin yolunu bilmez hilekâr insafsız adamlardan (oluşan)... bu iki şirketten istifade-i ticariye bekleyemezsek de memnunuz. Kârları sadece kendi ceplerine gitmeyecek, Brüksel'e de gidecek. Bu hâl bizim için iyi bir şey değilse de, ileride böyle işlere teşebbüs edenler için güzel bir dersdir..."[32]

Sendikalara karşı kesin bir çözüm bulamayan, ancak birbirini yemelerinden medet uman Türk basını, dokunulmazlık kazanmış olan Fes Sendikası'nı her fırsatta teşhir etmekten başka bir çıkar yol bulamamıştı. Avusturya'daki fes şirketinin ortaklar toplantısında geçen yıl 290 bin kron kazanç sağlandığı ve her hisseye yüzde 4 faiz verildiğinin açıklanması, *"Osmanlıları serpuşu milli yüzünden soymağa son derecelerde gayret gösteren Orozdibak"*a yeniden saldırılar fırsatını yarattı. Orozdibak'ın fabrikalardan da çok kâr sağladığı ve buna canı istediği sürece devam edeceği belirtiliyordu. Kuşkusuz yazarları asıl kızdıran *"Orozdibak'ın iştihayı muhtekiranesini kursağında bırakacak ilâçlar bulunduğu halde... erbab semeratımızın gayretsizlikleri"* yüzünden hiçbir şey yapılamamasıydı. Selânik'te Osman Derviş, Ahmet Kabancı, Yusuf Kabancı ve Şürekasının fes fabrikası kurma girişimleri övülüyor, fakat büyük kapasiteli Karamürsel'in bu konuda gerçek bir rekabete sokulmaması eleştiriliyordu. Çözüm, sermaye sahibi tüccarların fes işine ilgilenmeleri, büyük sermayeli anonim şirket kurmaları ve devletin de bunlara destek olmasında görülüyordu.[33]

Çözüm: Yerli Anonim Şirketler

Tartışma böylece ekonominin temel ilkeleri alanına yönelmiş oluyordu. *"Usul himaye mi, yoksa serbesti-i mübadele mi?"* tartışmasına, aralarında İttihatçıların ünlü Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey'in de bulunduğu birçok düşünür katıldı. Konumuzun dışında kaldığı için biz bunların ayrıntısına girmi-

Moda - Yahud - Görenek

"Lâstik geldi halk tuttu, iki yıl kullandı böylece alıştı, iğfal edildi. Refte refte moda şeklini aldıktan sonra şimdiki çürük lastikler sürülmeğe başlandığı gibi fiyatları da 1.5 misli arttı. En âlâsı 30 kuruş, bir kışı çıkarmıyor. Senede 50-60 kuruş lâstik parası ödeniyor.

Halk Vezneciler'deki kunduracıların lâstik şeklinde yaptığı kunduraları almağa (yöneliyor)... nev-icad lâstik biçimi bu kunduralar yüzleri rugan yahut deve derisinden ve altları Fransız köselesinden olup hazırı 40 ismarlaması 45 kuruş. Bunlar üç lastiği eskitiyor!.. Bütün kunduracılar iştirak etse sanayiimiz terakki eder, hem de serveti umumiyemiz tezayüd eder.

...Çürük lâstiklere para vermekten kurtulalım."

TERCÜMAN-I HAKİKAT: Avrupa'dan gelen lâstikler çürük ve işe yaramaz, bize pahalıya mal oluyor. Sahibi varakanın vücudundan şikâyet ettiği görenek ya da moda belâsı olarak halkımız yine Avrupa lâstiklerine para vermekde devam edecekleri bedihidir. İhtira olunan lâstik biçimi kunduralara gelince: bir kunduracı yaptı ama bütün halka yetmez, lâstikle yarışamaz. Maamafih bir Osmanlı erbabı san'atının vücude getirdiği bir masnua halkımızın rağbet göstermelerini (...) mebzul ve ehven olmasını temenniden geri durmayız.

(2.12.1900 tarihli Tercüman-ı Hakikat*'teki bir okuyucu mektubu ve gazetenin yorumu)*

Nev-icad lâstik şeklinde kunduralar (3.2.1902 Tercüman-ı Hakikat)

Çürük yabancı lâstiklerin yerine bunların yerleştirilmesine çalışılmışsa da başarı sağlanamamıştır.

yoruz. Sadece sendika = tröst konusunun kamuoyunda yarattığı somut tepkileri yansıtmakla yetineceğiz.

Her şeyden önce fes alanında bireysel de olsa yerli üretim girişimlerine rastlıyoruz. "Nev icad Hamidiye Fesleri" bu konuda ilginç bir girişimdir. (*T.Hakikat*, 7.8.1901)

Ülkenin değişik yerlerinde tekelleşme eğilimi görülür görülmez hemen direnç gösterme diriliğinin belirmesinin ilginç bir örneği de Selânik'de görülür. Üreticilerin zararına olarak zahire tacirleri bir birlik oluşturmaya kalkışınca *Asır* gazetesi "sendika" aleyhinde yoğun bir kampanya başlatmıştır. *(T.Hakikat*, 9.3.1901)

Avrupa'dan gelen hazır elbiselerin Büyük Mağazalarca pazarlanması sonucu yerli terziliğin batmakta olması ve bu mağazaların halkı soyduğu, böylece *"memleketimizde kalması pek kolay olan çuvallar dolusu liralarımızı"* alıp götürmeleri de tepkiyle karşılanıyordu. *(T.Hakikat*, 5.4.1901)

Orozdibak'ın Avusturya'daki üç fabrika ile sendika kurmak için ilişki kurma çabaları *(T.Hakikat*, 22.4.1901); Avrupa buğdayının kilesi iki kuruşa satılırken yerlisinin 2.5 kuruşa satılması *(T.Hakikat*, 2.12.1901, 20.4.1904); büyük ölçüde ithal edilen margarin yağlarının yerli tereyağlarının sürümünü azaltması *(T.Hakikat*, 13.10.1905); yabancı sabunların yerli sabun sanayiini zarara sokması *(T.Hakikat*, 7.2 ve 28.7.1906 ve Levant Herald) gibi konularda Amerikan-İngiliz-Alman sermayelerinin *"Bahri Muhiti Atlasi"* nakliyatı tröstü kurması *(T.Hakikat*, 12.5.1902 ve 14.5.1903) hep tekrarlanan konulardı.

Ancak İkinci Meşrutiyet'in ilânına kadarki dönemde Fes Sendikası olayı hepsinden çok ve tekrar tekrar ele alındı. Konu sadece Orozdibak'a saldırı için değil, çözüm aranması açısından da ele alınmaktaydı:

"Başımıza geçirdiğimiz serpuşu millimizde yaptığı ihtikârla bizi soyup duran sendikadan kurtulmanın çaresi Avrupa gibi çalışmaktır. Biz daha anonim şirketlerin faydasını anlayamadık, o terakki yoluna girmeliyiz... Orozdibak Fes Sendikası'nı sarsacak tezelzüle uğratacak bir anonim şirket kurulmalıdır." (T.Hakikat, 15.1.1901)

"Her şeyi hükümeti seniyeden beklemek kabahatini bırakmalıdır... anonim şirketler kurulmalıdır." (T.Hakikat, 5.4.1901)

Para kazanmaya yöneldiği sürece Orozdibak'ın fes, hatta kibrit sendikası kurmasını bile muaheze etmediğini belirttikten sonra *"Emelim Osmanlı erbabı ticaretini teşvikten ibarettir... bu vezaif milliyedendir ve erbabı servet ve ticarete düşen vazife anonim şirketler kurmaktır." (T.Hakikat*, 22.4.1901)

Bir yandan da *"nişane-i iftiharımız serpuş millimiz olan fes"* teması o kadar yineleniyordu ki bu tartışmalar fese bağlılığı, Osmanlı tarihinde hiçbir dönemde olmadığı bir düzeye çıkardı.

"Her Osmanlı'nın alâmet farikai millisi olmak üzere kendine lâzım gayri müfarik addettiği ve Osmanlılığa merbutiyet kalbiyesi ve his milli-i safı icabı bipayan bir his sürur ve iftiharla başında taşıdığı fesin haricde, Avrupa fabrikalarında imal olunarak memleketimize haricden ithal olunan eşya ve emtia meyanında buraya getirilmesi hissiyat halisane ile mütehassis olanlara az çok giran geldiği gibi erbab iktisadı bir takım hesabata ve istatistiklere müracaata sevk ediyordu. Erbabı iktisadın bu hususda hakkı vardı; çünkü bu serpuşa milyonlarca tebaai Osmaniye arz iftihar ediyor (...) ve Memalik Osmaniye'de sarf olunan fesin miktarı ve kıymeti de milyonlara baliğ oluyordu."

Yazı, bu büyük ticari konuda ihtikârın önlenmesi ve yerli üretimi artırmak için Hereke fabrikasında yapılan hazırlıklardan umutla bahsederek sonuçlanıyordu.[34]

Bu umut verici yazılara rağmen fes üretiminde Meşrutiyet ilân edildiğinde fazla bir değişiklik olmamış ve İmparatorluğun dışarıya ve özellikle Avusturya feslerine bağımlılığı eskisi gibi sürüp gitmişti.

5 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu otuz yıldır işgalinde tuttuğu Bosna-Hersek'i resmen topraklarına kattığını ilân edince Osmanlı toplumunda gösterilebilen tek tepki Avusturya feslerini boykot olmuştu. Onun yerine kalpak giyilmesi denendi. Ancak bunun hiç de başarılı olmadığını itiraf gerekir. Daha sonra da İtalya Trablusgarb'a saldırdığında Hindistan'da, İtalya'dan gelen fesleri boykot çabaları görülmüştür. Bu da başarılı olmamıştır.

1899-1908 arasında sürdürülen antitröst kampanyanın kısa vadede etkisi, İttihatçıların ulusal ekonomi politikası oluşturma çabalarında görülmüştür. Bunun kökeninin büyük ölçüde bu kampanyanın sonucu olduğunu söylemek abartma sayılmamalıdır.

Konunun fes açısından etkisi ise daha uzun vadede, fese tepki, Kuvayı Milliyecilerin kalpak kullanması ve Atatürk'ün fesi kaldırmasında görülür. □

[23] Ticaret Odası gazetesi, 15.4., T.Hakikat 16.4.1899.
[24] T.Hakikat, 23 ve 24.12.1899.
[25] İkdam, 12.2.1900.
[26] T.Hakikat, 1.11.1900.
[27] T.Hakikat, 6.11.1900.
[28] T.Hakikat, 3.11.1900.
[29] T.Hakikat, 4.11.1900.
[30] T.Hakikat, 4.11.1900.
[31] T.Hakikat, 2.12.1900.
[32] T.Hakikat, 8.2.1901.
[33] T.Hakikat, 2.12.1900.
[34] T.Hakikat, 2.6.1906.

Doğumunun 200. Yıldönümünde Kayserili Hassa Mimarı Ohannes Amira Serveryan

KEVORK PAMUKCİYAN

Sayın Doçent Dr. Afife Batur Hanım'a sunulur.

ONALTINCI yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar, İstanbul'da faaliyette bulunan Ermeni asıllı Hassa mimarlarının yaklaşık yüzde doksanı, Kayseri menşelidir. Kayserili Ermeniler, mimarlıktan maada, minyatür, resim, heykeltraşlık, kuyumculuk ve gümüşçülük gibi güzel san'atların veya san'atların diğer dallarında dahi, kaydadeğer bir varlık göstermişlerdir.

Geçen sene doğumunun ikiyüzüncü yıldönümü olan ve Ermeniler arasında bilhassa hayratı ile tanınan, fakat Türkçe kaynaklarda hakkında hemen hemen hiçbir bilgi bulunmayan, Hassa mimarı Ohannes Amira Servenyan'ı da, bu vesile ile tanıtmayı arzu ettik. Bu isteğimizde mühim bir âmil de, ailelerimiz arasında, rahmetli pederimiz tarafından bir dünürlük bağının mevcut olmasıdır. Şöyle ki: Ohannes Amira'nın, Boğos Serveryan oğlundan dünyaya gelen Hulyane veya avam dilinde Fulik adındaki torunu, halalarımızdan, genç yaşta vefat eden Muri Cıngıdıryan'ın (1877-1907) ölümünden sonra, kocası işlemeci Hagop Cıngıdıryan'ın ikinci zevcesi olmuştur. Bu izdivaçtan, 13 Nisan 1911'de doğan Meline ve 1914'te doğan Adrine adlı iki kızları doğmuştur ki, halen Fransa'da yaşamaktadırlar. İşbu aile, 19 Aralık 1982'de, bitişiğimizdeki apartımanın orta katının bacasının, kasden tutuşturulması neticesinde yanan Üsküdar'daki evimizde, 1930 sıralarında bir yıl kadar ikamet etmiştir.

Ohannes Amira Serveryan (1786-1858) hakkında, bundan önce Ermenice iki yazı hazırlamıştık. Bunlardan birincisi, ölümünün yüzüncü yıldönümü münasebetiyle, 15 Kasım 1958 tarihli *Marmara* gazetesinde intişar etmiştir. Daha etraflı olan ikincisi ise, rahmetli değerli araştırmacı, Viyana Mıkhitharist rahiplerinden Eprem Boğosyan'ın (1897-1972), Baliyan Ailesi'ne hasredilen ve önce 1970 sıralarında *Hantes Amsorya* dergisinde neşredildikten sonra, 1981'de kitap halinde de çıkan monografide bulunmaktadır (s.89-103). Bu vesile ile şu hususu da kaydedelim ki, Rahip Boğazyan bu son eserini, bizim teşvikimiz ve devamlı ısrarlarımız üzerine kaleme almıştı. Biz de, elimizden geldiği kadar kendisine faydalı olmuştuk.

Serveryan ailesinden tanınan en eski şahıs, Ohannes Amira'nın dedesi olan Hagop Serveroğlu'dur. Üsküdar, Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı'nda, 1942'de tarafımızdan bulunan mezartaşının kitabesine göre, 1801'de vefat etmiştir. Mensur ve kısa yazıtta, Kayseri'de doğduğu da kayıtlıdır. Diğer taraftan, mezartaşının alt kısmında bir örsle çekiç resmi görülmektedir ki, onun demirci olduğuna bir delil sayılabilir.

Pederi Kevork Serveryan ise, mütevazı bir terzi olmuştur. Bu husus, geçen asrın başlarında, Rusya'nın İstanbul Sefarathanesi'nin baş tercümanlığında bulunan, Kevork Ağayekyan'ın oğlu Hovannes Ağayekyan'ın, 1871-1876 yılları arasında Kuzguncuk'ta kaleme aldığı, çok kıymetli yazma Otobiyografisinin ikinci cildinde (birinci cildi maalesef kayıptır), bizzat Ohannes Amira tarafından kendisine verilen etraflı bilgiler meyanında iş'ar olunmuştur. Serveryan Amira, pederinin adı ile, bazı Ermeni kaynaklarında Kevorkyan soyadı ile de zikredilmiştir. Pederinin öldüğü tarih bilinmemektedir. İsmi meçhul kalan annesi ise, 1800 sıralarında genç yaşta vefat etmiştir.

Serveryan'ın Hayatı

Tarihçi Arşak Alboyaciyan'a (1879-1962) göre, Ohannes Amira Serveryan, Kayseri'nin Derevenk veya Muncusun köyünde doğmuştur.[1] Doğduğu yıl, Ermenice eski kaynaklardan bilindiği üzre 1786'dır. Kendisi ise, doğum yeri-

Garabet Balyan'ın inşa ettiği Çırağan Sarayı.

ni ve tarihini açıklamamıştır. Bizzat kendi ifadesine göre, 13 yaşında iken biraz okuyup yazmak öğrenmiştir. Pederine destek sağlamak gayesiyle, Kuzguncuk'ta, muhtelif ihtiyaç maddeleri satan bir dükkân açmayı tasarlamışsa da, pederi kendisini, kereste ticareti ile uğraşan ismi meçhul kayınbiraderinin yanına koymayı teklif etmiştir. Fakat oğlu bu işten hoşlanmadığı için, önce reddetmesine rağmen, sonradan istemeyerek razı olmuştur.

Ünlü Hassa başmimarı Kirkor Amira Baliyan (1764-1831), Serveryan'ın dayısı ile alışverişte bulunduğu için, kendisini devamlı olarak görürmüş. Kirkor Amira, tavrını bir müddet denetledikten sonra, onu yanına almağa karar verir. O da bu teklifi memnuniyetle kabul eder. Serveryan, işte burada mimarlığı Baliyan'dan öğrenir ve bir muddet sonra da onun damadı olur. 15 Kasım 1831'de, kayınpederi vefat ettikten sonra, Kazaz Artin (nam-ı diğer Harutyun Amira Bezciyan, 1771-1834), onun yalnız başına halefi tayin edilmesini ister. Zira, Kirkor Amira'nın oğlu Karabet Amira Baliyan (1800-1866), gevşek bir tabiata sahip olduğu ve o zamana kadar toplumdan uzak kaldığı için, bu vazifeye münasip görülmez. Serveryan ise, velinimetinin hatırasına hürmeten, görevin Baliyan'a tevcih kılınmasını ve kendisinin de vekâleten işleri yürütmesini teklif eder. Fakat Kazaz Artin, onun sadakatını methederek, Sultan Mahmud'la o şekilde anlaşır ki, her ikisi birden Saray'a davet olunarak, hususî Fermanlarla ve müsavi haklarla, Hassa mimarı tayin edilirler.[2]

Ağayekyan, Ohannes Amira hakkındaki şahsî intibalarını ve hatıralarını ise, ezcümle şu satırlarla anlatmaktadır:

"Uzun boylu ve gösterişli meşhur bir şahıstı. Her ne kadar iyi kalpli idiyse de, konuşma tarzı biraz sertti. Maamafih, bütün tanıdıkların tevecc ühünü kazanmıştı. Tahsilinin mahdut olmasına rağmen, zeki ve eğitime meyilli idi. Hattâ, bütün sözleri bu mevzularla ilgiliydi. Üst makamlara yetişince, Üsküdar'da Cemaran adlı yüksek bir mektep kurmayı tasarlamış ve büyük çabalar sarfederek, keza maddî hudutsuz fedakârlıklar yaparak, deruni bu necip arzusunu gerçekleştirmişti. Fakat, muhalifleri veya daha doğrusu kendisini kıskanan bazı Ermeni ileri gelenleri, bu irfan çeşmesini kurutmağa yeltenmişler ve gayelerinde de muvaffak olmuşlardı. Kurucunun hayatını bile tehlikeye maruz bırakarak, onu 3000 kese kadar zarara sokmuşlardı.[3] Ancak, o yalnız mektebin kapanmasına hayıflamaktaydı, maddî zararını hiç düşunmemekteydi."

"Serveryan'ın ikinci bir arzusu da, gençlerin içinde san'at sevgisini yaymaktı. Zira, o zamanlara kadar, san'atlar bir nevi nesilden nesile intikal eden ailevî bir inhisar halindeydi. Şöyle ki, taş yontmacılığı Kayserili Türklere, duvarcılık Arnavut Rumlara, demircilik ve kerestecilik ise, yerli ve taşralı Ermenilere hastı. Her ne kadar, kalfalık ve mimarlık bu son iki millete muvazi olarak girmiştiyse de, ilerleme kaydedilmemişti."

"Bu maksadla, İtalya'da bir mimarı hususî olarak buraya getirtti ve evinde oğulları ile birlikte, birçok Ermeni gençlerine de, desinatörlük öğrettirdi. Böylece, mimarlık Turkiye'de, muntazam tedrisat mahiyetini aldı ve bazı ünlü Ermeni ustalar da yetişti. Keza, Hassa inşaatlarındaki nüfuzu sayesinde, ecnebi ustalar yanında Ermeni gençlerini çalıştırarak, meşhur san'atkârlar da yetiştirdi."[4]

Karabet Amira, 1854 yılı ilkbaharında, Dolmabahçe Sarayı'nın inşaatının bitmesinden sonra, Serveryan'ı işten çekilmeğe mecbur kılmıştır. Zira, oğullarının terakkisine mâni olmasından korkmuştur. Belki, bu sıralarda Ohannes Amira'nın oğlu, Hassa mimarı Harutyun Serveryan'ın yıldızının parlaması da, bunda muessir olmuştur. Çünkü, Karabet Amira çok evhamlı ve kıskanç bir kimse imiş.

Ohannes Amira, 24 Haziran 1858'de, kısa bir hastalığı müteakip, Kuzguncuk'ta, Ermeni Kilisesi'nin karşısındaki yalıda, hayata gözlerini yummuştur. Ölümünden evvel, işten çekildiğinden beri yanına gelmeyen Karabet Amira da kendisini ziyaret ederek, bir emrin var mı, diye sormuştur. Cenazesi çok mutantan olmuştur. Maalesef, Ağayekyan bu hususta tafsilât vermemiştir. Yerli *Masis* ve ondan alarak da Paris'teki *Masyatz Ağavni* gazeteleri rahmetliden sitayişle bahsetmişlerdir. Bu meyanda, Batıdaki taş ve ağaç oymacılık san'atının, ilk defa onun sayesinde yurdumuza girdiğini kaydetmişlerdir. Naaşı, çok muhtemelen, Üsküdar Ermeni Mezarlığı'nda gömülü ilk zevcesinin yanına defnedilmiştir. Ağavekyan'a göre, ölümünde altı erkek ve dokuz kız evlâd ve kendilerine de hatırı sayılır bir servet bırakmış olmasına rağmen, onlar pederlerinin üzerine, basit bir mezartaşı yaptırmak minnettarlığını dahi maalesef göstermemişlerdir.

Eserleri

Ağayekyan, Ohannes Amira'nın Hassa inşaatlarına daima nezaret ederek, onların mükemmel olmaları için gayret sarfettiğini beyan etmiştir. 1849'da ise, Beşiktaş Sarayı'nın inşaatı ile meşguldu, demektedir. Bundan anlaşılıyor ki, kalfalığını kendisi yapmıştır. Binaenaleyh, Dolmabahçe Sarayı'nın başlıca mimarları Karabet ve Nigoğos Baliyan'ların meyanında, Serveryan'ın ismi de zikredilmelidir. Ohannes Amira, mütevazı bir karaktere sahip olduğu için, gösterişten kaçınmış ve Saray'la olan münasebetlerini daima kayınbiraderine terketmiştir.

Ohannes Amira'nın eserleri birer birer bilinmiyorsa da, Karabet Amira ile müşterek çalıştıkları için, ona atfedilen inşaatlarda Serveryan'ın himmeti büyüktür. Bu husus, gerek Sultan Mahmud'un, gerekse Sultan Abdülmecid'in nezdinde daima müsavi tutulmasından da anlaşılmaktadır. Şöyle ki, 1 Nisan 1844'te, Dadyan'larla birlikte, Karabet ve Ohannes Amira'ların da, fesleriinin üzerinde altın Tuğra Nişanı ta-

sınak hakkı Padişah tarafından lütfedilmiştir." Keza, 13 Mayıs 1844'te, Sultan Abdulmecid, Barutcubaşı Ohannes Bey, Dadyan'ın (1798-1869) nezaretinde bulunan, İzmit'teki cuha fabrikasını ve Bursa kaplıcalarını ziyaret ederken, Ohannes ve Boğos Bey Dadyan'ı (1800-1863), Karabet Amira Baliyan'la birlikte Ohannes Amira Serveryan'ı, keza, Karabet ve Hagop Bey Duzyan'ları da refakatine almıştır. Bu sırada, sadıkane hizmetlerinden dolayı, onları birer murassa kutu ile de mükâfatlandırmıştır.[6]

Rahmetli araştırmacı Bimen Zartaryan (1880-1956), eski Istavroz Sarayı'nın (bugünkü Beylerbeyi Sarayı), Kirkor Amira Baliyan'ın vefatından sonra, Ohannes Amira tarafından tamamlandığını yazıyorsa da[8], zamanının tarihçisi Avedis Berberyan (1798-1873), aşağıdaki satırlarla bu hususu tekzip etmektedir.[9]

"(1829) - Bugünlerde, Hassa mimarı Kirkor Amira, Istavroz Koyü'ndeki Padişah'ın Büyük Sarayının inşaatını tamamladı. Sultan da onu Murassa Ni-

Çırağan Sarayı'nın sonradan renklendirilmiş bir gravürü (en üstte). Ortaköy Camii'nden iki ayrıntı (üstte).

şanla taltif etti ve kıyafetini değiştirdi." Yani, İslâmlar gibi giyinip kuşanmasına müsaade etti, demek istiyor.

Alboyaciyan'a göre, eski Çırağan Sarayı'nın mimarlığını da Ohannes ve Karabet Amiralar ifa etmişlerdir.[10] Barutçubaşı Ohannes Bey Dadyan'ın kısmen matbu Ermenice Kronoloji'sinde, Çırağan Sarayı'nın temelinin 1843 yılı Ekim ayında, Karabet Amira tarafından atılmış olduğu ve 1856'da tamamlanarak, İstanbul'un muhteşem yapıları arasında birinci yeri işgal ettiği kayıtlıdır.[11]

Serveryan'ın Ermeni Cemaatine ait eserleri arasında, Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi (1830'da), çevre yoluna kurban giden Hasköy'deki Surp Istepannos Kilisesi (1831'de) ve Yedikule Ermeni Hastahanesi (1833'te) bulunmaktadır.

Cemaat İçindeki Görevleri ve Hayratı

Ohannes Amira'nın cemaat görevleri mahduttur. Esasen bu gibi hizmetlere vaktı da müsaade etmemiştir. Önce, 1835'ten itibaren uzun yıllar Kuzguncuk Ermeni Kilisesi'nin, 1838'den itibaren ise, birkaç yıl Üsküdar'daki Cemaran Mektebi'nin mütevellisi olmuştur. Kaydadeğer üçüncü vazifesi de, 9 Mayıs 1847'de, Patrikhane nezdinde tesis edilen Ruhani ve Cismani Meclislerden ikincisine üyeliğidir. 1849 yılı Ağustos ayında ve 31 Ekim 1851'de yenilenen mezkûr meclise, tekrar üye seçilmiştir.

Ohannes Amira'nın başlıca hayratı, daha önce zikredilen Üsküdar'daki Cemaran Mektebi ile, 1835'te inşa ettirdiği Kuzguncuk Ermeni Kilisesi ve Mektebidir. Ahşap bir şapel olan ilk kilise, Ağayekyan'a göre takriben 1860'da geceleyin ansızın yıkılarak, 1861'de oğlu Hassa Mimarı Harutyun Serveryan'ın himmetiyle bugünkü şeklinde kubbeli olarak yeniden yapılmıştır. Mektep ise çoktan kapanmıştır. Serveryan, velinimetinin hatırasına hürmeten, kiliseye Aziz Surp Kirkor Lusavoriç'in (aydınlatıcı) ismini vermiştir.

Burada, işbu satırların muharririnin, 1935'ten itibaren yaklaşık yarım yüzyıl kadar, mezkûr kilisede mugannilik yaptığını da kaydetmeden geçemeyeceğiz.

1830'da, Üsküdar Surp Haç Kilisesi'nin inşaatı esnasında maddî yardımda da bulunmuştur. Surp Haç Mektebine de vasiyeti mevcuttur.

Alboyaciyan'a göre, Ohannes Amira 1845'te, Kayseri'deki Surp Karabet Manastırı'nda yatılı bir okul da açtırmış, fakat 1849'da, bazı cemaat ihtilâfları yüzünden kapanmıştır.[12]

1838'de, ünlü edip Hovannes Deroyentz'in (1801-1888) hazırladığı Ermenice bir Gramer kitabını, Ortaköy'deki Arabyan Matbaası'nda bastırmıştır (2303). 1844'te, aynı yazara 196 sayfalık ikinci bir Gramer kitabı daha hazırlatmıştır ki, halen Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin 3117 sayılı elyazmasıdır.

Geçen yüzyılın sonunda Dolmabahçe Sarayı.

Üsküdar'daki Cemaran Mektebi'nde, bir matbaa da tesis etmiştir ki, 1840-1842 yılları arasında burada dört adet kitap basılmıştır.

Serveryan'ın Aile Hayatı ve Çocukları

Ohannes Amira'nın ilk zevcesi, Kirkor Amira Baliyan'ın kızı Sopya veya Sofya'dır. 1942'de, Üsküdar Ermeni Mezarlığı'nda tespit ettiğimiz mezartaşı kitabesine göre, 1803'te doğup, 1838'de zor bir doğum yüzünden vefat etmiştir. Ağayekyan'a göre, bu ilk eşinden 13 evlâdı olmuştur.[13] Bunlardan beşi erkek, sekizi ise kızdır. Üsküdar, Beşiktaş ve Kuzguncuk kiliseleri vaftiz kütüklerinden tespit ettiklerimiz şunlardır:

1. Takuhi - 7 Kasım 1818'de Üsküdar Surp Haç Kilisesi'nde vaftiz olmuştur.

2. Maryam - 27 Eylûl 1819'da aynı kilisede vaftiz olmuştur.

3. Prapion - 12 Ocak 1821'de aynı kilisede vaftiz olmuştur. Bu üç kızından biri, Cemaran Mektebi'nin müdürü Hagop Manuelyan (1802-1870) ile evlenmiştir ve bu izdivaçtan Dr. Vahan Paşa Manuelyan (1840-1902) doğmuştur.

4. Harutyun - Yaklaşık 1822'de doğmuştur. Bu ilk oğlunun kaydına raslayamadık. Az sonra hakkında etraflı bilgiler vereceğiz.

5. Istepan - 21 Nisan 1824'te aynı kilisede vaftiz olmuştur. 1844 sıralarında Paris'te mimarlık tahsilinde bulunmuştur. 1846'da İstanbul'a avdet etmiştir. 11 Ağustos 1891'de Kuzguncuk'ta ölmüştür.

6. Anna - 20 Ekim 1827'de aynı kilisede vaftiz olmuştur.

7. Apraham - 1 Temmuz 1832'de Beşiktaş kilisesinde vaftiz olmuştur.

8. Kirkor - 28 Haziran 1834'te Surp Haç Kilisesi'nde vaftiz olmuştur. Bu oğlu da mimardır ve Paris'te tahsil görmüştür. 4 Temmuz 1864'te Üsküdar'da vefat etmiştir.

9. Soğome - 4 Aralık 1836'da Kuzguncuk Kilisesi'nde vaftiz olmuştur. Dr Istepan Paşa Aslanyan (1822-1901) ile evlenmiştir. Andon isminde bir evlâdları dünyaya gelmiştir ki, 1880'de Paris Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun olduktan sonra, 1885'te orada veremden ölmüştür.[14]

10. Boğos - 26 Aralık 1837'de aynı kilisede vaftiz olmuştur. Mezkûr kilisenin idare heyeti üyeliğinde ve köyün muhtarlığında bulunmuştur. Kilisenin hayırseverlerinden, Bedros Şalciyan'ın kızı Diruhi (1847-1911) ile evlenmiştir. Sofi ve Fulik adlı evli iki kızı doğmuştur. 1907 yılı Ocak ayı sonlarında orada ölmüştür.

22 Ocak 1877'de vefat eden ikinci zevcesi Arusyak veya Arus ile, 1839'da evlenmiş olmalıdır. Bu eşinden de şu evlâdları dünyaya gelmiştir:

1. Yeranuhi - 24 Ocak 1840'da Kuzguncuk Kilisesi'nde vaftiz olmuştur.

2. Makruhi - 10 Haziran 1841'de aynı kilisede vaftiz olmuştur.

3. Kristine - 16 Temmuz 1842'de aynı kilisede vaftiz olmuştur.

4. Lusya - 31 Ocak 1844'te aynı kilisede vaftiz olmuştur. Sarkis Yüzbaşıyan'la evlenmiştir.

5. Vasiluhi - 23 Nisan 1846'da aynı kilisede vaftiz olmuştur.

6. Nışan - 3 Nisan 1850'de aynı kilisede vaftiz olmuştur. 1869 veya 1870'te, Hariciye Nezareti Tercümanlık Kalemi'nde görevli olarak adı geçmektedir.

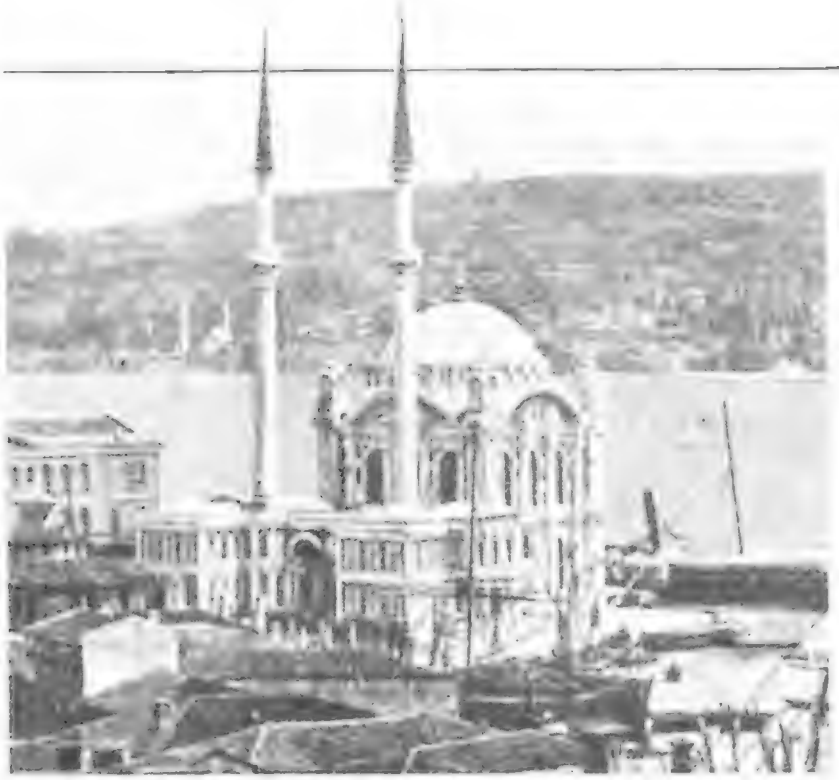

Yüzyılın başında Ortaköy Camii.

Bilâhare avukatlıkla iştigal etmiş ve kilisenin idare heyeti üyeliğinde bulunmuştur. 24 Nisan 1927'de Kuzguncuk'ta vefat etmiştir.

Ağayekyan'a göre, Ohannes Amira ölürken altı erkek ve altısı evli dokuz kız evlâd bırakmıştır.[15] Bunlardan bir kızı kendinden daha önce ölmüş olmalıdır, zira tespit ettiğimiz kızların sayısı ondur. Yine Ağayekyan'a nazaran, Ohannes Amira üç defa evlenmiş ve üçüncü eşini dört yetimle dul bırakmıştır.[16]

Başlıca oğlu Harutyun Serveryan'a gelince, Ağayekyan ondan uzun uzadiye bahsetmektedir. Zira kendisi ile ticarî yakın ilişkilerde bulunmuştur. Müellif, hakkında ezcümle şunları yazmaktadır:

"1849'dan beri, Harutyun Serveryan yalnız olarak mimarlıkla iştigal ediyordu. Bir nazırın himayesinde Sultan'la da tanışarak, onun samimiyetini kazanmıştı. Önce pederi ona bir kereste mağazası açmıştı ve Tersane'ye de kereste veriyordu. Bu vesile ile, Sultan Mahmud'un büyük damadı olan Bahriye Nazırı Halil Rıfat Paşa ile tanışıp, onun da teveccühünü kazanmıştı. Bu sıralarda, Paşa bir köşk inşa ettirmek arzusunda olduğundan, bu işi onun nezaretine bırakmıştı. Serveryan, bu binayı ve birkaç ufak-tefek yapıları da başarı ile neticelendirdiğinden, Rıfat Paşa Padişah'ı ikna ederek, "Ebniye-i Mirîye Kalfası" namı altında, ona yeni bir vazife verdikten maada, bir Nişanla da taltif ettirmişti."

Zamanının İstanbul'da münteşir Ermenice gazetelerinden *Hayastan* (Ermenistan), 1849 yılının 153.cü sayısında bu hususta şunları yazmaktadır:[17]

"Sultan Abdülmecid, sadıkane hizmetlerinden ve inşa ettiği görkemli binalardan dolayı, Harutyun Ağa'ya murassa kıymetli bir İftihar Nişanı tevdi etti."

"Az sonra Sultan, ehemmiyetsiz bir bina olan Hırka-i Şerif Dairesi'nin, muhteşem bir şekilde onarılmasını arzu ettiğinden, bu görevi de onun uhdesine vermişti. Bir müddet sonra, çoktan beri yanıp harabe halinde bulunan Ortaköy Camii'nin yeniden inşasını da ona teslim etti.[18] Ancak, genç bir mimarın, Padişah'la tesis ettiği bu samimiyet, bazı kimselerin ve bilhassa dayısı Karabet Amira'nın kıskançlığına mucip olmuştu."

"Bugünlerde, Mısır Hıdivi, Boğaziçi'nin Anadolu kıyısının yukarı kısmında büyük masraflı bir binanın inşaatına başlamış ve bu işi de bir Rum ustaya tevdi etmişti.[19] Fakat bina emini, Rum kalfa ile arası açılmış bulunduğundan, bu inşaatı da Serveryan'ın deruhde etmesini kendisine teklif eder. O da razı olarak, yeni ve daha geniş bir proje hazırlayıp, onu Hıdiv'in onayına sunmak üzere, pederinin muhalefetine rağmen Kahire'ye gider. Lâkin, Hıdiv orada bulunmadığı için, ancak üç ayda geri dönebilir. Gaybubeti esnasında, düşmanları ve bilhassa Rum kalfa, Padişah'a jurnal vererek, Serveryan'ın suiistimal yaparak işleri yüzüstü bırakıp kaçtığına, Sultan'ı ikna ederler. Akabinde, hususî Fermanla, bütün mirî binaların inşaatı sözü geçen Rum'a tevdi olunur ve Serveryan'ın suiistimal yapıp yapmadığı hususunda tahkikat açtırılır. Keyfiyetten haberdar olan Hıdiv de, kasrının inşaatını Rum kalfaya teslim eder. Soruşturma neticesinde Serveryan büyük borçlar altında kalır. Bunun üzerine Padişah'a arzuhal vererek, sanıldığı gibi yolsuzluk yapmadığını, ancak tahkikat heyetinin keşf hesaplarında yanıldığını iddia eder. Sultan'ın emriyle yeni bir soruşturma yapılarak, Serveryan'ın Hazine'ye borçlu olmadığı gibi, 700000 krş. kadar alacaklı olduğu da meydana çıkar."

Ağayekyan müteakiben, Halil Rıfat Paşa'nın tekrar Bahriye Nazırı tayin edildiğini, fakat bir müddet sonra istifa etmek mecburiyetinde kaldığını bildirmiştir. Diğer taraftan, Paşa'nın Nazırlığı esnasında, ikametgâhı olan Kandilli tepesindeki köşkünden maada, deniz kıyısında bir yalı da inşa ettirdiğini ve bu yapının mimarlığını ve nezaretini de Serveryan'a tevdi ettiğini yazmaktadır.

Harutyun Serveryan'ın ömrünün son yılları sefalet içinde geçmiştir. Bu husus, Melkon Baronikyan isminde bir şahsın Beşiktaş'tan, Patrik Nerses Varjabedyan'a (1837-1884) gönderdiği, 26 Mart 1883 tarihli yazısından anlaşılmaktadır.

Harutyun Serveryan 1889'da muhtemelen Üsküdar'da, zevcesi Takuhi ise 1882'de Beşiktaş'ta vefat etmişlerdir. Evlâdları olup olmadığı bilinmemektedir.

Bir Anekdot

Yazımızı, Ohannes Amira ile ilgili bir anekdotla bitirmek istiyoruz. Anlatan yine Ağayekyan'dır ki, bu fıkrayı, Kazaz Artin'e karşı Sultan Mahmud'un ne kadar müsamahakâr davrandığını ispatlamak için kayda almıştır.[20]

Sultan Mahmud, Beylerbeyi Sarayı'nın içinde, âcilen bir havuz yapılmasını mimarlara emreder. Onlar da diğer işlerini bırakarak, gece gündüz çalışıp, birkaç haftada tamamladıktan sonra, kenardaki taşları dizmeğe başlarlar. O sıralarda bir gün Padişah, Göksu Kasrı'nı ziyaret etmek ister ve giderken mimarlara sıkı sıkı tenbih eder ki, akşamlayın dönüşünde havuz su ile dolu olsun. Müteakiben, Kezaz Artin oraya varır ve mimarlara:

— Buraya havuz yakışmaz, derhal sökün, ben Efendimize söylerim ki, yu-

FOTOĞRAF: FATİH M.ÖZTAN

Kuzguncuk Ermeni Kilisesi.

karda inşa edilsin, der.

Mimarlar iki kılıç arasında kalırlar, zira Padişah'ın gazabı ile Kazaz Artin'in kini aynı seviyede tehlikeli idi. Bunun üzerine, rica ederler ki, önce Hünkârı ikna etsin. Fakat, o tekrar ısrar eder ve bunun üzerine havuzu sökmeğe başlarlar. Artin Amira, havuz doldurulduktan sonra oradan uzaklaşır. Akşamlayın geç vakit, Sultan avdet ederken, Karabet Amira korkusundan kaçar. Zira, henüz cellâdlık devri kapanmamış olduğundan, öfkeli bir bakışı, onların idam edilmelerine kâfi idi. Ohannes Amira yalnız kalıp, aslan gibi dehşetli Sultan'ın huzuruna büyük korku ile çıkar. Padişah, havuzun harabesini görerek, uzakta duran Serveryan'ı hiddetle yanına çağırır. O da sebebini anlatırken, Kezaz Artin'in ismini işitince, Sultan Mahmud'un alnından öfke bulutlarının dağıldığını müşahade eder. Teskin olan Padişah sukûnetle:

— Öyle ise, derhal yerini bellisiz yapın, diyerek oradan ayrılır.

Ağayekyan, işbu fıkranın, doğrudan doğruya Ohannes Amira tarafından kendisine nakledildiğini de kaydetmiştir.

Serveryan Amira'nın, kereste ticareti ile uğraşan, dedesinin ismini taşıyan ve 28 Eylûl 1879'da Üsküdar'da vefat eden Hagop Serveryan isminde bir kardeşi de mevcuttur. Bundan 35 yıl kadar önce, Üsküdar'daki yanan evimizde, bu şahsın torununun oğlu, diş hekimi Şöhleyan'la tanışmıştık ki, onun şahsî mührünü yanında taşımaktaydı. Ayrıca, Birinci Cihan Harbi esnasında Kudüs'te subay olarak Osmanlı Ordusu'na hizmette bulunduğunu da beyan etmişti.

Burada sözümüz sona ererken, Allah sağlık verirse, gelecek yıl Mimar Sinan'ın ölümünün 400.cü yıldönümü münasebetiyle, İstanbul'da faaliyette bulunan Ermeni asıllı diğer Osmanlı Hassa mimarları hakkında, etraflı bir çalışma hazırlamak niyetinde olduğumuzu beyan ederiz. □

[1] *"Badmutyun Hay Gesaryo"* (Kayseri Ermeniler Tarihi), Kahire, 1937, cilt II, s.1535 ve 1942.

[2] Hovannes Ağayekyan, *"Gensaveb"* (Otobiyografi), (yazma), İstanbul, 1871-1876, cilt II, s.219-220.

[3] İşbu Yüksek Mektep, Dr. Vahram Torkomyan'a göre 13 Eylûl 1838'de, Avedis Berberyan'a göre de 9 Aralık 1838'de açılıp, 3 Ekim 1841'de kapanmıştır. Bundan sonra binası birkaç yıl Askerî Hastahane olmuştur. 1846'da tekrar açılmışsa da, 1851'de Yedikule Ermeni Hastahanesi'ne nakledilmiştir.

[4] Aynı eser, s.215-218.

[5] A.Berberyan, aynı eser, s.519.

[6] Aynı eser, s.519-520.

[7] Elyazma bir eserden, tarafımızdan tespit edildiğine göre, 15 Kasım 1831'de vuku bulmuştur.

[8] 24 Mayıs 1951 tarihli *Marmara* gazetesi.

[9] Aynı eser, s.203.

[10] Aynı eser, cilt II., s.1538.

[11] Toros Azadyan, *"Dadyan Kertasdanı"* (Dadyan Soyu), İstanbul, 1952, s.20.

[12] Aynı eser, cilt I., s.1131.

[13] Aynı eser, s.370.

[14] Dr. Arto Mezburyan, *"Hay yev dzakumov Hay Pıjişkner"* (Ermeni ve aslen Ermeni Tabipler), İstanbul, 1950, s.114.

[15] Aynı eser, s.447.

[16] Aynı eser, s.449.

[17] Rahip Eprem Boğosyan, aynı eser, s.99-100.

[18] Ortaköy Camii'nin mimarının, şimdiye kadar Baliyan Nigoğos Bey olduğu zannedilmekteydi.

[19] Bu bina muhtemelen eski Çubuklu Hıdiv Kasrı'dır.

[20] Aynı eser, s.772-775.

Fransa Kraliyet Ailesi ile Osmanlı Hanedanı Arasındaki Hayali İlişki ve Nakşıdil Sultan

ADNAN GİZ

FRANSA Dışişleri Bakanlığı, İstanbul'daki ilk elçiliği 1755-1768 yıllarına rastlayan ünlü diplomat Vergennes'e şu talimatı veriyordu: "Fransa Hanedanı ile Osmanlı Hanedanı arasındaki akrabalık, kuşkusuz aslı ve ihtimali olmayan bir efsaneye dayanır. Fakat kendi siyasetimiz için bu hayalden yararlanmak gerekmektedir. Osmanlı Padişahının sadık bir müttefiki olduğu kadar iyi bir akrabası olan Kralımızın bu iki sıfatı sebebiyle Padişaha dostluğunu ve Bâbıâli'ye en mükemmel ve en daimî bir yakınlığı kurmak emelinde bulunduğunu ispat etmek kadar içtenlikle arzu ettiğimiz bir şey yoktur."

III. Mustafa 27 yıllık bir kafes hayatından sonra yeni taht'a çıkmıştı. Vergennes saraya girip çıkan bir İtalyan hekimini elde etmiş, Padişahın politikası hakkında haberler alıyordu. III. Mustafa'nın, Avrupa'yı yerinden oynatan küçük Prusya'nın Kralı II. Fredrik'e hayranlık duyması, Fransayı rahatsız ediyordu. Bunu haber alan III. Mustafa, İtalyan hekimine dert yanmış "Benim Prusya Kralı ile dost olmamdan Fransa'ya ne? -demişti- Fransa benim aleyhime anlaşmalar yapmıyor mu? Fransa ile akraba isek de yine ben Fransız dostluğunun güvenilir bir şey olmadığını biliyorum."

Fransa ile akrabalık, uzun kafes hayatında Sultan Mustafa'yı da etkisi altında bırakmıştı. Bunu hemen Paris'e yazan Vergennes, yukarıdaki açıklama

FOTOĞRAF: [illegible]

Fatih'teki Nakşıdil Sultan Türbesi.

ile şu direktifi almış bulunuyordu: Akrabalık masalını devam ettir!

Fransızlar tarafından ortaya atılan, Fakat Osmanlı kaynaklarında yer bulmayan bu akrabalık hikâyesi, Ünlü tarihçimiz Peçevî İbrahim Efendi'ye göre şöyle doğmuş oluyordu:

Fatih'in doğumundan önce, babası II. Murad'ın saltanatı döneminde, Fransa Kralı kızını bir Kralla evlendirmek üzere çeyizi ve kalabalık maiyeti ile bir kalyona koymuş ve yola çıkarmıştı. Korsanlar kalyonu ele geçirirler. Bakarlar ki gemide eşsiz bir güzel, Peçevî'nin deyimi ile Yaradanın bir benzerini yaratmadığı bir dilber var. Bu güzel, ancak Osmanlı Padişahına layıktır diyerek götürür Sultan Murad'a takdim ederler. II. Murad bu eşsiz hazineyi görünce yine Peçevî'nin deyimi ile "Oğuz Türkleri gibi kim yudu kim taradı, sohbet kime yaradı" diyerek genç kızı haremine alır, zifafı ile mutlu olur. Nice zaman Müslüman olmayan Kral kızı ancak Şehzade Mehmed'e gebe kaldıktan sonra İslâmiyeti kabul eder. Ölümünden sonra Galata'da bir türbeye gömülür. Oysa Fatih'in annesi, İstanbul'un fethinden önce ölmüş olup türbesi Bursa'dadır.

Peçevî İbrahim Efendi, IV. Murad devrinde ve Hafız Paşanın Sadareti sırasında bir gün Arz Odası'nda bulunurken Fransız Elçisi Sadrazamı ziyarete gelmiş, Hafız Paşa dışarıya çıkınca Peçevî bir saat kadar Elçi ile sohbet imkânını bulmuştu. Bu sohbet sırasında Osmanlı Sarayına alınan Kral kızından söz açılır. Peçevî diyor ki "Fransızlar, Fatih'den sonra gelen Osmanlı Padişahları Fransız Krallarının akrabasıdır der ve bu yakınlıkla övünürler. Osmanlı Devleti ile aralarında savaş çıkmamış olmasını da bu akrabalığa bağlarlar. Elçi, sözkonusu Prenses'in Müslüman almadığını iddia ederek Galata'da kapalı bulunan türbesini ziyaret ettiklerini söyler." Konuya takılan İbrahim Efendi bir gün Galata'daki türbeye girer, türbedarı ile konuşur, içinde yatan kim ise her sabah seher vaktinde Kur'an-ı Kerim okunduğunu ve türbenin gündüzleri açık tutulmadığını öğrenir. Bunu Fransız Elçisine anlatırsa da kabul ettiremez.

Fatih'in babası II. Murad 1421-1451 yılları arasında saltanat sürmüştür. Bu padişahın çağdaş Fransa Kralları, Valois Hanedanından VI Charles (1380-1422) ve onun oğlu VII. Charles (1422-1466)'dır. Osmanlı tarihlerinde Fatih'in annesinin Fransız asıllı olduğuna dair bir kayıt bulunmadığı gibi o devri anlatan Fransız kaynaklarında da böyle bir olaya yer verilmemiştir.

Araştırmamıza göre Osmanlı Sarayına XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıl sonuna kadar alınan Hıristiyan asıllı cariyeler arasında Fransız, İngiliz, Hollandalı gibi Batı Avrupa uluslarından kızlara rastlanması çok güçtür. Belirttiğimiz dönemde esir edilmek veya esircilerden alınmak gibi yöntemlerle Harem'e girmiş cariyeler genellikle Rum, Slav ve nadiren İtalyan asıllı kızlardır. Nitekim ünlü Valide Sultanlardan Hurrem ve Turhan Slav, Nurbânu (Musevî veya İtalyan), Safiye İtalyan, Kösem ve Gülnûş Rum asıllıdır. XVII. Yüzyıldan sonra istilâ devri sona erdiğinden Osmanlı Haremi Kafkasya'dan getirilen Çerkes ve Gürcü kızlarına mesken olmuş, bu durum İmparatorluğun sonuna kadar böyle sürmüştür.

Bu bilgilerin ışığında Fransız Elçisinin Peçevî ile tartışmasının ve Vergennes'e verilen talimatın hangi sebeplere dayandığını araştırırsak karşımıza çıkan sorun, Fransa'nın Ortadoğu ticareti olur. Rakibi İngiltere'den çok önce bu bölgenin hammadde ve ticaret kaynaklarına, pazarlarına el atmış olan Fransa, Osmanlı Devleti ile Alman İmparatorluğu arasındaki sürekli mücadeleden yararlanarak Bâbıâli nezdinde "En ziyade korunmaya layık Hıristiyan Devleti" kişiliğini kazanmış Kapitülasyonlardan elde ettiği avantajlarla Ortadoğu'da üstünlüğünü yıllarboyu sürdürmüştür.

Fransız Tarihçisi Albert Vandal'ın vurguladığı gibi "Fransa, XVIII. Yüzyılda Osmanlı toprakları üzerinde bir sömürgenin sağlayabileceği büyük çıkarlara sahip bulunuyordu. Bir sömürgenin hertürlü sakıncalarından uzak kalarak!"

Bu ortamda Osmanlı dostluğunu, büyük özverilere katlanmadan korumak gerekiyordu. Büyük özveriler, evet Fransa müşterek rakipleri Avusturya Osmanlılarla savaşırken, Hıristiyanlık ruhuna sadık kalarak hiçbir zaman Türklere yardım etmemişti. III. Murad zamanında Fransız Elçisi Germigny Padişaha sunduğu bir arizada diğer devletlerden farklı imtiyazlar istemiş, II. Murad arizanın kenarına şöyle yazmıştı:

"Şimdiye kadar size ettiğimiz inayetlere karşı sizin tarafımızdan da karşılıklı insaniyet ve mürüvvet gösterilmesi icap eder."

Fazıl Ahmed Paşa Girid'de Venediklilerle savaşırken, Fransa İtalyanlara denizden yardım göndermişti. Köprülü Vezir, Fransız Elçisine "Siz bana hep dostluktan sözedersiniz. Ama nerede savaşsam askerlerinizi karşımda görüyorum." diyecekti.

Osmanlı Sarayında bir Fransız kadının hayalini yaşatmak, hiç de fedakârlık gerektiren bir buluş değildi. Şurası gülünç ki o Fransız kadını padişahın yatağına girdiği halde asla Müslüman olmamalıydı.

Bu hikâye, Fransızlarca aynı esaslara bağlı kalınarak XIX. Yüzyılda yeniden piyasaya sürüldü. Konuya, bu Yüzyılın ikinci yarısında çıkarılmış Fransızca dergilerde rastlıyoruz. Büyük Napoléon Bonaparte'ın eşi Joséphine, Martinik Adasında şeker ticareti yapan bir ailenin kızıydı. Akrabasından Aimée de Rivery isimli ve 1778 doğumlu bir kız, öğrenim görmek için Fransa'ya gönderilmiş, Nantes şehrindeki bir manastırda kalmıştı. Sonra ülkesine dönmek için yola çıktı. Cezayirli korsanların eline esir düştü. İstanbul'da Saraya satılarak Hareme alındı. Bu sırada Osmanlı tahtında bulunan I. Abdülhamid'in kadınları arasında girerek, sonradan II. Mahmud ünvanıyla Taht'a çıkacak şehzadeyi doğurdu.

Osmanlı tarihlerinde, II. Mahmud'un annesi Nakşidil Valide Sultan'a aid bilgiler çok az yer tutar. Oğlunun 1808'de kanlı bir olaydan sonra taht'a çıkarılması üzerine Valide Sultan olmuş, 1816'da hastalanmış yapılan tedavilere rağmen -ihtimal verem olan- hastalığından kurtulamayarak 1817'de ölmüştür. Fatih'de yaptırılan türbeye gömülmüş, adına bir sebil ve imaret yaptırılmıştır.

Ancak hikâyenin bizim kaynaklarımıza göre gerçeğe aykırı yanı II. Mahmud'un 1785'de doğmuş bulunması, bu durumda annesiyle arasındaki yaş farkının sekiz yıldan ibaret olmasıdır.

Bu hikâyenin anlatılmaya başlandığı dönemde İmparator III. Napoléon, Ortadoğu'da politik, ekonomik önemli girişimlerde bulunuyor, bir Fransız tarafından Süveş Kanalının açılmasını kutluyordu. Bu arada Sultan Abdülaziz Fransa'yı ziyaret ettiği gibi, İmparatorun eşi Eugènie de İstanbul'a gelecekti.

Böylece Osmanlı ve Fransız Hükümdarları arasında efsanevî akrabalık yeniden canlandırılmış oluyor, Osmanlı Sarayındaki ikinci Fransız kadını Aimée de Rivery'nin de Hıristiyanlığa bağlı kalmasına özen gösteriliyordu. Avrupa XIX. Yüzyılda bile öyle bir taassup içinde yaşıyordu ki büyük çıkarlar sağladıkları Ortadoğu piyasasına sanayi mamulleri ile birlikte misyonerleri, kiliseyi ve papaz okullarını ihraç ediyorlardı. □

BİR MARŞ

MARŞ-I SULTÂNÎ

Şevketlû Sultan
Mehmed Hân-ı Hâmis
(Beşinci Mehmed) Hazretlerine
Tâzimât-ı Âbidâne

Müellifi
Aharun Mısırlıyan

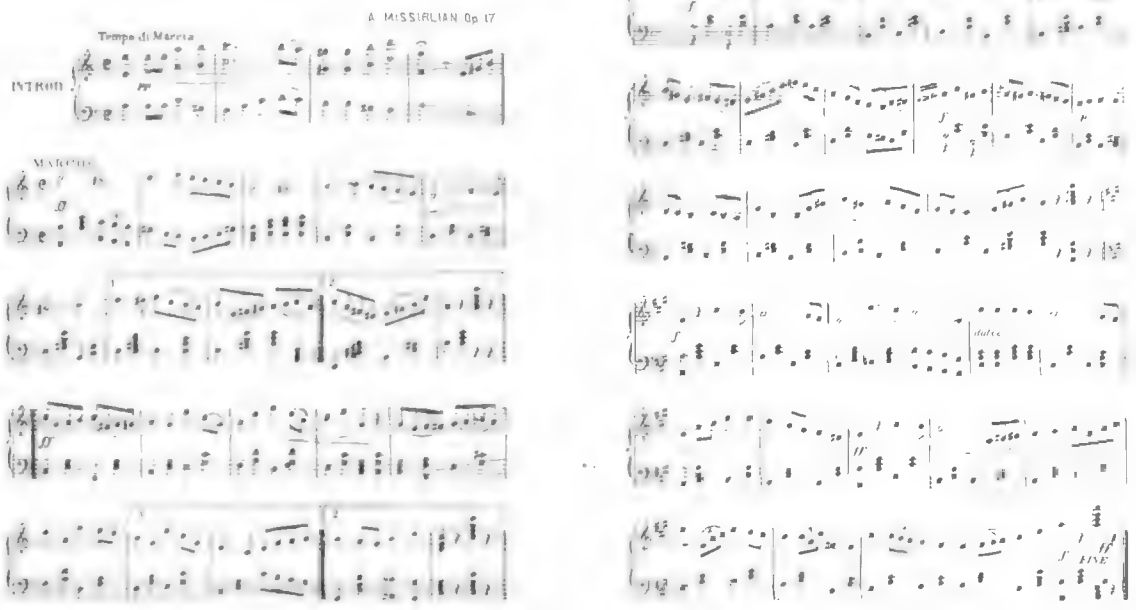

NOT: Muhtemel beste ve yayın tarihi: 1909

CEM BEHAR KOLEKSİYONU

PHILIP MORRIS SİZİ NEW YORK'A KANUNİ ÇAĞI SERGİSİ'NE DAVET EDİYOR!

PHILIP MORRIS

Philip Morris, Marlboro ve Parliament gibi dünyaca tercih edilen sigaraların üreticisi; dünyanın, bu alanda en büyük kuruluşlarından biridir. Sanata, kültüre ve spor etkinliklerine katkılarıyla ünlüdür.

İşte bu uluslararası firma şimdi de Türkiye'den üç kişiyi, bir sanat şöleniyle ödüllendiriyor. Dünyanın iki büyük merkezine, birer konuklarıyla birlikte gönderiyor:

1. 1 kişiyi, konuğuyla birlikte, New York'a Kanuni Çağı Sergisi'ne. Bir haftalığına.
2. 1 kişiyi, konuğuyla birlikte, Londra'ya, British Museum'daki Kanuni Çağı Sergisi'ne ve görülmeye değer yerlere. Dört günlüğüne.
3. Ve 1 kişiyi, konuğuyla birlikte, Londra'ya. İki günlüğüne.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin büyük desteği ve değerli katkılarıyla gerçekleştirilen, Philip Morris tarafından finanse edilen Kanuni Çağı Sergisi'nde, Kanuni Sultan Süleyman döneminin zengin sanat ve kültür birikimi sunuluyor. İşte Philip Morris'in sizi davet ettiği bu eşsiz sergi Washington ve Chicago'dan sonra, şimdi de New York'da yüz binlerce Amerikalı tarafından ziyaret ediliyor.

Aşağıdaki soruları doğru olarak cevaplandırın. Cevapları, adınız, soyadınız ve adresinizle birlikte Cevap Kuponuna yazın. İmzanızı atın. Kuponu kesip en geç 20 Kasım 1987 tarihinde elimizde olacak şekilde P.K. 76, Teşvikiye-İSTANBUL adresine postalayın. Çekilişe katılın. Bu büyük kültür olayını yerinde izleyin. Uzman bir jüri tarafından hazırlanan yarışma sorularına verilecek cevaplar, aynı jüri tarafından değerlendirilecektir. Jüri, şu kişilerden oluşmaktadır: Prof.Aptullah Kuran, Dr.Filiz Çağman (Topkapı Sarayı Minyatür Departmanı Başkanı), Doç.Dr.İlber Ortaylı, Nazan Ölçer (Türk ve İslam Eserleri Müzesi Müdürü). Yarışma sorularına doğru cevap verenler arasında çekilecek kurada kazanan 50 kişiye birer sergi kataloğu; yarışmaya katılan herkese serginin birer orijinal posteri armağan edilecektir. Yarışmaya katılmak için, 18 yaşından büyük ve T.C. vatandaşı olmak; Türkiye'de ikamet etmek gerekmektedir.

SORULAR

1. Kanuni Sultan Süleyman'ın doğduğu, öldüğü yer ve tarihleri ile anne ve babasının isimlerini yazınız.
2. Kanuni'nin, adına 2 cami yapılan kızının ismi nedir, bu camiler nerelerdedir ?
3. Kanuni, ordusunun başında kaç kez sefere çıkmıştır, bunların en uzun sürelisi hangisidir ve ne kadar sürmüştür ?
4. Kanuni'nin Sadrazamı İbrahim Paşa'nın ses uyumu ile birbirini andıran ve biri ölümünden sonra takılan iki lakabını yazınız.
5. İstanbul Süleymaniye Külliyesi'nde bulunan darülhadis, Kanuni döneminin ünlü bir müftüsünün adını taşımaktadır. Kimdir bu müftü ?
6. Mimar Sinan, Kanuni'nin hangi seferine ilk defa iştirak etmiştir ?
7. Kanuni Sultan Süleyman için Mimar Sinan iki önemli külliye yapmıştır. Bunlardan biri İstanbul'da bulunur. Öteki nerededir ?
8. Kanuni dönemi mimarisinin görkemli örneği Süleymaniye Camii'nin yazılarını yazan hattat Hasan Çelebi'nin hocası ve koruyucusu olan ünlü hattat kimdir ?
9. Kanuni Sultan Süleyman dönemi saray nakkaşhanesinde yetişmiş serbölük ve sernakkaşlık görevlerinde bulunmuş, Osmanlı sanatında bahçe çiçekçiliğinden kaynaklanan süsleme üslubunu yerleştirmiş sanatçının adı nedir ?
10. Bu yıl A.B.D.'de düzenlenen Kanuni Sultan Süleyman Çağı Sergisi'nde en çok ilgi çeken parçalardan biri Piri Reis haritasıdır. Kanuni döneminin tanınmış coğrafyacısı ve denizcisi Piri Reis'in bu haritası hangi kıtaları içermektedir ve ne zaman yapılmıştır ?

- Çekiliş noter huzurunda gerçekleştirilecektir.
- Philip Morris, Markom/Leo Burnett, A ve B Halkla İlişkiler çalışanları ve yakınları yarışmaya katılamazlar.
- Yarışma sonuçları, kazananların adresine postalanacaktır.

CEVAP KUPONU

Adı/Soyadı:

Adres/Tel:

İmza:

Hayal Perdesinden Gazete Sayfasına Karagöz

UYGUR KOCABAŞOĞLU

"**BAYBURT**'lu Zihni gibi gülen, Hoca Nasreddin gibi ağlayan" bir halkın çok eski bir seyirlik oyunu Karagöz. Aslında, gülmeye pek alışık olmayan insanlara, Refik Ahmet Sevengil'in anlatımıyla, "...sınıf farkı gözetmeden, zenginler, ileri gelenler ve Padişah konaklarına kadar girmiş, incelik göstermiş, dinleyici ve seyircilerine *edep ve ibret* dersi vermiş" eski bir seyirlik oyun.

Halka edep ve ibret dersi vermek, Osmanlı aydınının eski bir geleneği olduğu kadar, bu edep ve ibret dersiyle alay etmek de halkın o denli eski bir alışkanlığı. Bu seyirlik oyunun Karagöz'de somutlaşan kaba, vurdumduymaz, evamî tipiyle, Hacivat'da somutlaşan bilgiç, zeki, ukalâ tipinin halk arasında tutulmasının nedeni de belki bu çelişkide yatıyor.

Sözlü kültürü, bu arada mizahta da sözlü anlatım biçimleri başat olan bir toplumda, yazıya ve çizgiye geçildikten sonra bile Karagöz'e bir referans çerçevesi olarak pek sık başvurulmasını bir bakıma doğal karşılamak gerekir. Gerçekten de oluşum halindeki Osmanlı basınında ve özellikle mizah gazete ve dergilerinde Karagöz motifine sıkça rastlanmaktadır. İlk mizah dergilerinden biri olan *Hayal*'in, bu Şeyh Küşteri anlatım biçimine el atması da bir rastlantı olmasa gerek. Ancak Karagöz, hayal perdesinden gazete sayfalarına asıl atlayışını, "Hürriyet'in ilânı"ndan sonra, ilk Türk çizerlerinden Ali Fuad Bey'in "Şimdilik Pazartesi ve Perşembe günleri neşrolunur musavver eğlence gazetesi" *Karagöz*'le yapmıştır. Bu atlayış öylesine uzun bir atlayış olmuştur ki, *Karagöz* değil yalnızca mizah gazetelerinin en uzun ömürlüsü, ortalama ömrü pek kısa olan tüm süreli yayınlarımızın "pîr-i fânî"lerinden birisi olvermiştir.

8 Ağustos 1908'de (26 Temmuz 1324) kurulan ve ilk sayısı -hem de iki baskı yaparak- 10 Ağustos 1908'de (28 Temmuz 1324) çıkan *Karagöz*, pek çok sahip, yönetici, yazar ve çizer değiştirerek ve aradan geçen sürede tanınmayacak denli *metamorphosis*'a uğrayarak, merhum CHP'nin bile parti organlığını yaparak, XX. yüzyılın ortalarını bulmuştur.

Karagöz'ün ilk sahibi, kurucusu, başyazarı ve çizeri, Halit Ziya Uşaklıgil'in "Deli Fuad" diye söz ettiği Ali Fuad Bey'dir. Hayatı hakkında pek fazla şey bilinmiyor. Paris'te Ahmet Rıza Bey'le fotoğrafı olduğuna göre, bir Jön-Türk aydını olmalı. *Basiret* gazetesinde muhabirlik, Bahriye Matbaası'nda müdürlük ve Matbaa-i Âmire'de eminlik yapmış, matbuat aleminin deneyimli isimlerinden biri. *Karagöz*'ü kurana kadar, *Hayal, Çaylak, Letaif-i Âsâr, Kahkaha* gibi mizah dergilerinde karikatürleri yayımlanmış. Ahmet Rasim'in anlattığına göre, "Ah bir matbuat hürriyeti olsa da 'Karagöz' adıyla bir mizah gazetesi çıkarsak" diyecek denli mesleğine tutkun bir matbuat eri. Araştırmacı Turgut Çeviker'in, "1870'lerde insanların barışık yaşaması için savaşım veren ilk öncü karikatüristimizdir." dediği Ali Fuad Bey'in *Karagöz*'ü, yayın hayatının eski harfli dönemi kapsayan ilk 20 yıllık sürede (1908-1928) bile tanınamayacak denli değişmiş bir mizah gazetesi. 22 Ağustos (1923) tarihli 1610'uncu sayısında, ilk kez, "müessisi Ali Fuad Bey merhum" denildiğine göre, kurucusu bu tarihlerde ölmüş olmalı.

Ali Fuad Bey'in sağlığında, Mahmud Nedim, Baha Tevfik, Aka Gündüz, Burhan Cahid (Morkaya) gibi isimlerin yöneticilik ve "ser muharrirlik" yaptıkları *Karagöz*'de Ahmet Rasim ve Neyzen Tevfik'in muhtemelen başka yerde yayımlanmamış yazı ve şiirlerini; Togo Bey, Baha Bey gibi çizerlerin karikatürlerini bulmak olanaklı. *Karagöz*, eski harfli döneminin sonlarına doğru, bir sayısında (25 Şubat 1928), "Türkiye'nin en çok satan gazetesi" olmakla övünüyor. Ayrıca, 1908'den 1928'e, ara sıra sansürün ve Örfî İdare'nin hışmına uğramış olsa da, ulaşabilen ender süreli yayınlarımızdan birisi. Neresinden bakılsa, değil sıradan bir incelemeye, doktora düzeyinde bir araştırmaya konu olabilecek bu ilginç yayının, 1908-1928 tarihleri arasını kapsayan ve maalesef eksikleri pek çok olan bir koleksiyonuna İletişim Yayınları sahip bulunuyor. Bu koleksiyona şöyle bir göz atılması bile *Karagöz* hakkında genel bir kanı elde edilmesine olanak veriyor.

"Hacivat: Hamiyetkâr ehl-i vatana hürriyet gibi bağ olmaz.
Yare-i zulm ve istibdada kanun-u esasi gibi yağ olmaz.
Karagöz: (Pencereden görünerek) Hainlerin yüreğinde bundan büyük dağ olmaz (çekilir)..."

مدیر امور : محمود صادق
باش محرری : برهان جاهد

اداره‌خانه‌سی : باب عالی جاده‌سنده دائرهٔ مخصوصه‌ده‌در

تلغراف آدرسی
استانبول - قره‌گوز
تلفون : استانبول ٤١٣

مؤسسی : مرحوم علی فؤاد بك
تاریخ تأسیسی ٢٦ تموز ١٣٢٤

هر یرده نسخه‌سی ١٠٠ پاره‌در

نومرو : ١٦٣٢ — ٢٧ ربیع الاول ١٣٤٢ ★ چهارشنبه ★ ٧ تشرین ثانی ١٣٣٩ — سنه ١٦

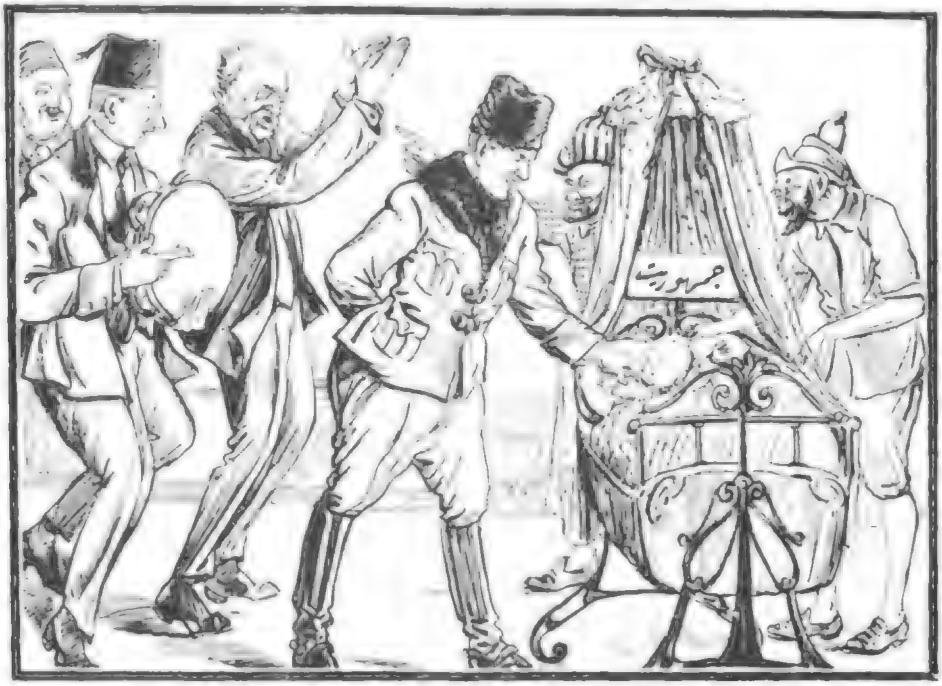

Etrafdakiler — Oh kırk bir kere maşaallah, tuh tuh! Allah babasına bağışlasın, şak şak da şak şak.

Karagöz — Şakşakçı başlar şakşakçılığı bırakın da dua edin! Çocuk vakitsiz doğdu. İyi bakamadık mı dünyasına doymadan gider ha!

(Bebeğin tepesinde "Cumhuriyet" yazıyor.) *Sene 16, Sayı 1631, 3 Kasım 1923*

İlk sayısındaki giriş (mukaddime) yazısına yukardaki satırlarla başlayan *Karagöz*, ne yazık ki, yayın yaşamının sonuna kadar "hainlerin yüreğinde dağ" olabilmiş bir gazete görünümü ortaya koymuyor. Kuşkusuz eldeki eksik kolleksiyona bakarak bir gazetenin tüm yayın hayatı hakkında sağlıklı bir yargıya varmak olanaklı değil. Bununla birlikte, özellikle Burhan Cahid'in yönetmindeki *Karagöz*'ün eski *Karagöz*'den bir hayli farklı olduğu söylenebilir.

Karagöz, sokaktaki adamın değerlerine, önyargılarına, beklentilerine seslenebilmiş, geniş kitlelerin nabzını elinde tutmayı başarmış bir gazete görünümündedir. İlk yıllarında ilerici, popülist, kavgacı kimliği ağır basan gazete, 15'inci yılından itibaren bu kimliğini yitirmiş görünmektedir. Ancak, *Karagöz*'ün her dönemde "düvel-i muazzama"ya (Kikirikler) karşı, Milli Mücadele'den yana tavrı, basın özgürlüğünün zaman zaman gür, zaman zaman cılız sesli savunuculuğunu yapışı, tüm olaylara kalın mercekli bir "erkek" gözlüğü ile bakışı, bu gazetenin az çok değişmemiş genel çizgisinin kimi ortak özellikleridir.

İletişim Yayınları'nın elindeki kolleksiyonun 1908-1909 yıllarına ait sayıları (1-104. sayılar) hemen hemen eksiksiz. 1910-1921 yıllarını kapsayan sayıları ise ancak birer örnek olabilecek nicelikte. 1922-1928 yıllarını kapsayan sayılar da (yaklaşık 800 sayı) noksanlarına karşın oldukça düzenli.

Derginiz TARİH ve TOPLUM bu sayıdan başlayarak, *Karagöz* kolleksiyonundan kimi ilginç yazılı ve çizili örnekleri okurlarına sunmaya çalışacak. Basın, kent sorunları (çalışanların, özellikle memurların) sorunları, kadın-erkek ilişkileri, savaş, barış, eğitim, siyaset gibi konulara mizahî bir halk gazetesinin nasıl yaklaştığını, bu yaklaşımların zaman içinde nasıl değiştiğini (ya da değişmediğini) bir iki örnekle de olsa izlemek başlı başına *ibret*li bir şey olsa gerek.

Karagöz'ün de işleri, "dinleyici ve seyircilerine *edep ve ibret* dersi vermek" değil midir? ❑

19. Yüzyıl Paris'inde Bir Türk'ün Resim Koleksiyonu

FRANCIS HASKELL

Ingres'in ünlü Türk Hamamı *adlı tablosu, 1862, Louvre, Paris.*

INGRES ve özellikle Courbet uzmanlarına Halil Bey[1] ismi yabancı gelmeyecektir. Halil Bey'in Paris'te II. İmparatorluk döneminde (1852-1870) toplamış olduğu resim ve heykel koleksiyonu Theophile Gautier'in yazdığına göre "Bir Müslüman tarafından toplanmış ilk koleksiyon", şimdiye dek bir bütün olarak incelenmemiş, Halil Bey de şaşırtıcı ölçüde anlaşılmaz biri olarak tanınagelmiştir. Çağdaşı Fransızlar, oldukça ilgilenmelerine karşın, Halil Bey hakkında aşağılayıcı yazılar yazmışlardır. Şimdiye kadar yapıldığı gibi yalnız çağdaşlarının yazdıklarından yararlanmaya kalkarsak, Halil Bey hakkında oldukça çarpık, hattâ iyiden iyiye yanlış yargılara varabiliriz. Halil Bey'in kariyerini araştırmamızın nedeni, zengin Doğululara Avrupa sanatı arasındaki ilişkinin günümüzde ilgi çekmesi değil, kendisinin bilgili bir sanat koleksiyoncusu olması ve 19. yüzyılın en gizemli resimlerinden birinin yaratılmasındaki katkısıdır.

Halil Bey 1831 yılında Mısır'da doğmuş. Babası [Mehmed (Büyük) Şerif Paşa] İstanbul'dan Mısır'a, Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık mücadelesi Batı'da büyük askerî ve diplomatik yankılar uyandıran Mehmet Ali'nin yanına gönderilmiş. Halil Bey Paris'teki bir Mısır okulunda, yani Batı düşüncesi ve kültürünün Doğu'ya aktarılmasında

Liege Başpiskoposunun Katlı, *E.Delacroix, 1831, Louvre, Paris.*

önemli payı olan kurumlardan birinde, öğrenim görmüş. Halil Bey, ilk görevi olarak, 1855'te Paris'teki Exposition Universelle Mısır Sergilerinin sorumluluğuna getirilmiş. 1856'da Osmanlı Hariciyesi'nde görev almış ve Kırım Savaşı sonunda (Paris Kongresi'nde) barış antlaşmasını imzalayan elçilerden biriymiş. Ardından orta elçi olarak Atina'da, daha sonra da çok tanınıp sevildiği Petrograd'da bulunmuş.[2] Çağdaşı bir yazar "Halil Bey'in Fındıklı'daki köşkünün girişinde doldurulmuş bir ayı durur. Bu ayıyı bizzat imparator Alexander vurmuş ve Halil Bey'e hediye etmiştir." der. Petrograd'ın soğuğundan bıkan Halil Bey kendi geliriyle (babası Mısır'da büyük bir servet edinmişti) Paris'in en zengin mahallelerinden birinde, şimdiki Opera'nın yakınındaki Rue Taitbout'da Wallace Koleksiyonu'nu kuran Lord Hertford'dan kiraladığı bir eve yerleşmiş.

"Şark Masallarından Bir Prens"

Halil Bey Paris'te kısa sürede harika bir kumarbaz olarak ün salmış. Bir Amerikan gazetecisinin yazdığına göre, "Grand Monde'un en soğukkanlı kumarbazlarından biri. Kılı kıpırdamadan inanılmaz paralar kazanıp kaybedebiliyor." Birkaç yıl sonra bir Fransız dedikodu yazarı ise şöyle yazmış: "Halil Bey şark masallarından bir prens... Savurganca cömertliği, kadından ve kumardan anlamasıyla Türk; zerafetiyle sanat ve tiyatro aşkı ise onu tam bir Parisli kılmış." Paris'te Halil Bey hakkında çeşitli dedikodular dönmekteymiş: Şehvet düşkünü olduğu kadar miyop da olduğu için köle satıcıları haremine birçok kez içi geçmiş kadınlar satmışlar. Gerçekte, Halil Bey'in gözleri Paris'in en güzel ve ünlü kadınlarından biri olan Jeanne de Tourbey'i seçecek kadar iyi görmekteydi. Jeanne'ı Halil Bey'le ilişkisinin başlamasından hemen önce Amaury-Duval tarafından yapılmış, günün portre üslubunun inceden inceye kullanıldığı resimden tanıyoruz.

Jeanne de Tourbey, bizim için özellikle Halil Bey'i çağın en önemli yazar ve sanatçıları ile tanıştırmasından dolayı önemli. Sansasyonel kariyerine Halil Bey'le tanışmasından on yıl kadar önce, Provans'ta küçük rollere çıkan bir tiyatro oyuncusu olarak başlayan Jeanne, başarılı gazeteci ve oyun yazarı Marc Fournier'nin sevgilisi olmuş. Jeanne'in hayranları hakkında bir yazı yazacak olsak sayfalar alır ki, üstelik bu konuda iki de yazı var.[3] Jeanne de Tourbey daha sonra Prens Napolyon'un sevgilisi olmuş. İmparatorun zeki, hırslı, münevver ve cumhuriyetçi kuzeni prens Napolyon, kendisine yaraşır bir kadın olabilmesi için Jeanne'ın biraz daha entelektüel ciladan geçmesini kararlaştırmış ve Jeanne'ı eğitme görevini bu işi severek üstlenen ünlü yazar ve eleştirmen Saint-Beuve'e vermiş. 1864-65 yıllarında Jeanne'ın yörüngesine Flaubert, Ernest Renan ve diğer önemli yazarlar da girmeye başlamışlar. Jeanne'ın Halil Bey'le nasıl tanıştığı tam bilinmiyor. Ama 19. yüzyılda İslâm dünyasıyla Batı arasında aracılık eden en karanlık kişilerden biri, düzenbaz spekülatör Francois Bravay önayak olmuş olabilir (yazar Alphonse Daudet *Le Nabab* adlı romanının baş kişisini yaratırken Bravay'dan esinlenmişti.) Gene de maceraperest hayatında her attığı adımı iyice tartan "Menekşeli Kadın" Jeanne de Tourbey'ın, zengin bir Türk'ü İmparatorun kuzenine yeğlemesi, Halil Bey'in Paris'teki yerini göstermeye yeterlidir. Halil Bey, Paris'e gelişinden çok kısa bir süre sonra yazarlar, siyasetçiler ve sanatçılarla birlikte olmaya başlamış.

Saint-Beuve'ün dostları arasında bu dönemde Gustave Courbet de vardı. Resim toplamaya başlayan Halil Bey'e Courbet'nin atelyesine gitmesini büyük olasılıkla Saint-Beuve tavsiye etmişti. Atelyede, şimdi yalnızca bir fotoğrafından (ki fotoğraf çekildiğinde resim halihazırda oldukça değiştirilmişti ve aslıyla son derece farklı bir örneğinden tanıdığımız bir resim asılıydı. Bu resim,

pek bariz olmayan lezbiyen ilişki imalarından dolayı, *Salon* jürisince ahlâka aykırı bulunup sergiye sokulmayan *Venus ve Psyche*[4] idi. Gerçekte, Psyche'nin güzelliğini Venüs'ün kıskanması mitolojiden kaynaklanan bir konudur. Resmin ilk aşamalarıyla ilgili kayıtlara baktığımızda, Courbet'nin şu sözlerine katılmak gerekir: "Eğer bu resim ahlâka aykırı ise, İtalya'nın, Fransa'nın ve İspanya'nın bütün müzeleri kapatılmalıdır."

Bu tür şeylerden rahatsız olmayan Halil Bey, resmi hemen satın almak istemiş. Courbet resmin satıldığını belirtince Halil Bey, ressama bu resimden ya bir tane daha ya da başka bir resim yapmasını söylemiş. Bu alışverişin hikayesi ta Courbet'nin kasabasına kadar uzanmış. Yerel bir gazetede hikayenin iyice bulandırılmış bir halini bulmaktayız:

"Courbet'nin yalnız bir sergi dışında hiçbir yere sokulmayan ünlü *İki Çıplak Kadın* resmi bir Türk diplomatına satıldı... Ressamımız şimdi bu resmin bir benzerini yapıyor. En az birincisi kadar ahlâk dışı; ne de olsa müşterisi bir Türk."

Courbet'nin Halil Bey için yaptığı resim, *Uyuyan Kadınlar* idi. Bu resimden aşağıda uzunca söz edeceğiz. Halil Bey Courbet'den birkaç resim daha almış. Bunların arasında *Yıkanan Kadın* (1866, Metropolitan Sanat Müzesi, New York), *Avcılar* ve Maxime du Camp tarafından tasvir edilen o meşhur çıplak kadın resmi var: "Ressam hafızasını öylesine kaybetmiş ki, modelden yararlandığı halde, kadının ayaklarını, bacaklarını, göbeğini, göğüslerini, ellerini, kollarını, omuzlarını, boynunu ve başını yapmayı unutuvermiş." Bu resim, bilindiği kadarıyla, bir kutu içine yerleştirilmiş ve Courbet kutunun kapağına karda bir kilise manzarası yapmış.[5]

Zengin Bir Koleksiyon

Bu özel resimler dışında, Halil Bey 19. yüzyılın ilk yarısının en önemli Fransız ressamları ve eski ustaların yüze yakın yapıtından oluşan koleksiyonunun hemen tümünü Durand-Ruel galerisinde toplamış.[6] Örneğin, koleksiyonda Delacroix'dan altı resim bulunmaktaydı, ki aralarında Orleans Dükü'nün daha önceden 1500 frank ödediği, Halil Bey'e 40.000 franka patlayan *Liege Başpiskoposunun Katli* de vardı. Bunların yanısıra *Tasso Aya Anna Ferrara Akıl Hastanesi'nde* (Bührle Koleksiyonu, Zurich) ve *Tom O'Shanter'ı Cadılar Kovarken* (Castle Müzesi, Nottingham), gibi önemli resimler de koleksiyondaydı. Aşağıda sözünü edeceğimiz bir istisna dışında, Ingres'ın hangi resimlerine sahip olduğunu bilmiyoruz ve Barbizon ekolü resimlerini de belirtmek güç. Ancak Fransız hükümetinin daha önceden satın almaya yeltendiği Theodore Rousseau'nun *Ceviz Ağaçlı Yol* resmine sahip olduğu kesinlikle biliniyor.

Atina, Petersburg, Viyana ve Paris'te sefirlik yapan Halil Şerif Paşa.

Bu resimlerin hepsi 19. yüzyılın en iyi Fransız resimleri antolojisine girecek nitelikteler. Halil Bey'in resimlerinin ortak yönü özel bir zevke göre seçilmiş olmaları değil, her birinin kaliteli olmasıydı. Kuşkusuz bu Halil Bey'in üstün satın alma gücü ve en iyi resim satıcılarıyla ilişkide olmasıyla da ilgiliydi. 1867 yılında, Exposition Universelle'i görmek için Sultan Abdülaziz de dahil sayısız kişinin Paris'e akın ettiği sıralarda, Halil Bey'in Paris'in en iyi koleksiyonlarından birine sahip olduğu söyleniyordu.

Kuşkusuz koleksiyonundaki bazı resimler Halil Bey'e, bu tür resimleri olan bankerler, aristokratlar ve fabrika sahiplerine oranla daha çok şey ifade etmiş olmalı. Çünkü Halil Bey Fransız ressamlarından çok sayıda 'oryental' konulu resimler de topluyordu. Bunların arasında Chasseriau'nun *Arap Suvarilerinin Döğüşü* (Fogg Art Müzesi, Cambridge, Massachusetts) ve Fromentin'in Arap manzaraları da vardı. Bunların çoğu Halil Bey'in Mısır anılarını tazelemiş olmasa da, örneğin Marilhat'nin Halil Bey'in doğduğu yılda yaptığı *Kahire'de Bir Sokak* resmi, ona çocukluğunun geçtiği bu tozlu, göz alıcı şehri anımsatmış olabilir. Babasının Horace Vernet ve diğer romantik ressamların resimlediği Memluk katliamına şahit olması da belki bu resimleri toplamasına bir nedendir. İkinci İmparatorluk Parisi'nde, pek tanınmayan Doğu'yu gösteren resimlerle donanmış evinde, Halil Bey ziyaretçilerinin düş gücünü etkilemiş olmalı. Ancak belki de kendisi uzaklaşmış olduğu bu dünyanın gizemine karşı duyarsızlaşmıştı. Belki de Fransa'da aldığı eğitim onu Gérôme'un *14. Louis ve Moliere*'ine, yani sahip olduğu en pahalı ve en ünlü resme daha yakınlaştırmıştı. Prenslerin kralın bir tiyatro yazarı ile dostluğunu kınarca bakışlarını betimleyen bu resmi, T. Gautier gibi Halil Bey de incelemiş miydi acaba? Ne yazık ki, Paris toplumuna böylesine yerleşmiş bir Türk'e, ister Avrupa ister Doğu fantazileri hakkında olsun, resimlerinin neler ifade ettiğini bilebilmemiz olası değil.

Herşeyin ötesinde, koleksiyonun en önemli resmi sayılan Ingres'in *Türk Hamamı*'nın neden Halil Bey'in ilgisini çektiğini, resmi ne koşullar altında aldığını bilmek isterdik. Son zamanlardaki araştırmalar Halil Bey'in *Türk Hamamı*'nı sanıldığı gibi doğrudan Ingres'den, yani ilk sahibi Prens Napolyon tarafından ressama iade edildikten sonra almadığını göstermiştir. Hem bu önemli yapıtın hem de metresinin Halil Bey'e aynı kaynaktan sağlanması hoş bir tesadüf olurdu. Ancak, Prens Napolyon'la Halil Bey birbirinin benzeri iki ayrı resme sahiptiler ve Halil Bey'in kendisininkini 1865'te aldığını biliyoruz.

İki yıl sonra, Aralık 1867'de, resimlerini satmadan önce düzenlediği özel sergiye gelen Goncourt Kardeşler, Courbet'nin *Uyuyan Kadınlar*'ı ile Ingres'in *Türk Hamamı*'nı yanyana asılı gördüklerinde *Journal*'lerine şu satırları düşmanca düşmüşlerdi: "İşte, iki uç akımın temsilcisi bu iki tanınmış aptal, resimde kadın çıplaklığına ihanet ettiler..." Bu satırları okuyan 19. yüzyıl Fransız resmine meraklı herkes Baudelaire'in "koca paradoks" tanımını hatırlamak zorundalar. Baudelaire'e göre Courbet ve İngres'in ortak yönü düş gücüne karşı açtıkları savaştır. Bu savaş iki farklı güdüden, iki uzlaşmaz bağnazlıktan (Ingres ve ideal, Courbet ve gerçek) kaynaklanmaktadır ve iki ressam da güdülerinin kurbanı olmuştur.[7] Baudelaire bu resimleri görmemişti. Ancak, gerek Baudelaire'in bu sözü gerekse Goncourt kardeşlerin yazdıkları ve her iki resmin de aynı koleksiyonda bulunduğu dikkate alındığında, acaba iki resim arasında bir ilişki olduğunu söyleme cüretini gösterebilir mi-

yiz? Ingres'in resmi uzun kariyeri süresince yaptığı benzer kompozisyonların bir uzantısıydı. Üstelik saray manzaraları yüzyıllardır Batı'nın erotik düşgücünü tatmin ediyordu. Abdülaziz'in 1867'deki Paris ziyaretine haremini de getirerek Napolyon III'ün ahlâk kurallarını aşağılayıcı dedikodusu önemli bir sorun olmuştu. Kuşkusuz, uzun yıllardan beri Ingres'in odalıklı, Türk hamamlı resimler yapmış olması nedeniyle Ingres 'Türk Hamamı' konusuna hiç de yabancı değildi. Resmin niteliğinin dolaylı ya da dolaysız olarak Halil Bey tarafından belirlendiği düşünülemez. Belki Halil Bey Ingres'in *Türk Hamamı* resmini Courbet'ye göstermiş ve bu oryental fantaziye gerçekçi bir eş yaratmasını istemişti. Kronolojiye göre bu varsayım olasıdır, ancak, bunu desteklemeye şimdilik imkan yok.

Courbet'nin Ingres'e olan merakı bilinmektedir. Özellikle bu resmin Halil Bey gibi Courbet'nin de ilgisini çekmiş olması olasıdır. *Türk Hamamı*'nın sağ ön mekanındaki kadınlar Courbet'nin *Venüs ve Psyche* resmindeki lezbiyenlik ima eden kadınlarından çok daha tahrik edici pozlardadır. Kompozisyon olarak *Türk Hamamı*'ndan oldukça farklı olsa da, Courbet'nin *Uyuyan Kadınlar*'ı bu resmin ana temalarından birini Ingres'i dehşete düşürecek aşikârlıkta ve kaba-saba biçimde ele almaktadır. Ancak, bu Courbet'nin Ingres'in resminden esinlendiğini göstermez. Courbet'nin daha önceden ele aldığı mitolojik konu yerine, bütünüyle çağdaş olmayı amaçlayan yeni bir konuya yönelmiş olduğunu belirtmek gerekir. *Uyuyan Kadınlar* resminin çıkış noktasıyla ilgili varsayımın doğruluğunu kabul edersek, bunun nedenini Courbet'nin Ingres'le hesaplaşmasını kendi sahasında yapmak istemesiyle açıklayabiliriz.

Jeanne de Tourbey'in Amaury-Duval tarafından yapılmış tablosu, 1862, Louvre, Paris.

Pahalı Bir Yaşamın Sonucu

Jeanne de Tourbey, Rue Taitbout'daki ev, Ingres, Delacroix, Courbet, Rousseau, Corot, Troyon, Daubigny, Meissonier ve Gerome resimleri ve yazarlara verdiği yemek ve partiler kuşkusuz Halil Bey'e son derece pahalıya maloluyordu. Ama, parasını tüketen asıl şey kumar olmuştu. 1867'nin sonuna doğru resimlerini satacağı dedikodusu Paris sanat dünyasında sözü edilen tek konu olmuştu. 1868'in Ocak'ında resimleri satışa çıktı. *L'Artiste* dergisi şöyle yazmaktaydı: "Halil Bey Peygamber Muhammed'in resim yasağına rağmen harika resimler toplamış. Şimdi de bütün koleksiyonunu müzayede salonlarına göndermek gibi şarklılara özgü bir tasarısı var"[8] Theophile Gautier satış kataloguna yazdığı önsözde şöyle demekte: "Her resim dikkatle seçilmiş. Aralarında bir tane bile kötü resim, tek bir sahte inci yok. Her sanatçının en saf elmaslarından biri burada. Resimler tam bir duyarlılık, mükemmel bir kalite anlayışı, koleksiyoncunun samimi ihtirasıyla toplanmış..."[9]

Buna rağmen, Fromentin'in olduğu sanılan iki resim sahte çıkınca satıştan alelacele çekilivermiş. Aslında, Terboch'un *Mektup Yazdıran Subay*'ı (Ulusal Galeri, London) gibi mükemmel birkaç resim dışında koleksiyonda eski ustalardan tanınmış resimler yoktu. Halil Bey böylesine resimler toplayan ilk Müslüman olabilirdi ama resim tüccarları tarafından kandırılan ilk koleksiyoncu değildi kuşkusuz. Buna rağmen, müzayede çok iyi gidince[10] satış sonunda Halil Bey müzayedeciye şu sözleri söylemiş: "Hayat ne garip. Kadınlar beni aldattı, kumar yıktı, resimlerim ise büyük paralar getirdi..."

Halil Bey hakkında dostları ve sevgililerinin bildiklerinden daha fazlasını, yalnızca cömert ve resim sever biri olmakla kalmadığını biliyoruz. Halil Bey Paris'te iken Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının önlenmesi için liberal reformlar planlamıştı. 1867'nin ilk aylarında İstanbul'a gitmiş, yabancı müdahalesine karşı durulması için bir anayasaya ve egaliter bir rejime gerek olduğu yolunda bir broşür dağıtmış ve arada Jeanne de Tourbey'a içli mektuplar yollamıştı.

Courbet, Saint-Beuve, Emile Olivier ve Prens Napolyon gibi Parisli liberal dostlar edinmesinde onların bazı fikirlerini kendi ülkesine aktarmak amacı yattığı ortaya çıkmaktadır. Türkiye'ye döndüğünde Türkçe yazılmış bir çağdaş oyunun ilk sahneye konuluşunu finanse ettiğini de unutmamak gerek.

Halil Bey Paris'i Viyana'ya Osmanlı konsolosu olmak üzere terketti. Ardından İstanbul'a dönerek önemli reformistlerden birinin güzel kızı (Mustafa Fazıl Paşa'nın kızı Nazlı Hanım) ile evlendi. Bu arada Paris, açlık, Fransa-Prusya savaşları sonuçları ve Komün nedenleriyle eriyip gitmekteydi. Jeanne de Tourbey ise Doğulu sevgilisi şehirden ayrılınca zengin bir kont-

Gustave Courbet'in ünlü Venüs ile Psyche *adlı yapıtı.*

Uyuyan Kadınlar, *Gustave Courbet, 1866, Petit-Palais, Paris.*

la evlenip sağcı milliyetçilerle dostluğunu ilerletecek ve Dreyfus Davası sırasında en önemli Musevi düşmanlarından biri olacaktı.

Halil Bey'in hayatı için Fransız kaynaklarına bakacak olursak, sanki Arap Geceleri'nden bir hayal gibi bir görünüp bir kaybolduğunu sanırız. Kimileri yüzlerce kilometre uzaktaki şehirlerden Halil Bey'in nasıl öldüğünü bile anlatmışlar. Halil Bey'i tanıdığını söyleyen bir gazeteci, kendisiyle birkaç yıl sonra karşılaştığını iddia etmiş. Yorgun görünüşlü olsa da hâlâ uslanmaz bir kumarbaz olan Halil Bey gazeteciye on franga bakara oynamayı teklif etmiş. Biraz para kazanınca Halil Bey şansının döndüğünü iddia etmeye başlamış, ama birkaç gün sonra da ölüvermiş. Bundan bir iki yıl sonra ise bir diğer gazeteci Halil Bey'i 1877'de Paris'teki *Salon*'un açılışında gördüğünü yazmış.

Gerçekten, Halil Bey 1877'de Paris'e Osmanlı Başkonsolosu olarak atanmıştı. Cumhurbaşkanı'na itimat mektubunu sunduğunda, başkan, "Evet, sayın başkonsolos, memleketinizde her şey burdan çok farklı olmalı" dediğinde, Halil Bey'in her zamanki kayıtsızlığıyla, "Yok canım, bizler de en azından sizin kadar geriyiz" dediği bilinmekte. (Bu olay sanıldığı gibi İkinci İmparatorluk Döneminde değil 1877'de geçmişti.)

Eski dostları artık Paris'te değildi. Saint-Beuve ve Gautier ölmüştü; Courbet, Emile Olivier ve Prens Napolyon Komün'ün düşmesinin ardından sürgüne gönderilmişlerdi. Halil Bey de kısa bir süre sonra hastalanmış ve İstanbul'a dönmüştü. 1879'un ilk aylarında ölüm döşeğinde olduğuna dair haberler Paris'e ulaşmıştı. Kör, sinir krizleri içinde, deli gömleği giydirilmiş(!) deniyordu hakkında. Kimi Rusya'da frengi kapmış, kimi de paralarını yitirdiğinden hastalanmış diyordu. Ölüm haberi Paris'e ulaştığında hakkında dergilerde çıkan yazılar, Halil Bey'in Türkiye'nin çağdaşlaşmasına geçen emeklerinden hiç söz etmemesinin yanısıra, duyarsız ve düşmancaydı. "Bir Türk'e göre oldukça zeki idi, ama zekâsı bir Parisli olabilmesi için yetersizdi; burjuva olabilmesi için yeterince sinsiydi, ama diplomat olabilmesi için değil; Halil Bey yalnızca bir milyoner olmak için yaratılmıştı."

Umarız koleksiyonu konusundaki notlarımız, gazetecilerin Halil Bey hakkında söylediklerinin ne denli yüzeysel ve hor görür tavırda olduğunu göstermektedir. Belki, Halil Bey'in asıl önemi, koleksiyonunun en zengin Parislilerin koleksiyonlarından ayırt edilemez nitelikte olmasıydı. Halil Bey'in önemini tam olarak kavrayabilmek için, ona öncelikle Avrupa'nın ülkesine karşı tavrını koşullandıran *Turqueries* modası ve amansız barbarlık öyküleri dikkate alınarak bakmak gerekir. Bunun yanısıra bu "Müslüman çocuğu"nun Batı Avrupa'nın en parlak dönemlerinden birinde, Avrupa toplumunun en zeki temsilcileriyle eş konumda bulunduğu unutulmamalıdır. Ülkesi hakkındaki yüzeysel ve köhnemiş hurafelerin ortadan kalkmasına yardımcı olmuş ve - ister yararına ister zararına olsun- "çağdaş bir kişilik" sergilemiştir. Buna rağmen gazeteciler Halil Bey'i Batı'nın alışılageldik izlenimlerine yakışır bir simge olarak göstermişlerse, buna neden Halil Bey'in davranışları değil, gazetecilerin körlüğüdür. Halil Bey'in koleksiyonculuk dönemi bugün Londra, Paris ve New York'taki herhangi bir müzayede salonu veya resim satıcısına gidildiğinde görülebilecek bir gerçeği ortaya koymaktadır; Zengin Müslümanlara satılan Arap sanatıyla zengin Avrupalılara veya Amerikalılara satılan Avrupa sanatı arasında pek bir fark yoktur. Louvre, Petit Palais ve diğer müzelerdeki o muhteşem resimlere baktığımızda bu resimlerin bir zamanlar kimin evinde asılmış olduğunu hatırlamamızda yarar vardır. □

Çeviren: VASIF K. ORTUN

[1] Halil Şerif Paşa hakkında iyice bilgi edinmek için bu yazıyı Roderic H.Davidson'un "Halil Şerif Paşa, Ottoman Diplomat and Statesman" *(Osmanlı Araştırmaları,* ., 1981, 203-221) yazısıyla birlikte okumak gerekmektedir. Bu çevirinin gerçekleşmesinde büyük katkısı geçen Semih Fırıncıoğlu'na teşekkür ederim. (Çevirenin notu, -ç.n.)

[2] Halil Şerif Paşa'nın Petrograd orta elçiliği için a.g.e., 206. -ç.n.

[3] Jeanne de Tourbey için: *Exposition Amaury-Duval, Montrogue, 1974, katalog no. 8, A. Auriant, "La Dame Aux Violettes" Mercure de France,* Série Moderne, 291, lere Avril-lere Mai, 1939, 49-82, ve *Les Femmes du Second Empire: La Fête Imperiale,* Paris, 1926.

[4] Courbet'nin bu resmi II. Dünya Savaşı sırasında yok oldu. -ç.n.

[5] Aslında oldukça yakın mesafeden bir kadının cinsel organını ve çevresini gösteren bu resim, (*Dünyanın Kaynağı*) şimdi kayıp. Resmin "kaybedilme" tarihini inceleyen feminist sanat tarihçisi Linda Nochlin'in bu konuda oldukça ilginç bir yazısı var. "The Origin of Painting" *October* 38, 1986, 76-86. -ç.n.

[6] Paul Durand Ruel (1831-1922) Paris'in en önemli galeri sahiplerinden ve resim tüccarlarından biri idi. -ç.n.

[7] Charles Baudelaire, "Exposition Universelle, 1855", *Art in Paris: 1845-1862,* çeviren ve derleyen Jonathan Mayne, Phaidon, Oxford, 1965, 129-132. -ç.n.

[8] *L'Artiste,* 1868, 285. satış hakkında diğer kaynaklar; *L'Illustration,* 1868, 27-29. *Le Moniteur* 14 Decembre 1867, *Chronique des Arts,* 1863, 10-11, 14.

[9] Theophile Gautier, *Collection des tableaux Anciens et Modernes Qui Composant la Collection de S. Exc. Khalil Bey,* Auguste Fontaine, Paris, 1860, 1.

[10] Satış katalogunun New York Metropolitan Müzesi kopyasına ve bir derginin kayıtlarına göre Halil Bey müzayedede 638.000 Fransız Frankı kazanmış. -ç.n.

Türkiye'de Tarih Eğitimi III

SALİH ÖZBARAN

"**TÜRKİYE**'de tarih eğitimi"ni konu alan dizimizin bu sonuncusunda lise tarih kitaplarından bazı bölümleri dile getirmek ve ortaöğretim kurumlarına *tarih öğretmeni* yetiştiren Eğitim Fakülteleri için hazırlanmış bir paket programdan söz etmek istiyorum. Böylece, tarihçiliğin son 30-40 yıl içinde tarih meraklısına, araştırıcıya, öğretmene ve öğrenciye armağan ettiği çalışmalardan, yeniliklerden, sanki, habersiz kalarak yılları, yüzyılları, uzun dönemleri kapsayan çağları bir çırpıda kâğıt üzerine dökebildiklerini sananların lise öğrencisine neleri ulaştırdıklarını görmek ve tarihçiler nezdinde hiç tartışmaya açılmadan kabul görmüş *ortaçağlar merkezli* bir yükseköğretim programını göstererek tartışmaya açmak, ilgilileri "yapılabilecekler" üzerinde düşünmeye sevketmek mümkün olabilecektir.

16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu

Liselerin üçüncü yıl tarih programında yeralan 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nu, bazı konuları, Emin Oktay ve Veli Şirin'in satırlarında izleyelim şimdi de. E.Oktay, 1985 baskı tarihini taşıyan kitabında onaltıncı yüzyıl için "inceleme ve araştırma için başlıca kaynaklar" olarak şunları sıralıyor:

"1- XV. yüzyıl için verdiğimiz kaynaklardan başka TTK yayınlarından, *Osmanlı Tarihi 1-3* (Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı), 2- *Kapıkulu Ocakları 1-2, Merkez Teşkilâtı İlmiye Sınıfı* (Prof. Uzunçarşılı), 3- *Türkiye Tarihi* (Yılmaz Öztuna) *1-7. ciltler*, 4. *Mufassal Osmanlı Tarihi 1-6* (İskit Yayınevi), 5- *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 1-4* (İsmail Hami Danişmend), 6- *Kanunî Devrinde İstanbul* (Fuat Carım), 7- *Ecnebi Seyyahlara Göre XVI. Yüzyılda İstanbul* (Feridun Dirimtekin), 8- *Kanunî Sultan Süleyman* (Fairfax Downey'den çeviren Enis Behiç Koryürek), 9- *Sokollu Mehmet Paşa, Viyana Önünde Türkler, Türk Mimarları* (Ahmet Refik Altınay), 10- *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü 1-3* (Mehmet Zeki Pakalın), 11- *Leventler* (Mustafa Cezar), 12- *Tarih Mecmuası* (Hayat Yayınları'ndan), 13- *Resimli Tarih Mecmuası* (İskit Yayınları'ndan), 14- *Tarih Konuşuyor* (Aylık Tarih Mecmuası), *Hammer Tarihi* (Milliyet Gazetesi Yayınları'ndan), 15- *Türk Mektupları* (Busbeque-Çeviren: Hüseyin Cahit Yalçın)."[1]

Lise III'ler için önerilen Veli Şirin ise kitabında *bibliyografya* verme gereği duymamış, bölüm sonlarında *okuma parçası* olarak I.H.Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi* (c.II, s.302)'nden "Yavuz Sultan Selim'in Şahsiyeti", alındığı yer belirtilmeyen "Kanunî'nin Fransa Kralı I.Fransuva'ya Yazdığı Mektup", T. Gökbilgin'in *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Süleyman I* maddesinden iki sütun, kaynağı verilmeyen "Cerbe Deniz Zaferi", "Levendler Serdarı, Denizler Sultanı Turgut Reis Geliyor", Başbakanlık Arşivi *Mühimme Defterleri* koleksiyonundan "Moskof Kralı'na" ve "Portekiz Kralı'na" (Portekiz Kralı *Dunsan Besteyan*'a(!)) eklenmiş.[2]

Önce E.Oktay'ın 16. yüzyıl için teklif ettiği "kaynaklar"a bakalım. Özet olarak şunları söyleyebilirim: 30-40 yıl veya daha öncelerine ait tarihçiler, tarihi macera edebiyatında arayanlar ya da tarihî roman olarak görenler, yeri belirsiz tarih mecmuaları "inceleme ve araştırma için" tavsiye ediliyor (kaynak niteliği taşıyan veya ciddî çalışma sayılabilecek birkaç eseri ayırmak isterim). Yazar, faydalandığı kaynak ve incelemeleri böylece sıralarken ve bunları öğrenciye önerirken son yarım yüzyılda tarihçilerin üzerinde çok durdukları, çok yazdıkları 16. yüzyılın Osmanlı tarihini, çoğunlukla, dönemini kapatmış, eskimiş incelemeleri esas alıyor (tekrarda yarar var: bu *Lise III* kitabı 1985

baskı tarihini taşımaktadır). Unutmayalım ki Hammer ve birkaç Osmanlı kroniği ile yetinme dönemi çoktan kapanmış, yeni ışıklar neşredilmiş, arşivler devreye girmiş, tapu defterleri, kadı tutanakları yurt çapında işlenmeye başlanmıştır. Türkçe kaynaklarla birlikte Avrupa arşivlerini Osmanlı tarihi için kullanabilen, tarihçilik akımlarını yansıtabilen yerli ve yabancı bilginler yetişmiştir. Osmanlı üretim biçimi tartışmalarının da hızlandırdığı Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı üzerindeki incelemeler artmıştır. Oktay'ın (tabiî ki Şirin'in) kitabı, 16. yüzyıl Türkiye'si için, 16. yüzyıl Osmanlı geçmişi için hayatlarını adetâ o yüzyıla adamış veya o yüzyılın aydınlanmasında katkılarını reddedemeyeceğimiz isimlerle donatılmalıydı. Lise öğrencisine sayfalarca yazar/kitap adı sıralanmasını önermiyorum. Ama 16. yüzyıla yeni kaynaklarla, yeni yorumlarla yepyeni boyutlar getiren adları vermek daha doğru olurdu. Tarihçilik geleneği de, kadirbilirlik de, bunu gerektirir kanısındayım. Aklıma hemen geliveren ve Oktay'ın saymadığı isimlerden -yabancılar hariç- birkaçını sıralayayım: Ö.L.Barkan H.İnalcık, M.Akdağ, Ş.Turan, C.Orhonlu, H.Yurdaydın, N.Göyünç, B.Kütükoğlu, S.Faroqhi ve adlarını -yazımı uzatmamak için- sayamadığımdan ötürü beni bağışlayacaklarına inandığım tarihçi öncüler ve arkadaşlarım. Katkıları çeşitli boyutlarda gerçekleşmiş bu tarihçilerin 16. yüzyıla kazandırdıkları olgular bu satırların konusu değildir. Sadece, E.Oktay'ın *bibliyografyası*'nda yeralan bir eserden bahsedeceğim. "İnceleme ve araştırma için" verilen "başlıca kaynaklar" arasında Fairfax Downey de bulunuyor. Bu tarihî roman yazarının kitabını kitaplığımdan alıp tekrar baktım. İçinden, vaktiyle bu kitap hakkında Hasan Pulur'un 23 Nisan 1976 tarihli *Milliyet* gazetesinin "Olaylar ve İnsanlar" köşesinde "Kültür Bakanlığı'nın Ecdada Küfrü" başlıkla yazdığı yazı çıktı Yazıyı kesip kitap arasına koymuşum. Tabiî ki bu *Kanunî Sultan Süleyman* kitabında H.Pulur'un verdiği örnekler sıralanıyordu. Tarihî romanlarda bu tür şeyler bulunur (Bu tür eserler yazmış, gazetelere tefrikalar hazırlamış Türk tarihçiler de vardır). Üzerine eğilmemiz gereken nokta, Downey'in tarihçiliğini irdelemekten öte, lise öğrencisine 16. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nu Downey ile yansıtma cesaretinin gösterilmiş olmasıdır; yukarıda da belirttiğim gibi, yeni bilgilerle/yeni yorumlarla onca değişikliğe sahne olan bir yüzyılı eski görüntüsü ile sahnelenmiş bulunmasıdır. Kısacası, *tarih*'in -diğer bilim dallarında olduğu üzere- her an gelişen bir bilgi dalı olduğunun farkına varılamamış olmasıdır.

V.Şirin'in bölüm sonlarında verdiği *okuma parçaları*'na gelince, bunların hangi ölçülerle, neye göre sunulduğunu anlamak çok zor. Öğrencinin kolayca izleyebileceği, ek bilgi olarak dağarcığına alabileceği, Türkçede birçok kitap ve makale vardır; eğer onu yeni bilgilere açmak isteniyorsa. Eğer kaynaklardan örnek göstermek amaçlanıyorsa, bunun da yolu, öğrencinin anlamayacağı, araştırıcı tarihçilerin, uzmanların dahi okumakta zaman zaman güçlük çektikleri bir belgeyi, dikkatsizce yeni harflere aktarıp (veya bir yerden alıp) öğrenciye sunmak olmamalıdır. Yine de belirteyim, sultan biyografisi ve bazı muharebeleri aktaran bu *okuma parçaları*'nın mahiyetini tam anlayamadım.

Şimdi de, Osmanlı İmparatorluğu'nun haritalara yansıtılmasına bakalım. Şirin'in çizdiği, çizdirdiği veya bir yerlerden aktardığı "1566'da Osmanlı Devleti sınırları" haritası[3] kalın çizgilerle Osmanlının egemenlik alanlarını vermeye çalışıyor. Aynı şekilde, III. Ünite'nin ilk sayfasında oturtulan "Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırları"nda tüm Arabistan'ı ve günümüz Moritanya'sının güney sınırlarına ulaşan Afrika topraklarını Osmanlı hâkimiyetinde buluyoruz.[4] (E.Oktay, kitabına koyduğu haritalarda[5] "Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesi"ni ifade etmek isterken biraz daha temkinli davranıyor.) Osmanlıların batı, kuzey ve doğu sınırları üzerinde durmayacağım, sadece Arabistan ve Afrika'yı örnek göstereceğim. Önce birkaç soru: Osmanlı sınırları içine, yönetimine girmeyen toprakları dahil etmenin yararı nedir? Osmanlıyı yüceltir mi bu harita? Günümüzde "millî sınırlarımıza" tecavüz eden haritalar karşısında gösterdiğimiz haklı tepki, 16 ve 17. yüzyıllar için neden bilimsel araştırma sonuçlarına dayanmayan "geniş sınırlar gösterme hevesine" dönüşebiliyor? Buna gerek var mı? Osmanlı Afrika'sına en çok yaklaşabilenlerden rahmetli Cengiz Orhonlu'nun çalışmalarına hiç mi göz atılmadı? Orhonlu neden *ekvator* çizgisiyle sınır belirleme yoluna gitmemişti? Lise kitabındaki haritayı gören bir öğrenci, basın ve yayında Moritanya ile karşılaştığında "bizim Osmanlı bir zamanlar buraya egemendi" demeyecek mi? Böyle dediğinde ne olacak? (Osmanlı egemenlik alanı içine girmemiş, ancak Osmanlı askerî deyimlerinin ulaştığını bildiğimiz Fas'tan bu bağlamda söz etmek çok daha doğru olurdu). Arabistan'ı da bütünüyle Osmanlı egemenliğinde göstermenin hikmeti nedir? Arabistan'da Osmanlı'nın hâkimiyet sahaları ve donanma hareketleri az-çok biliniyor artık. Bu hâkimiyet sahalarında da belirli noktaları tutmuş Osmanlıların yerli Arap kabileleriyle yaptığı sürekli mücadele de biliniyor. Bugün-

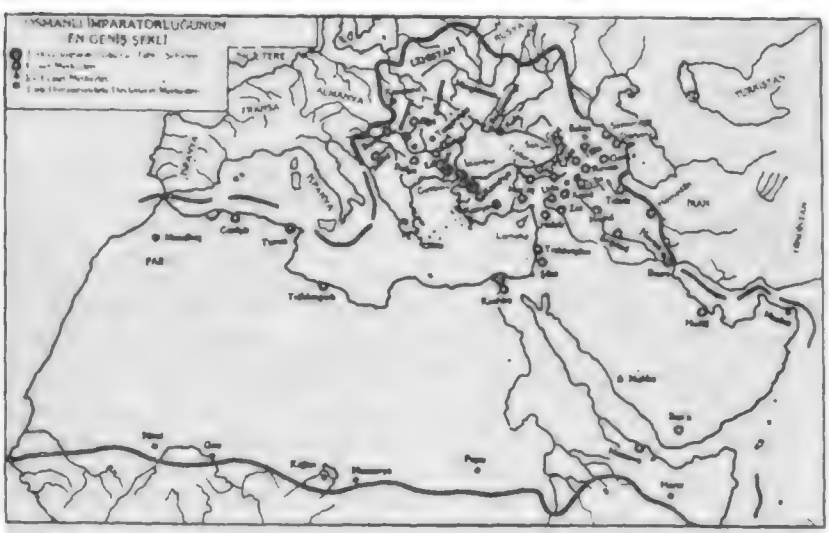

Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırları

1. OSMANLI DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU:

V. Şirin'in kitabında 134. sayfada yeralan harita.

kü Arabistan coğrafya bilgimiz dahi bizlere, çölü bol bu kıtanın nerelere kadar egemen olunabileceğini sezdirebilir. Kalın uc ile koyu mürekkeple sınır çizmek zor değildir; ama bu çizgileri düzeltmek sonradan yılları alabilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılı ile ilgili değinmek istediğim bir konu da *nüfus*'tur. E.Oktay'a göre *"Bu yüzyılda imparatorluğun nüfusu yaklaşık olarak 60 milyonu bulmuştu. Bunun gene yaklaşık olarak 40 milyonu Türk ve Müslüman, 20 milyonu da Hıristiyan ve Musevî idi. Türkler daha ziyade Anadolu ve Rumeli'de yerleşmişlerdi."*[6] V.Şirin'in nüfus biçmesi de şöyle: *"16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin nüfusu, denetim altındaki ülkeleri de katarsak, 100 milyona ulaşmaktaydı... bu nüfus merkezî topraklarda 60 milyon civarında idi. Bunun üçte ikisi Müslüman ve Türk, kalan üçte biri ise Hıristiyan nüfusundan meydana geliyordu."*[7] Görülüyor ki Oktay ve Şirin çok farklı rakamlar veriyorlar; neredeyse yarı yarıya. Ülkemizde Ö.L.Barkan ile başlatılan ve yerli-yabancı tarihçilerce geliştirilen tahrir defterlerinin rakamlarının yorumlanması sonucu bazı yöreler için tahminî nüfus verilebiliyor. Demografi çalışmaları bizleri belli bir yere kadar getirdi; ama 100 milyon veya 60 milyon gibi rakamları imparatorluk nüfusu olarak verebilecek düzeye değil Braudel, bütün Akdeniz dünyasının 16. yüzyıl sonu nüfusunu ancak 60 milyon olarak (tahminî) verebiliyor (ki bunu 8'er milyon olarak tahmin ettiği Balkanlar ve Anadolu dahildir) ve pek çok bölge için istatistiklerin eksik olduğunu vurguluyor. Roger Mols, Rusya ve Balkanlar dahil 16. yüzyıl başındaki Avrupa nüfusunu 81.8 milyon olarak tahmin ediyor. 16. yüzyıl Osmanlı nüfusunun ortaya çıkarılabilmesi amacıyla *hane* üzerinde yapılan tartışmalar bir yana itilerek, seyahatnamelerde dahi nüfusundan bahsedilmeyen bölgelere nüfus biçilerek bir yere varılmaz. Tahminlerimizi son araştırmaların ışığında ve mantık çerçevesi içinde yapmak zorundayız. (Barkan'ın 16. yüzyıl başı için önerdiği 12-12.5 milyonluk ve sonu için teklif ettiği 30-35 milyonluk Osmanlı nüfusunun nasıl 20 milyonu "Hıristiyan ve Musevî" olabilir?)

16. yüzyılı ifade eden son bir örnekle lise ders kitaplarını kapatmak istiyorum. V.Şirin'e göre *"O çağlarda, elbette bugünkü gibi, sanayi gelişmiş değildi. Ancak o devre göre, XVI. yüzyılda en gelişmiş sanayi yine de Osmanlı Devleti'nde idi. Dünyanın en iyi topları, savaş gemileri, silah ve cephanesi Osmanlı Devleti işletmelerinde yapılırdı."*[8] Öğrencinin göğsünü kabartmak ve ecdadının neler yapmış olduğunu hatırlatmak için yazılmış birkaç cümle. Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılda, çeşitli alanlarda mükemmel uygulama örnekleri göstermişti. Ama bunun anlatım tarzı yine böyle keskin edalı olmamalıydı. Öğrenci "gelişmiş sanayi"-de başka şeyler arayabilir. Lonca düzenindeki kısıtlamaları sorabilir, Avrupa'ya kaçan hammaddenin ve Osmanlı topraklarına -kaçak da olsa- giren kullanılmaya hazır eşyanın gerekçesini araştırmaya koyulabilir. Kadırga donanmasının kazandığı bir deniz muharebesinin arkasından okyanus dünyasının gemileri karşısında gerileyişin sebeplerini merak edebilir. Yine aynı yüzyıl içinde, Osmanlı'nın silah ve cephanesini ateşli silahlarda Avrupa'da gözlenen gelişmelerle kıyas etmek isteyebilir.

Sözün kısası, lise tarih kitapları *-tabiî bendenizin görüşüne göre-* yeniden düzenlenmelidir. Bu kitaplara yol gösteren bakanlık programları da, öncelikle, ele alınmalıdır. Bu işlerde söz sahibi olan yetkililerin *seferberlik* tılsımını bir tarafa bırakarak ve iktidarların sürat katarına binmeyerek, çok geniş bir platformda konuyu gündeme getirmeleri lazımdır. Kitap yazarları da, *telif hakkından bir aslan payı kapma* kaygısından uzak kalarak, son gelişmeler ve yayınları kesinlikle unutmayarak, *neyi ne kadar* yazabileceklerini iyi tartarak, ara sıra firene basma gereğini de duyarak, öğrenci karşısına çıkmalıdırlar. Olgunlaşmak isteyen bir lise öğrencisine, Türk ve dünya tarihçilerinin şimdiye kadar bizlere sundukları olgun düşünceleri sunmak zorundayız. Türk toplumu -her türlü hâli ile- geçmişini iyi değerlendirebilen tarihçiler beklemektedir. Bu toplum *hamasî* sözler yerine gerçekleri ve onların çağdaş yorumlarını, sonunda benimseyecektir.

Tarih Öğretmeni Yetiştiren Kurumlar

Önce çok büyük bir yanılgı üzerinde durmak istiyorum. Son iki yıldır (bunun ilk yılı dekan olarak) çalıştığım Dokuz Eylül Üniversitesi'ne bağlı Buca Eğitim Fakültesi'nde şu sözlerle karşılaştım: *"Eğitim fakülteleri* (ki bunlar 1982'den önce yüksek öğretmen okulları ve ondan da önce eğitim enstitüleriydi) *öğretmen yetiştiren kurumlardır. Oralarda esas olan öğretmenlik formasyonunun kazandırılmasıdır. Bilimsellik, akademik tavır, üniversiter olmak, ikinci plândadır, hattâ bu tür düşünceler önemsenmemelidir."* Bu tür mırıldanmalar çeşitli gerekçelerle ileri sürülmüştür: sınırlı bilgi ile yetinme isteği, akademik yapı içindeki yarışa katılamama endişesi, üniversiter öğretimin gerektirdiği biçimde ders anlatamama ve seminer yapamama korkusu ve konuları, öğrencilerle enine-boyuna tartışmadan kaçınma içgüdüsü. Sanki, öğretmen olacak bir üniversite öğrencisinin yeni yorumlara, çağdaş bilgilere, son yöntemlere açılması tehlikeli!

Beş yıl önce, "Üniversite Düzeyinde Tarih Öğretimi" başlığı altında dile

TABLO
Tarih Öğretmenliği Programı

Dersin adı	1	2	3	4	5	6	7	8
Osmanlı Paleografyası	2	2	2	2	—	—	—	—
İslâmiyetten Önce Türk Tar.	2	2	—	—	—	—	—	—
Tarih Metodolojisi	2	2	—	—	—	—	—	—
Eski Çağ (Eski Doğu) Tarihi	2	2	—	—	—	—	—	—
İslâm Tarihi	2	2	2	2	—	—	—	—
Bizans ve Batı Avrupa Tarihi	2	2	—	—	—	—	—	—
Büyük Selçuklu İmparatorluğu	2	2	—	—	—	—	—	—
Osmanlı Tarihi	2	2	2	2	2	2	4	4
Genel Coğrafya	2	2	2	2	—	—	—	—
Türk İslâm Devletleri Tarihi	—	—	2	2	—	—	—	—
Eski Çağ (Eski Batı) Tarihi	—	—	2	2	—	—	—	—
Türk-Moğol İmparatorluğu Tar.	—	—	2	2	—	—	—	—
Anadolu Selçuklu Tarihi	—	—	2	2	—	—	—	—
Ülkeler Coğrafyası	—	—	2	2	3	3	—	—
Doğu Avrupa Türk Kavimleri Tar.	—	—	—	—	2	2	—	—
Selçuklu Müesseseleri ve Mede.	—	—	—	—	2	2	2	2
Anadolu Beylikleri Tarihi	—	—	—	—	2	2	—	—
Osmanlı Müesseseleri ve Mede.	—	—	—	—	4	4	—	—
Türk Kültür Tarihi	—	—	—	—	—	—	2	2
Yeni ve Yakın Çağda Türk Devl.	—	—	—	—	—	—	2	2
Yeni ve Yakın Çağda Avrupa	—	—	—	—	—	—	2	2
Türkiye Coğrafyası	—	—	—	—	—	—	4	4

getirdiklerimi[9] burada tekrarlamayacağım. Tarih programları içeren bir edebiyat fakültesi hakkında düşündüklerim burada da geçerlidir. Tarih fakültelere göre -eğitim ve edebiyat fakültelerine, hattâ siyasî ve iktisadî konuları ağırlıkta olan fakültelere göre, ayrı ayrı biçimlenmez. Öğretim ve araştırmayı birbirlerinden çok uzaklarda görmek de mümkün değildir. Araştırmalarda eksik bırakılmış konular, yeterli olmayan bazı yaklaşımlar, çoğu kez, öğretim sırasında ortaya çıkmaktadır. Ancak, eğitim fakülteleri için hazırlanmış bir tarih programında bu ayrıcalığı görmek mümkündür. 1983 yılında Yükseköğretim Kurulu'nca hazırlanıp eğitim fakültelerine taslak olarak gönderilen ve -birkaç fakültede yapılan basit değişiklikler veya ekler dışında- aynen uygulanan *Tarih Öğretmenliği Programı* tabloda gösterilmiştir.[10] (Rakamların haftalık ders saatini gösterdiği çizelgede öğretmenlik formasyonu veren ve rektörlere bağlı olarak sürdürülen ortak-zorunlu dersler yeralmamıştır).

"Ortaçağlar" Egemenliği, Neden?

Bu program ile ilgili olarak, öncelikle, şunu belirtmek isterim: Aşağıda verdiğim orantılarda da farkedileceği üzere, ülkemizde yüzlerce eğitim fakültesi öğrencisinin takip ettiği bu tarih programı bilirkişiler nezdinde tartışmaya açılmış değildir. Muhtemelen, *Gazi Eğitim* ile *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi* arasındaki "yardımlaşma" sonucu ortaya çıkmış ve *YÖK* tarafından benimsenmiştir [Halbuki, Edebiyat Fakültelerinin ders programlarını tespit için -geniş bir platformda olmamakla birlikte- Prof. Orhan Oğuz başkanlığında (hatırlayabildiğim kadarıyla) üç, *YÖK*'te de bir toplantı yapılmıştı. Bazılarına benim de katıldığım bu toplantılarda, diğer dallarda olduğu gibi, tarih programı üzerinde bir hayli tartışma olmuş, sonuçta temel dersler (% 60) tespit edilmişti. Fakülteler %40'lık bir serbestiyet kazanmışlardı.] Üniversitelerin özerkliği, programların merkezileştirilmeleri gibi konular üzerinde durmayacağım. Eğitim fakültelerinin *yeknesak olma gereği* savunmasını yapanları da dile getirmeyeceğim. Sadece, yukarıda özet olarak verdiğim *tarih öğretmenliği programı*'nı değerlendirmeye çalışacağım.

Dört yıllık bu program içinde (hangi ölçülerde ve nasıl bir *inter-disiplin* anlayışı ile tarih programlarında yeraldığını kavrayamadığım coğrafya dersleri dışında) haftada 54 saat tutan tarih konularının birbirlerine göre yüzdeleri, aşağı-yukarı şöyledir:

	Haftada	%
Türk Tarihi	34	65
İslâm Tarihi	4	7,8
Avrupa Tarihi	4	7,8
Eskiçağ Tarihi	4	7,8
Bizans ve Doğu Avr.	2	3,9
Tarih Metodolojisi	2	3.9
Osmanlıca	4	7,8

Bu konuların çağlar boyu dağılımına baktığımızda da çok ilginç bir tablo ile karşılaşırız: Türk tarihi (4 saatlik İslâm ve 2 saatlik Bizans tarihi ile birlikte) % 50 oranında "ortaçağlar" (*ortaçağlar*'ı burada bir zaman dilimini belirlemek için kullanıyorum) tarihi niteliğindedir. Yine aynı Türk tarihi kendi konuları içinde orantılandığında daha da ilginç bir durum gözlenmektedir: Türk tarihi % 70 nispetinde "ortaçağlar" ile yansıtılmaktadır. "Yeni ve Yakın Çağlar" adı altında programa girmiş Türk ve Avrupa tarihleri (toplam 8 saat) tarih konularının % 15'ini tutabilmektedir (Bu derslerin 20. yüzyılı pek konu etmediklerini, ayrıca, hatırlatmak isterim). Ortaçağların "siyasî tarih" yelpazesinde yeralmış bu derslerin *seçmeli* değil, *zorunlu* dersler olduğunu da belirtmek isterim (Bu arada da, Eğitim Fakültelerinin *Coğrafya Öğretmenliği Programı*'nda yeralan, hangi gayelerle konulduğunu kestiremediğim "İslâmiyetten Önce Türk Tarihi", "İslâm Tarihi", "Ortaçağ Tarihi", "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", "Anadolu Selçuklu Tarihi", "Osmanlı Tarihi" ve "Yeni ve Yakınçağ Tarihi", coğrafya öğrencilerinin zorunlu olarak almaları gereken, büyük bir çoğunluğu ile, "ortaçağlar" tarihidir ve çok büyük bir oranda coğrafya eğitimi içinde yeralmıştır. (Bu durum, 13-15 Mayıs 1987 tarihlerinde Türk Eğitim Derneği (Ankara)'nin "Ortaöğretim Kurumlarında Sosyal Bilimler Öğretimi ve Sorunları" konusunda düzenlediği toplantıda, YÖK'ü temsilen Doç.Dr. Galip Karagözoğlu tarafından da dile getirilmiştir.)

Eğer tarih öğretiminden, tarih konularında öğrencilere -kronolojik düzen içinde dahi olsa- geniş bilgi vermeyi, seminerler ile daha sınırlı konularda hareketlilik getirmeyi, belli ödevlerle de tarihin problemlerini, teknik gelişmeleri göstermeyi, kitaplık ve kaynaklardan yararlanmayı amaçlıyorsak yukarıda gösterdiğim program ve bu programı uygulayanların yetiştirilmeleri üzerinde tekrar tekrar düşünmeliyiz. Uzun dönemlerin yapılarının belirlediği aşamalara, kıyaslama olanağı veren kavramlara, her an etkisinde bulunduğumuz yakın devirlerin sesine önem vermek zorundayız. "Ortaçağlar" merkezli sayısız konuların *kürsüden* noktasıyla virgülüyle yazdırılması yerine Selçuklu'suyla, Feodalite'siyle Timar sistemiyle, sanayi devrimiyle, Türkiye Cumhuriyeti ile vb. ile -son yayınlara kadar- yapılmış incelemelerin kılavuzluğunda, öğrencileri meselelerin peşinde koşturmak, herhalde, daha doğru olur. Birinci ve ikinci yıl dersleri arasına serpiştirilen sözde kaynak okumaya yönelik ikişer saatlik *Osmanlıca*'nın süsten başka ne işe yarayabileceği hakkında kafa yormalıyız. Seminersiz, öğretim üyesi ile başa baş çalışmasız, ödevsiz yürütülen bir eğitimin ne denli eksik kalabileceğini bilmeliyiz. Derste tutulan (aslında uzmanlarınca yazılıp kitaplara çok daha doğru olarak yansıtılmış) notlar, belli kalıpların ezberlenmesi, sınavlarda aynen yansıtılması ve sonunda yüksek notlarla değerlendirilmesi tarihçileri şaşırtmamalıdır.

Sonuç

Benim, bu dizinin sonunda, lise kitapları ve eğitim fakülteleri programları için "muhakkak şöyle olsun" şeklinde bir teklifim olmayacaktır. Tarih, aslında, keskinlikleri reddeder. Ne var ki, 1980'li yılların olgunluğuna erişmiş tarihçilikten nasibimizi almak zorundayız. Gerek lise öğrencisine, gerekse üniversite gençliğine *tarih* olarak *neleri, nasıl, ne maksatla* öğrettiğimizin gözden geçirilmesi lâzımdır. Araştırma deneyi olan, istediği kaynağa, malzemeye, incelemelere ulaşabilen, bunları öğrencisine ulaştırabilen öğretici yetiştirebiliyor muyuz? Buna bağlı olarak da, belli kalıpların dışına çıkmasını bilen, soran, sordukça öğrenen, öğrendikçe de araştıran öğrenciler kazandırabiliyor muyuz toplumumuza? Çok ilginçtir tarihin alanı. Sorumluluk ilkesinin en çok çiğnendiği sahadır tarih. Hemen hemen herkes kendisini yetkili sayar bu talihsiz dalda. □

[1] Emin Oktay, *Tarih: Lise III*, s.82.
[2] Veli Şirin, *Tarih: Lise III*, s.24-25; s.31; s.32-34; s.45-46; s.47-48; s.104.
[3] Şirin, *Tarih: Lise III*, s.51.
[4] Şirin, *Tarih: Lise III*, s.134.
[5] Oktay, *Tarih: Lise III*, s.81.
[6] Oktay, *Tarih: Lise III*, s.108.
[7] Şirin, *Tarih: Lise III*, s.98.
[8] Şirin, *Tarih: Lise III*, s.103.
[9] Salih Özbaran, "Üniversite Düzeyinde Tarih Öğretimi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII (İstanbul/Edebiyat Fakültesi, 1982), ss.541-578.
[10] 29.8.1983 gün ve 220-7232 sayılı YÖK yazısı ile tebliğ edilmiştir.

Mecmua-i Fünûn'da Bilimsel Zihniyet

YEŞİM IŞIL

19. YÜZYIL Osmanlı İmparatorluğu için siyasî bakımdan olduğu kadar, toplumsal yapı ve zihniyet bakımından da büyük değişikliklerin gerçekleştiği dönemdir.[1] Toplumsal değişmelerin dayandığı zihniyet pozitivist dünya anlayışının, aydınlanma hareketinin dünyayı etkileyen rüzgârlarının etkisinde kalmıştır. Tanzimat'tan önce başlayan ve daha sonra da devam eden, teknik konuların eğitimi için yeni okulların faaliyete sokulması, üniversite açma çabaları hep bu yönelimin ifadesidir.[2]

Bu dönemin en önemli gelişimi bilimsel zihniyetin ve bilimsel gözlemin Osmanlı toplumunda yeni bir değer ölçüsü olarak kabulüdür. İşte bu noktada *Mecmua-i Fünûn* çok önemli bir görev yapmış, bir kitle iletişimi unsuru olarak rol oynamıştır. Bu yazıda dergide çıkmış bütün makalelerin analizinden yola çıkılarak, yazarların ve derginin bağlı olduğu "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"yi oluşturanların bilimsel faaliyetten ne anladıkları ele alınacaktır.

Mecmua-i Fünûn, her şeyden önce Lâle Devri'nden beri süregelen belli bir bilimsel gelenek üzerine oturtulabilir. Bu dergiye Kâtip Çelebi, Şânizâde Ataullah Efendi, Hüseyin Rıfkı Bey, Kimyager Derviş Paşa, Hoca İshak Efendi'lerin eserlerinde beliren Batı pozitivist düşüncesine yaklaşma eğilimi doğrultusunda bakılabilir.[3]

Pozitif bilimlere uyanan merak ve öğrenme ihtiyacının, bir sohbet ortamı içinde giderilmeye çalışılmasının belki de ilk örneği Şânizâde Ataullah Efendi'nin yalısındaki toplantılardır. Şânizâde'nin Kadızâde, İsmail Ferruh gibi arkadaşlarıyla beraber başlattığı felsefe, matematik, astronomi, edebiyat konulu tartışmaları "Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi" olarak anılır olmuştu.[4] Daha sonra dağılan bu topluluğun ardından, 1851 Temmuz'unda Darülfünûn'a ders kitapları hazırlama amacıyla -Academie Françaís'e benzetilen- "Encümen-i Daniş'in kuruluşunu görüyoruz. Müslüman olan ve olmayan üyelerden kurulu "Encümen-i Daniş", *Kavaid-i Osmaniye ve Tarih-i Cevdet* adlı eserleri ortaya çıkarmıştır. Kısa ömürlü olup umulanı veremeyen bu topluluktan sonra 1861'de "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye" kurulur. 1867 Haziran'ına kadar hemen hemen altı yıl faaliyet göstermesine karşın bilim, kültür ve eğitim alanlarında "Encümen-i Daniş"e kıyasla hem daha çeşitli ve verimli hem de faaliyette bulunduğu yıllarda ve daha sonraki devirlerde hayli etkili olmuştur.[5]

Cemiyet kısa zamanda rayına oturarak, Çiçek Pazarı'nda Taşmektep'teki merkezinde geniş ve modern kütüphanecilik anlayışına göre oluşturulmuş bir kitaplık, günün yerli ve yabancı 40 çeşit gazete ve dergilerini içeren bir okuma salonu açar, kendi matbaasını kurar. Ayrıca cemiyet, İngilizce, Fransızca ve Rumca kursların yanısıra Osmanlı tarihi, Avrupa tarih ve coğrafyası, Roma tarihi, hukuk, jeoloji, hikmet-i tarih, ekonomi politik ve matematik konularında kamu yararına konferanslar düzenler.[6]

"Cemiyet-i İlmiye'nin en önemli fonksiyonu ilk bilim ve kültür dergisi *Mecmua-i Fünûn*'u yayınlamasıdır. 1862 Haziran'ında ayda bir, 32 sayfa olarak çıkmaya başlayan dergi 3. cild, 3. sene sonunda kolera salgını, malî darlık gibi nedenlerle yayınına ara vermek zorunda kalmışsa da 1866 Mayıs'ında yeniden yayına başlamıştır. Ancak 1867 Haziran'ında, yazarların meşguliyeti gerekçesiyle dergi yayınına son vermiştir.

Mecmua-i Fünûn'un yayın politikasını saptayan Münif ve İbrahim Edhem Beyler'den başka, yazar kadrosu Batı'daki bilimsel gelişmelere vakıf ansiklopedist[7] aydınlardan oluşmaktadır. Bu kişiler ya Avrupa'da eğitim görmüş ya da İmparatorlukta açılmış Batı tipi eği-

Münif Paşa

tim kurumlarından yetişmiş insanlardır. Petersburg Sefiri Halil Şerif, Paris Sefiri Mehmed Cemil, Edhem Pertev, medreseden modern tıp eğitimine geçmiş Hayrullah, Kadri Beyler, genç doktorlar Kırımlı Aziz ve Mehmed Emin Fehmi, Bekir Sıdkı, Sakızlı Ohannes, Mehmed Şerif, Mehmed Şevki Efendiler, Vahan ve Fardis Beyler; Yusuf Kâmil, Saffet, İngiliz Mehmed Said, A. Karatodori Paşalar, Tercüme odası hülefası Mecid, Nafiz Beyler, ilk ansiklopedi deneyine sahip olanlardan biri olarak gösterilen Yağlıkçızâde Rıf'at Bey ve diğerleri ilk başta sayılabilenlerdir. Cemiyetin bu tip topluluklara uzun vadede etkisi İsmail Eren'in makalesinde[8] ele alınmıştır.

Toplam 1950 sayfa, 46 sayı ve 275 makaleye varan bu koleksiyonu incelerken 28 konu başlığını 6 grupta toplamayı düşündük. Karşılaşılan zorluk tek makalenin birden fazla konuya dahil edilebilecek bilgileri içermesiydi.

İlk grupta Cemiyet ve dergi, basın konusunda yazılar ele alındı. Bu grup yazılara dahil Cemiyet Nizamnamesi'ne bakıldığında "Cemiyet-i İlmiye" etrafında şekillenen ve *Mecmua-i Fünûn*'da gösterimini bulan hareketin çağdaş bilimsel bilginin halka aşılanmasına yönelik bilinçli bir kültür hareketi olduğu anlaşılır: 'Mümkün olan her vasıta ile toplumda fenlerin yayılmasına çalışılacak; bilim, eğitim, ticaret ve sanayî konularında, Türkçe yayın yapılacak; gündelik dinî ve politik meselelerden uzak kalınacaktır. Münif Efendi 'Mukaddime'sinde, 'Batı dünyasının ancak eğitilmiş insan bilinciyle kavranabileceğine inanmış bir yenilikçi'[9] olduğunu gösterir.

"İnsanlara mutluluk getiren fenlerin, yararlı bilgilerin, Osmanlı İmparatorluğu'nda yayınlanması ve yaygınlaştırılmasına gayret etmek amacıyla daha önce İstanbul'da bilgi ve kültür sahibi kişilerden oluşan "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" adlı bir topluluk kurulmuştu. Bu Cemiyet Saltanat-ı Seniyye'nin halkın eğitilmesi yolundaki gayretlerine uygun bulunduğu için Padişah'ın onayını almıştı... (İşte bu) Cemiyetin eseri olan *Mecmua-i Fünûn*, mükemmel olma iddiası taşımayan, aksine uyarılara her zaman açık olarak, gelişmenin ve terakkinin eleştirel bakışla sağlanabileceğine inanan bir anlayışla yayınını sürdürecektir..."[10]

Ali Paşa da dergiye yolladığı teşvik edici yazısında 'medeniyetin varlığının sürekli terakkiye bağlı olduğunu, insanların hem bu dünyada hem de ahirette sorumlu oldukları şeyin zihinlerin çağdaş bilgilerle eğitilmesi olduğunu belirtir.[11] Bu grup yazılarda hareketin Saltanatça takdirle karşılandığını[12], halkta büyük ilgi uyandırdığını[13], çeşitli kişilerin Cemiyet kitaplığına kitap, harita ve koleksiyonlar hediye ettiklerini anlıyoruz.[14] Basın konulu yazılardan ise, o dönemde bu dergiden başka *Mir'at* ve *Mecmua-i İber-i İntibah* adlı dergilerin de bu alanda yayına başladığını öğreniyoruz.

İkinci grupta siyaset, askerlik, Süveyş Kanalı ile ilgili yazılar ele alınmıştır. Dergide 6. sayıdan itibaren başlayan ve zamanın dış olayları hakkında bilgi veren "Hulasa-i Politikıyye" adlı dizi yazısında Avrupa, ABD, Kuzey Afrika ve Meksika'da olanlar hakkında, yorumsuz, bilgi verilir. O dönemde Süveyş Kanalı'nın inşaatı büyük yankı uyandırdığı için, Münif Efendi çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi verir. Ayrıca Avrupa devletlerini ilgilendiren bazı siyasî meselelere, askerlik güçlerini kıyaslayan araştırmalara yer verilir.

Üçüncü bölümde Tarih, Coğrafya ve Arkeoloji konulu yazılar biraraya getirilmiştir. Eski Mısır, Yunan, Pers ve Bizans uygarlık tarihleri üzerine uzun, ayrıntılı yazılar yeralmaktadır. Bu uygarlıklar Osmanlı İmparatorluğu için önemli tarihsel konuma sahiptirler: Yunan bağımsızlık mücadelesi, Mısır'da 19. yüzyıl başında gerçekleştirilen reform hareketleri henüz hafızalarda tazedir. Gerek bu yazılarda olsun, gerekse Sırbistan, Karadağ, Amerika, Britanya, Ümid Burnu, Habeşistan, Komor Adaları, Japonya, Seylan Adası, Avrupa Devletlerinin tarihî, coğrafî, etnografik özelliklerine dair yazılarda olsun, her ülke objektif bir gözle, evrimsel gelişme çizgisi doğrultusunda 'kendi kimlikleriyle'[15] ele alınır. Bu nesnel bakış açısı Münif Efendi ve arkadaşlarının ortak özelliğidir. Bu grubun bir başka konusu da, Halil Şerif ve Mehmed Cemil Beyler'in Mısır tarihi, Münif Efendi'nin Pers tarihini inceleyen yazılarından sonra, arkeolojik niteliği ağır basan, Ayasofya ve Çemberlitaş'a dair makalelerdir.

Dördüncü bölüm *Mecmua-i Fünûn*'da çok üzerinde durulan bir konuya, iktisada ayrılmıştır. Bu konuda dergide yaklaşık 25 makale çıkmıştır. A.G.Sayar'ın deyimiyle *Mecmua-i Fünûn* yazarlarınca iktisat Osmanlı-Türk insanına derli toplu ve ağırbaşlı bir çizgi izlenerek tanıtılmaktadır.[16] İlk Osmanlı iktisatçılarından kabul edilen Ohannes Efendi ile beraber Vahan ve Mehmed Şerif Efendiler iktisat ilmi; Kadri Bey, Alexander Karatodori ve Münif Efendi, bankacılık, sigortacılık, para basımı konusunda incelemeler yazmışlardır. Yine A.G.Sayar'ın deyimiyle 'iktisat yazılarının neşrine ve iktisadî fikirlerin yayılmasına somut bir zemin hazırlayan *Mecmua-i Fünûn*[17], o devirde açılan Sanayî Sergisi'ne geniş yer vermiştir. Kadri Bey bu hususda ki genel değerlendirme yazısında şunları söyler: "Fünûndan habersiz olmak her dalda geriliğin sebebidir... Dinî görenekler bahanesiyle, ustalardan öğrenileni yenilik yapmaksızın aynen tekrarlamak, geleneklere uymuyor diye yeni yöntemleri kaale almamak ilerlemenin ve gelişmenin baş düşmanıdır."[18]

Beşinci bölüm pozitif bilimlere ayrılmıştır.[19] Pek çok makalenin dahil olduğu bu kısımda, fen bilimlerinde ilk dikkati çeken üç yazı dizisidir. Kadri Bey'den *Alâim-i Semaviye*, İbrahim Edhem Bey'den *Medhal-i İlm-i Jeoloji* ve Mehmed Şevki Bey'den *İlm-i Heyet* (Astronomi). *Alâim-i Semaviye* hoca ile şakirdi arasında hava olaylarının tartışıldığı aydınlatıcı bir yazı dizisidir. Aynı sistemli bilgi aktarımı, Türkiye'nin ilk maden mühendisi ünvanını alan[20] Edhem Bey tarafından kaleme alınmış olup, içinde fizik, kimya, jeolojiye dair bilgilerin bulunduğu *Medhal-i İlm-i Jeoloji*'de de vardır (ilk defa bu yazılarda 'ilm-i tabakat-ül arz' terimi yerine 'jeoloji' kullanılmıştır). Edhem Bey'in buna benzer bir başka yazı grubu da *İlm-i Maadin*'dir. *İlm-i Heyet*, yıldızlar, gezegenler, göktaşları; astronomik buluşlar, çağdaş astronomi bilginleri hakkında geniş ve ayrıntılı bilgileri içer-

mektedir. Ayrıca zooloji, bilimsel buluşlar, elektrik, bilimlerin tasnifi, İslâm bilginleri hakkında ilginç yazılar bulunmaktadır. Münif Efendi bu gruptaki bir yazısında şöyle der:

"Heyvanlarla insanlar arasındaki fark, bedevîlere medenî bireyler, cahillerle bilgililer arasındaki farka benzer. En üstün varlık olan insan konuşma ve düşünme yeteneklerini kullanarak cehaletin ve bedevîliğin karanlığından çıkmalıdır... Bu da kafaların fenlerle eğitilmesi ile olur. Bilimin en büyük yararlarından biri insanı batıl inançlardan korumasıdır..."[21]

Mecmua-i Fünûn'da tıp konusunda da önemli yazılar mevcuttur. Hayrullah Efendi'nin insanın oluşumu ve tanımına dair yazısında geleneksel 'eşref-i mahlûkat' görüşünün terkedildiği gözlenir. Kırımlı, Dr.Aziz'in yazıları başlı başına ilginçtir: İntihar üzerine yazısının Türkiye'de din dışı bakış açısıyla, bir psikolojik olgu olarak incelendiği ilk yazı olduğu kaydedilir.[22] Çocuk düşürme vak'aları ile ilgili makalesinde, daha önce Şânizâde Ataullah Efendi'nin Anatomi kitabında bahsettiği Aykut Kazancıgil'ce belirtilen[23] bir fikre yer vermektedir: "Bir devletin şan ve servetinin artması nüfusunun artmasına bağlıdır. Osmanlı Devleti'nde can kaybına neden olan birçok faktör arasında bir de cinaî sıkıtlar -iskat-i cenin- vardır ki annenin de sağlığını tehlikeye düşüren bu cahilce yöntemler bir an önce bırakılmalıdır."[24] Yazarlar tıp eğitimi konusuna da dikkatle eğilmişler, tıp eğitiminin gerekliliği konusunda, Mısır Mekteb-i Tıbbiyesi'nin programları ve okulun gelişme macerasıyla ilgili yazılar yayınlamışlardır. Bu yazılar o sırada okul eğitiminde reform yapmak isteyen Dr.Aziz ve arkadaşlarının Mekteb-i Tıbbiye'ye yaptıkları bir telmih olabilir. Bu grupta ayrıca hıfzüssıhha, bayındırlık konularına da yer ayrılmıştır.

Son bölüm *Telemak*, felsefe, eğitim ve dil konularına ayrılmıştır. Çevirmeni Yusuf Kâmil Paşa tarafından *Telemak* üzerine yazılarda, satır aralarında adil bir hükümdardan beklenenler anlatılır.[25] Münif Efendi, Yunan felsefî düşüncesine eğilerek, Pisagor, Heraklites, Anaxagoras, Demokritos, Sokrates, Platon gibi belli başlı Grek filozofları ve siniklere kadar felsefî akımları hakkında bilgi verir. Demokritos ve atomcuların fikirleri ilk kez *Mecmua-i Fünûn*'la Osmanlı-Türk düşünce alemine getirilmektedir.[26]

Yine bu bölümde Şinasi'ye cevap olarak yazılmış *Av'ave*'yi unutmamak gerekir. Eğitim konusundaki en önemli yazılar o sırada ilk kez açılan Darülfünûn hakkındakilerdir. Bu projede Kimyager Derviş Paşa ve İbrahim Edhem Bey'in emeğinden bahsedilmekte; halka açık olarak verilen dersler, halkın ilgisi, Tanzimat ricalinin desteği üzerine bilgi aktarılmaktadır. Eski bilgilerle yeni bilgiler arasındaki farkı, yelkenli gemi ile vapur arasındaki farka benzeten Münif Efendi bu proje ile yakından ilgilenmiş bir kişidir.[27] Dergide, çağdaş, pedagojik bakış açısıyla Münif Efendi tarafından kaleme alınmış *Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan* da enteresandır. Dil konusunda ise, İlber Ortaylı'nın belirttiği gibi *"Münşeat-ı Akif Paşa*'dan beri" tartışılmakta olan, kitabet dilinin sadeleşmesi meselesinin bu topluluğun da gündeminde olduğu anlaşılmakta, okuryazarlığın artması dilde sadeleşmeye bağlanmaktadır. Sadeleşme sorununun bir toplumda gündeme gelmesi o toplumda yeni bir kimlik arayışının belirtisi olduğu gözardı edilmemelidir.

Mecmua-i Fünûn, kapanışından 16 yıl sonra 1883 Ocağında, Münif Paşa tarafından yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır. Derginin kapatılışına neden olan "Yıldız Böceği ve Yolcu" hikâyesinin ünlü dizeleri şöyledir:

"Her ne gelür ise sana, senden gelür,
Sen ânı zannetme ki benden gelür"[28]

Bu tek sayının makalelerinde de aynı halk eğitimcisi teması sezilir. Ancak artık yayın dünyasında 22 derginin faaliyette olması[29] *Mecmua-i Fünûn*'un üzerine düşeni yaptığının bir belirtisidir.

Dergi geleneği bütün dünyada 19. yüzyılda gelişmiş ve bu asrın sonunda bilimsel gelişmenin yaşayan bir unsuru olma özelliğini kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk dergi, tıp ve tabiî bilimler dallarını kapsayan *Vakayî-i Tıbbiye* (1849)'dır. *Mecmua-i Fünûn* kitleye hitap eden ilk dergidir. Böylece ilk resmî gazete *Takvim-i Vakayî* (1831)'den 31 yıl, ilk meslekî dergi *Vakayî-i Tıbbiye* (1849)'dan 13 yıl sonra topluma yönelik ilk fen kültür dergisi yayınlanmış olmaktadır.[30]

Dergide konular kültürel çerçevede, seviyeli makaleler üslûbunda ele alınmıştır. O dönemde İmparatorlukta üst düzeyde bilimsel bilginin bulunduğu bilinir. Hoca İshak Efendi'nin *Mecmua-i Ulûm-u Riyaziyes*'si (1831-1834), Derviş Paşa'nın *Usul-ü Kimya*'sı (1848) okullarda okutuluyordu. Derginin söz gelişi "Alâim-i Semaviye", "Medhal-i İlm-i Jeoloji" gibi yazıları gözönüne alınırsa İshak Efendi ve Derviş Paşa'nın kitaplarına göre daha az teknik ve daha genel bilgileri içerdikleri anlaşılır.

İbrahim Edhem Paşa.

Bu durum derginin, Münif Efendi'nin önsözde belirttiği 'fenleri kitleye yaymak' için yürütülmüş bilinçli bir hareket olduğu, esas itibarıyla halkın aydınlatılması amacını taşıdığı sonucuna bizi götürür.

Derginin yayın politikasını biçimlendiren ana fikir, çok fazla teknik ayrıntıya düşmeden, ister fizik, kimya, tıp, astronomi gibi fen bilimlerinde olsun; ister dil, tarih, coğrafya gibi sosyal bilimlerde olsun, Batı pozitif düşüncesinin tanıtılmasıdır. Eflâk, Boğdan, Yunanistan vd. birer isyan merkezi olarak değil, tarihî, coğrafî, etnografik özellikleriyle algılanarak mikroskop lâmına konulmaktadır. Yıldızlar, göktaşları, gezegenler hurafelere itibar edilmeden, katıksız bilimsel gözlem çerçevesinde okura verilmeye çalışılır. Her konuda bilimsel bilgi madeniyetin ön şartı kabul edilerek, okura bu bilinç aşılanmaya gayret edilir.

Aynı zamanda, kitlelerle bilgi alışverişinde yazılı metin, basılı kaynak kullanma zihniyetinin artık yerleşmeye başladığının haberciliğini yapmaktadır. Bir kamuoyu oluşmuş ve bilgi, kitap ve dergi aracılığıyla aktarılır hale gelmiştir.

Daha da önemlisi, *Mecmua-i Fünûn*, doğanın ve dış dünyanın, batıl itikatlara itibar edilmeksizin, insan kontrolünde açıklanabileceği zihniyetinin simgesidir. Bu zihniyet değişimi ise 'secularisation'un sinyallerini vermektedir.

Bugün biz bu hareketi yargılamak durumunda değiliz, yapmamız gereken topluluğu, yazılarının ışığında sağlıklı olarak değerlendirebilmektedir. Münif Paşa ve arkadaşları daha sonraki yayın-

Mecmua-i Fünûn

larla da toplumda geliştirmek istedikleri kavramları yaymaya çalışmışlardır. Ancak Mecmua-i *Fünûn*'un bilimsel düzeyini değerlendirirken ne bugünkü ne de o günkü çağdaş bilim düzeyi ile bir karşılaştırmaya gidilmemelidir. Böyle bir yaklaşım hem bu hareketin sebeplerine ters düşer hem de bilime sahip olma anlayışına ters düşer. Çünkü bilgi elde edildiğinden itibaren, kişinin ve toplumun (elde edildiği kadarıyla) malıdır. Şu kadar ki *Mecmua-i Fünûn* bu bilginin topluma mal edilmesi için yapılmış en şumûllü hareketlerden biri olduğu kanaatindeyiz. □

[1] IŞIL, Yeşim, *Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmua-i Fünûn*, s.l, İÜSBF basılmamış yüksek lisans tezi, Mayıs 1986. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2-5 bölümler, Hil yay., İstanbul 1983; TANPINAR, Ahmed Hamdi, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, ilgili kısımlar, Çağlayan ktb., İstanbul 1982.

[2] IŞIL, *a.g.e.*, 12-15.

[3] *Ay. es.*, 13.

[4] *Ay. es.*, 9.

[5] EREN, İsmail, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Faaliyet ve Tesirleri", *7. TTK*, 689.

[6] *Mecmua-i Fünûn*, 1. cild, 1. sayı, "Cemiyet Nizamnamesi" ve 2. cild 22. sayı, "Cemiyet Merkezinde Kıraathane Küşadı".

[7] IŞIN, Ekrem, "Osmanlı Bilim Tarihi: Münif Paşa ve *Mecmua-i Fünûn, Tarih ve Toplum*, 11. sayı, 350, İletişim yay., 1985; Münif Paşa için bkz. AKÜNAL, "İlk Türk Dergisi *Mecmua-i Fünûn*", *Tanzimattan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi*, 1. cild, 117-118, İletişim yay., 1985; EBÜZZİYA TEVFİK, "Münif Paşa, Hayatı ve İşleri", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, No. 251-253, İstanbul 1910; TÜRKGELDİ, Ali Fuad, "Münif Paşa", *TOEM*, 1-16, sayı 4, 1930.

[8] EREN, İsmail, *a.g.m.*

[9] Deyim Ekrem Işın'a aittir.

[10] *Mecmua-i Fünûn*, "Mukaddime", 1. cild, 18-21, Haziran 1862 (1279).

[11] IŞIL, *a.g.e.*, 127.

[12] *Ay. es.*, 128, "Emirname-i Sânî" açıklaması.

[13] *Ay. es.*, 126-130.

[14] *Ay. es.*, 129-130 ve ayrıca 149-152.

[15] IŞIN, *a.g.m.*, 63.

[16] SAYAR, Ahmed Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, 305, Der yay., İstanbul 1985.

[17] *Ay. es.*, 313.

[18] *Mecmua-i Fünûn*, "Sergi- Umumî-i Asmanî", Kadri Bey, 430-434, 1. cild, 10. sayı, Mart 1863 (1279); ayrıca Işıl, *a.g.e.*, 190.

[19] KAZANCIGİL, Aykut, SOLOK, Vural, *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası*, 1850-1981, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Atatürk'ün 100. Doğum Yılını Kutlama yay., Özel Seri 1, İstanbul 1981.

[20] DÖLEN, Emre, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, "Bilim", 12. cild, 188, İletişim yay., İstanbul 1985.

[21] *Mecmua-i Fünûn*, "Mukayese-i İlm ü Cehl", Münif Efendi, 1. cild, 21-34, Haziran 1862.

[22] HANİOĞLU, Şükrü, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, 23, İletişim yay., İstanbul 1986; IŞIL, Yeşim, *A.g.e.*, 195; ayrıca bkz. HANİOĞLU, "Bilim ve Osmanlı Düşüncesi", *Tanzimattan Günümüze Türkiye Ans.*, 1, 346-347, İletişim yay., İstanbul 1985.

[23] KAZANCIGİL, Aykut, *1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu*, "Şânizâde Ataullah Efendi'nin Anatomi Kitabı Hakkında Bianchi Tarafından Yapılan Değerlendirme Hakkında Birkaç Söz", İstanbul, Nisan 1987.

[24] *Mecmua-i Fünûn*, "Iskat-ı Cenin", Kırımlı Aziz Bey, 4. cild, 41. sayı, 289-299, Aralık 1866.

[25] Aslında *Telemak*'ın etkisinin genel değerlendirilmesi çok yapılmıştır. Ancak o zamanki kitap yayın sayıları dikkate alındığı zaman, bu çevirinin baskı sayısı hayret edilecek kadar fazla ve uzun sürelidir. Yusuf Kâmil Paşa'nın çevirisi 1862, 1863, 1871, 1877 ve 1881'de basılmıştır. Mecmua-i Fünûn'da beş sayı süren yazılar yanında, Ebüzziya Tevfik de 1891 ve 1824'te "Seçilmiş Yazılar"ı iki defa yayınlamıştır. Bunun yanında Ahmet Vefik Paşa da 1879, 1880'de Bursa'da sonra 1884'te İstanbul'da kendi yaptığı ve lisanı bir öncekine nisbetle daha hafif olan *Telemak* tercümesini üç defa bastırmıştır. Bunun yanında 1865, 1869, 1876 ve 1888'de *Telemak* ile ilgili yeni çeviri, zeyl, uyarlama ve dolaylı ilgili 'Tanzir' yayınlanmıştır. 30 sene içinde 10 defa basılan ve buna ilâveten hakkında 4 yayın olan bir kitap günümüzde dahi çok basılmış sayılır. O günün şartları içinde her baskısının 500-1000 arasında olduğunu kabul edersek beş, on bin satılıp, basılması, hakikaten etkisinin güçlü olduğunu gösterir. Üzerinde az durulan bu konu hakkında son zamanda yayınlanan bir incelemede ayrıntılı bilgi vardır. Böylece *Mecmua-i Fünûn* kadrosunun kamuoyu oluşturan bir aydınlanma hareketine nasıl aracılık ettiği bu küçük misalde de görülmektedir (Bkz. KAZANCIGİL, Aykut, *Fransızcadan Türkçeye Çevrilen Eserler Kaynakçası [1789-1889]*, yayınlanmamış inceleme, İstanbul 1987).

[26] ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Çağdaş Düşünce Tarihi*, 86, 239, Ülken yay., 1979.

[27] *Mecmua-i Fünûn*, "Darülfünûn Dersleri", Münif Efendi, 330-333, Ocak, 1863. Ayrıca BERKES, Niyazi, *Çağdaşlaşma*, 233-235, İstanbul 1978.

[28] *Mecmua-i Fünûn*, "Hikâyat", 40, Ocak 1883.

[29] *Ay. es.*, 5-6.

[30] KAZANCIGİL, Aykut, SOLOK, Vural, "Türk Tıp Dergileri ve Süreli Yayınları Üzerine Analitik Bir İnceleme (1849-1981)", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, 12: 373-382, 1981.

"Türkiye'den Haklı İstemlerimiz"*

S.CANAŞİA-N.BERDZENİŞVİLİ

Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinde II. Dünya Savaşı ertesi gündeme gelen gerilim yakın dönem diplomasi tarihimizin temel ilgi alanlarından biridir.

Sovyet Cumhuriyetleri'nden birinde Türkiye'den toprak istemi içeren bir yazının yayınlanmasını ve bu yazının bir hafta sonra Rusça olarak Pravda'da yeralmasını Türkiye toprak bütünlüğüne bir tehdit olarak görmüş ve Türk Dışişleri'nin bu konudaki tedirginliği 1953 yılına kadar sürmüştür.

1953'te Stalin'in ölümü ertesi Sovyet Hükümeti Türkiye'ye toprak bütünlüğü konusunda güvence vermiş ve 1936 Montreux Sözleşmesi'yle boğazlarda Türkiye'ye tanınan haklara saygı duyduğunu belirtmiştir.

Keza 1956'da Nikita Kruşçev SSCB Yüksek Sovyeti'nde yaptığı konuşmada bu güvenceyi bir kez daha vurgulamış ve "Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den hiçbir toprak istemi olmadığını" açıklamıştır.

Kruşçev aynı konuşmada "İlişkilerimize gölge düşüren yersiz notalar vermekle bizim de hatalarımız oldu" diyerek Stalin dönemi dış politikasını eleştirmiştir.

Türk dış politikasının savaş sonrası yönelimlerinde bu "toprak istemi"ni belirleyici kılmak ve Türkiye'nin NATO'da yeralışını buna bağlamak yeterli bir açıklama olmayabilir. Daha savaş yıllarında Türkiye'nin Batı'yla ve özellikle ABD ile çok daha yakın ilişkilere girme özlemi duyduğu bir gerçektir.

Lozan Anlaşması, uzun tartışmalardan sonra 1927'de ABD Senatosu'nca reddedilmiştir. Türkiye-ABD diplomatik ilişkileri dışişleri bakanlarının karşılıklı nota vermeleriyle sağlanmıştır. I. Dünya Savaşı ertesi ABD büyük devlettir ve Türkiye ABD ile ilişkilerini geliştirmek istemektedir.

Sovyetler Birliği ise 1930'lu yıllarda, 1920'lerin Türk-Sovyet dostluk ilişkilerinin giderek aşındığı ve Türkiye'nin özellikle 1930'ların ikinci yarısında Batı'ya kaydığı kanısındadır. II. Dünya Savaşı yıllarında müttefikler safında savaşa girmeyen Türkiye'nin güttüğü denge politikası sonucu Almanya ile diyaloğunu sürdürmesi Türk-Sovyet ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir.

Savaş ertesi Doğu Avrupa'da yaşanan sıcak günler Türkiye'nin 1930'larda yıpranmaya başlayan tarafsız dış politikasını etkilemekte gecikmemiş, bu arada Tek Parti döneminin dar ortamından sıyrılma özlemleri Batı'nın çoğulcu demokrasi açılımlarına bir özlem doğurmuştur.

Türkiye, "toprak istemi" olsun olmasın kendi iç ve dış politika arayışları doğrultusunda Batı'ya yanaşması kaçınılmazdır. Ancak bu sav Sovyet dış politikasının Türkiye konusunda sürçmesini görmezlikten gelmeyi gerektirmez.

Tarih ve Toplum *tartışmalara ışık tutacağı umuduyla ilişikte "toprak istemi" ile ilgili belgeyi yayınlamaktadır. Yazının Rusçadan çevirisi Mehmet Özata tarafından yapılmıştır.* □

Canaşia ve Berdzenişvili adlı akademisyenlerin Gürcistan Cumhuriyeti'nin Tiflis kentinde çıkan **Komünist** *gazetesine gönderdikleri "Türkiye'den Haklı İstemlerimiz Üzerine" başlığı taşıyan bir mektup, adı geçen gazetenin 14 Aralık tarihli sayısında yayımlanmıştır. Aşağıdaki yazı, bu mektubun çevirisidir.*

ÖZGÜRLÜK savaşının başarıyla sona ermesiyle yengin gelen demokrasi, bir barış ve güvenlik kalesi olarak kurulmaktadır. Özgürlükçü halklar, bu kuruluş içinde hak ettikleri yeri almak istiyorlar, en sevdikleri ereklerine ulaşmak istiyorlar.

Faşizmin yenilgiye uğratılması davasına önemli katkıları olan Gürcistan halkı, kendi haklı istemlerini açıklamak hakkını da kendinde gördü.

Öncesiz çağlardan beri bizim olan toprakların, Türkiye'nin zorla elimizden alarak kendi topraklarına katması nedeniyle dünya kamuoyuna sesleniyoruz.

Sözkonusu olan çiğnenen önemsiz topraklar değil, tersine halk olarak bizim kişiliğimizi belirleyen elimizden zorla alınan anayurdumuzdur, diri ulusal gövdemizi ikiye bölen kıyımdır.

* Pravda, *sayfa 2, 20 Aralık 1945, Moskova.*

Sözkonusu olan Gürcü halkının yüzyıllardır süregelen savaşımıdır. Gürcü halkı tarihin en eski çağlarından beri Büyük Toros Dağları'ndan Büyük Kafkasya'ya dek uzanan bu topraklar üzerinde yaşadı, çalıştı ve savaşım verdi. Gürcü halkı, hep yeni yeni uygarlık merkezi ve devletler kurarak şaşırtıcı dirimsel ve yaratıcı yeteneğini, anayurduna olan sarsılmaz bağlılığını, varlığını savunarak çelik istencini kanıtladı.

Gürcü halkının asıl ataları, İ.Ö. 2000 yıllarında Önasya'da yaşayan ve buranın ilk yerlileri olarak bilinenler Hititler ve Subarlar'dır. Önasya'nın bu iki yerli halkları, tüm eski dünyanın, Gürcüce Gali (şimdi Kızılırmak) olarak bildiği bu ırmağın büyük kıvrımında, Dicle ve Fırat'ın yukarı bölgelerinde tarım ve demir-çelik alanlarında büyük kültür merkezleri kurdular.

İ.Ö. birinci 1000 yılın ilk yarısında Urartu Devleti, Hitit-Subar uygarlık bayrağını eline alarak daha bir geliştirdi.

Bozkır fatihleri, Hald Devleti'ne son verdiler. Ama Gürcü halkı, zamanla kuzeye doğru yer değiştirerek yeni devletler ve kültür merkezleri kurdu. Böylece, yüzyıllardır sahip olduğu uygarlığın kesintisiz gelişebilmesi için gerekli yaşama gücünü kendinde buldu. Urartu Devleti'nin yerine, doğuda İberiya, batıda Kolhida olmak üzere iki yeni Gürcü devleti kuruldu.

Aynı organik ulusal gövde üzerinde yeni kurulan bu eski Gürcü devletleri, eski ulusal toprakların en önemli bölümünü hâlâ ellerinde tutuyorlardı. Eski Yunan yazarlarının bildirdiklerine göre, Sasper, yani Iberya Devleti, İ.Ö. 6. yüzyılın ortalarında Önasya'da kurulan en büyük dört devletten birisiydi. Bu devletin sınırları Kalahena'ya ve Adiabena'ya[1], yani Büyük (Doğu) Toros Dağları'na dek uzanıyordu. Eski Hitit İmparatorluğu'nun ana bölgelerinden birisi olan bugünkü Sivas İli'nin doğu bölgesi, yani dağlık Pariadra[2] bölgesi, M.Ö. dana, ikinci yüzyılın başlarında İberya'ya aittir. İbarya burada daha Strabon zamanında Galis ağızından doğuya doğru uzanan Tibaraniye bölgesinden Karadeniz'e açılıyordu. M.Ö. 66 yılında Pompeius'dan kaçan Pontus Kralı Mitriades yukarı Fırat bölgesinde eski bir Gürcü kenti olan Hudzen-Hoten[3] yerlileri İberlerle çarpışmaya tutuştu.

Tibaraniya'nın doğrusunda, Karadeniz kıyıları boyunca başka bir Gürcü devleti uzanıyordu. Bu devlet, "tarihin babası" sayılan Herodotos'un[4] bildirdiğine göre, 6. yüzyılda Önasya'da kurulan en büyük dört devletten birisi olan Kolhida devletiydi.

Bilim, Gürcüce Egrisi denilen Kolhida devletinin sınırlarına ilişkin oldukça güvenilir kaynaklara dayanıyor. M.Ö. 400 yıllarında Kolhida'ya gelen ünlü Yunanlı yazar ve başkomutan Ksenofon, Trabzon ve Kerasunt'un (şimdi Giresun) Kolhida kentleri olduğunu, Trabzon ve çevresinde Kolhlar'in oturduğunu söylüyor. Ksenofon, onbinlerce askerden oluşan birliğiyle Trabzon yakınlarındaki Kolh köylerinde tam bir ay kalarak, burada Kolhida'nın[5] öteki bölgelerine yıkıcı baskınlar yaptı.

Güney, daha doğrusu Güney-Batı Gürcistan'ın, yani Çoruh Irmağı'nın doğduğu yerden başlayarak batıya doğru uzanan Kolhida'nın ve Kura Irmağı'nın doğduğu yerden ve Çıldır Gölü'nden doğuya doğru uzanan İberya'nın tüm toprakları üzerinde, en eski çağlardan beri, sonraları Gürcü ulusunu oluşturan Gürcü boyları oturuyordu.

Gürcü halkı, varlığını ve konumunu korumak için, kendini tarihin sahnesinden silmek isteyen düşman güçleriyle 3000 yıl boyunca savaşıp durdu. Ama Gürcü halkı hiçbir zaman ulusal bilincini yitirmedi, büyük geçmişiyle olan sarsılmaz bağlarını koparmadı ve kutsal haklarından vazgeçmedi. Kendisinden güçlü düşmanlarının saldırıları karşısında zorunlu olarak geçici bir süre için geri çekildi. Gürcü halkı, gücünü yeniden toplayarak düşmanına saldırdı, istilacıları tehdit etti ve elinden zorla alınan topraklarını geri aldı.

Miladi yılların başında Romalılar, Kolhida'yı fethettiler. Daha sonraları, 4. yüzyılda Doğu Kolhida'da, Gürcüce eski ulusal adı Egrisi olarak Lazika, yani Laz Devleti kuruldu. Lazika'nın, Kolhida'nın kalıtçısı ve Lazlar'ın, Kolhlar'ın torunları olduklarını kimse yadsıyamaz. Bu görüşü, 6. yüzyıl Bizans tarihçisi Prokopios Kessariyskiy doğrulamaktadır: "Kolhlar'ın, Laz olmamaları mümkün değildir... Kolh adı şimdi, öteki birçok halklarda olduğu gibi, Laz adıyla değiştirildi."[6]. Prokopios'un genç çağdaşı ve yurttaşı olan Agafios daha açık olarak şöyle diyor: "Çok eski çağlarda Lazlar'a Kolh denildiğini ve Lazlar'ın gerçekten Kolhlar olduklarını Fazis, Kafkasya ve çevre ülkelerin halklarını tanıyan herkes bilmektedir." Aynı Bizans yazarı "Lazlar, öteki güçlü halklara egemen olan güçlü ve yürekli bir halktır" diyor. "Onlar, eski Kolh adından çok gurur duyarlar, bunun bir nedeni olmalıdır..."[7].

Ama yalnızca Doğu, yani Rion Kolhidası yoktu, bir de Batı, yani Çoruh-Trabzon Kolhidası vardı. İşte bu nedenle, Batı Kolhida halkına, ki bu sonuncusu Lazika'yla bir devlet olarak birleşmemiş olsa da, Laz denirdi.

Laz adı, bundan sonraki tüm çağlarda Çan, Hald adlarının yanında Batı Kolhida halkı için kullanıldı. 10. yüzyılda bir Gürcü yazarı, bir Bizans yazarının şu sözünü, "Lazika kenti Trabzon", olduğu gibi kendi anadiline şöyle çeviriyor: "Megrel ülkesinin kenti Trabzon'dur." Trabzon İmparatorluğu hükümdarlarına (1204-1461) İstanbul'da "Laz hükümdarları", sahip oldukları topraklara da bazen Lazika, bazen Kolhıda denirdi.

Bu Laz boyunun tarihsel yerleşim bölgelerinin sınırlarını açıklamak için akademisyen Marra'nın verdiği bilgiler ilginçtir: "İstanbul'da, Türkiye'nin Karadeniz kıyılarında yaşayan herkese, hattâ Samsunlulara ve Sinoplulara Laz denir... Erzurumlulara da Laz denir. Bir de Gümüşhanelilere ve tüm kıyı sâkinlerine."[8].

Ortaçağ'da, Gürcistan'ın siyaset ve kültürel birliğinin çekirdeğini İberya'nın ana bölgesi olan Kartli oluşturuyordu. Doğu Gürcistan hükümdarı olarak ünlenen Vahtang Gorgasal'ın (ölümü, 502) bu yönde önemli çabaları olduğunu görüyoruz, ama Gorgasal'ın çabalarını 6. yüzyılda Persler engelleyemedi. Ama feodal temele dayalı bir Gürcü devletinin (VI. yüzyıl) yeniden doğuşu ve Kura Irmağı vadisindeki ilk başarıları Arap fetihleriyle durduruldu. İstilacılarla yapılan çarpışmalar ve ulusal güçlerin ana örgütlenme merkezi zamanla Güney Gürcistan topraklarına kaydı.

Yani, Çoruh Irmağı'nın yukarı bölgesindeki Güney Gürcistan bölgesi Seper'in (şimdi İspir) hükümdarları olan Bağrationlar'ın Bayburt'ta özel yurtlukları olduğunu bilmekte yarar var. Çünkü bu hükümdarlar 10. yüzyılın sonunda tüm Gürcistan'ı birleştiren ulusal bir hanedanın temellerini oluşturdular. Ama daha birleşmeden önce, Gürcistan'ın yalnızca bir bölümünü oluşturan Tao-Klarceti'nin prensleri olan Bağrationlar, Güney Gürcistan topraklarının önemli bir bölümünü geri almışlardı. Böylece, III. David, 979 yılında İmparator Vasiliy Bolgaroboyets'i Kariya'dan (Erzurum bölgesi) , Hark ve Arahunik'ten (Van Gölü'nün kuzeybatı bölgesi. O zaman buralarda Ermeniler oturuyordu), o zaman önemli bir kale olan Hald-Ariç'den (yani Hald yerleşme bölgeleri) ve Erzurum'dan Trabzon'a giden anayol üzerindeki Klisura'dan (geçit), Çoruh Irmağı'nın yukarı bölgesi olan Çor-Mayri'den vb. bölgelerden geri çekilmeye zorladı. 80'li yıl-

larda David, Dercan (şimdi Tercan) ve Taron bölgelerini alarak sınırlarını güneybatıya doğru daha bir genişletti ve 997 yılında Manaskelt'i (Malazgirt) aldı.

Böylece, Gürcistan'ın güney sınırları Van Gölü'nden Erzincan'a dek genişlemiş oldu.

9.-10. yüzyıllarda Güney Gürcistan prensliklerinde Araplar tarafından Kura vadisinde durdurulan Gürcistan kültürü görkemli bir biçimde gelişti. Çoruh havzasının tüm bölgelerinde Kura ve Fırat'ın yukarı bölgelerinde bulunan Bana (Oltisi bölgesi, şimdi Oltu), Hakuli (Tortum yakınlarında), Oşki (aynı yerde), İşhani Tskaros-Tavi, Tbeti Handat, 12 nüfuslu Ança ("Gürcistan Sinası"), Opiza, Dolis-Kana, Şatberdi, Panaskerti vb. gibi, Gürcistan mimarisinin özgün dev yapıtları yükseldi, görkemli anıtları dikildi.

Georgiy Merçuli, Mikael Modrekili (marş yazarı ve besteci), İoane ve Yevfimiy Mtatsmideli vb. gibi önde gelen devlet adamlarıyla temsil edilen Gürcü yazınr dili Tao-Klarceti'de gelişerek büyük boyutlar kazandı. Yani burada, feodal dönem Gürcistan'ının birlik bilinci son biçimini aldı.

11.-13. yüzyıllarda, Gürcistan halkının yaratıcı kültür güçlerinin görkemli bir biçimde gelişmesinde, Güney Gürcistan en ön sıralarda yer aldı. Güney Gürcistan'ın, anayurduna ne gibi oğullar yetiştirdiğini anlamak için Büyük Rustaveli, Bek Opizari, Beşken Opizari gibi eşsiz usta sanatçılarını, Gürcistan'ın felsefi düşüncesinin gururu olan İoane Petritsi'nin, Georgiy Mtatsmideli ve Efrem Mtsire gibi önde gelen filologların ve tarihçilerin adını belirtmek yeter. Gürcistan'ın doğal gelişmesi Moğol akınlarıyla kesintiye uğradı. Gürcü halkı, aralıklı olarak hemen hemen 200 yıl, kendi özgürlüğünü ve kültürünü savunarak özveriyle savaşım verdi. Batı dünyası, kuzeyde büyük Rusya'nın ve o dönemde güneyde güçlü bir Gürcistan'ın, göçebe istilacıların korkunç saldırılarını zayıflatan başlıca engeller olduklarını anımsamalıdır. Ama bu durum, Gürcü halkının telâfi edilmez kayıplar vermesine neden oldu. Gürcistan, insanlık tarihinin en önemli olaylarına sahne olan 15. yüzyılı, oluk gibi akan kanlarıyla parçalanmış olarak karşıladı. Bu dönem, Yakındoğu'da Tatarların yerini yeni göçebe istilacılar olan Osmanlı Gurkaları dönemidir.

15. yüzyılda Türkler, Gürcistan'a yaklaşarak burun buruna geldiler. Bu dönemde Gürcistan, iç ve dış elverişsiz koşulların sonucu olarak, ayrı ayrı birçok feodal prenslikler görünümündeydi. Ama bu durumda bile, topraklarını henüz Erzincan'a ve Trabzon yakınlarına dek genişleten Güney Gürcistan Prensliği Samtshe, kendini sıkıştıran kana susamış düşmanını kahramanca geri püskürttü. Ayrıca, tüm kültür dünyasını tehdit eden bu tehlikenin iyi anlaşılması, Avrupa ve Yakındoğu devletlerinin Osmanlı Türklerine karşı ilk kez oluşturdukları büyük koalisyonlar, Gürcü hükümdarlarını ve prenslerini aynı dış politika çizgisine getirdi. Bu girişimlerin başarısızlığı, Gürcülerin gücünü azaltmadı: Kartli, İmereti ve Güney Gürcistan güçleri birleşerek saldırganlara birçok kez kanlı dersler verdiler. Böylece, örneğin 1545 yılında Gürcüler, Basian'da (Erzurum yakınlarında) büyük bir Türk ordusuna saldırarak parlak bir zafer kazandılar.

Gürcü halkı, bu dönemde Yakındoğu'nun büyük bir bölümünü ve Balkan

2

ПРАВДА

В тбилисской грузи... письмо в редакцию анаде... претензиях к Турции». Н...

«Коммунисти» 14 декабря опубликовано ...ли под заголовком «О наших законных ...исьма:

Письмо в редакцию

О наших законных ...унисти»

к Турции

Yazının yayımlandığı 20 Aralık 1945 tarihli Pravda.

Yarımadasını işgal eden, tüm Gürcistan'ı da almayı amaçlayan Türklere karşı görülmemiş bir hırsla direndi. Gürcistan'ın orta ve batı bölgelerinden kovulan Türkler, Güney Gürcistan'ı anayurdundan ayırarak burada yerleşmeyi başardılar.

Ama bununla savaş bitmedi. Gürcistan, birlik bilincini hiçbir zaman yitirmedi. 17. yüzyıl Gürcü tarihçisi Gorgibjanidze, iki büyük Müslüman devlet olan Osmanlı Türkiyesi'yle İran arasında sıkışıp kalan Gürcüler'in, "Hıristiyan Dinî'nden olduklarını" söyleyerek kendi yurttaşlarının ruhsal durumunu şöyle dile getiriyordu: "Çok acı çektiler, uzun bir süre bazen bu yanda, bazen öteki yanda dövüştüler, düşmanlarına çok zarar verdiler, ama onları yenemediler: Sultan ve Şah, Gürcistan'ı kendi aralarında bölüştüler (yazar bununla 1555 yılında yapılan İran-Türk Antlaşması'nı kastediyor). Bu Antlaşma'ya göre Samtshe, Kartli ve Kaheti Şah'a, İmereti, Odişi, Guriya, Abhaziya ve Laz toprakları Sultan'a kalıyordu."

Ama Gürcistan, yağmacıların gerçekleştirdikleri bu bölüşmeyi hiçbir zaman tanımadı, güney ve güneybatıdaki topraklarından hiçbir zaman vazgeçmedi. 1793 yılında yapılan Rusya-Gürcistan Dostluk Antlaşması'nın özel IV. maddesi şöyle diyor: "İmparator, savaş durumunda her türlü silahlı yardımda bulunacağına va barış durumundaysa, çok eskiden beri Katli devletinin olan toprakların ve yerlerin geri verilmesini yağmacılardan ısrarla isteyeceğine söz verir."

Gürcüler, birleşme olanağı doğar umuduyla 19.-20. yüzyıllarda Rusya'yla Türkiye arasında yapılan tüm savaşlara etkin bir biçimde katıldılar. Gürcistan halkının, İ. Çavçavadze, A. Tsereteli, G. Tsereteli, Gr. Orbeliani, D. Kipiani gibi en değerli oğulları Türkiye'nin ele geçirdiği Gürcü topraklarının her geri alınışını coşkuyla selamladılar. Batum'un, Ardahan'ın ve Artvin'in Türkler'den geri alınışını, Erzurum'un, Kazıstan'ın, Trabzon'un işgalini birer ulusal bayram olarak kutladılar. Halk, bu bayramlarda, yüzyıllardır yaşadığı hayallerinin gerçekleştiğini gördü.

Gürcistan birçok istilacı gördü. Bunlar arasında en kötü ün kazananlar, kuşkusuz, Türkler oldu. Türkler, her gittikleri yere yalnızca ölüm, yıkım ve vahşet götürdüler. Ele geçirdikleri Gürcü bölgelerinin gelişmiş kültürü oldukça geriledi. Daha sonra kent yaşamının gür bir biçimde geliştiği yerlere tamamen sessizlik çöktü. Şarapçılık, ipekböcekçiliği gibi gelişmiş tarımsal kültürler yok oldu. Halk yoksullaştı. Gürcü halkının en kutsal saydığı diline, yasalarına ve geleneklerine, ata kültürlerine ve dinine en yabanıl bir biçimde acımasızca zulmedildi. Türkçe ve Müslümanlık ateş ve kılıç zoruyla yayıldı.

Bu zulme boyun eğmeyen halk yığınları yurdundan yuvasından edildi. 8. yüzyılda yapılan ve Hıristiyan dünyası mimarisinin en üstün anıtlarından birisi olan Bana tapınağının olduğu yerde, 12. yüzyıldan beri Rustaveli'nin ölümsüz sesinin yankılandığı yerde, 14. yüzyılda yapılan dev Çule ve Safara tapınaklarının olduğu yerlerde, Türk akınlarıyla, Türklerin kendi hükümranlık alanları da dahil olmak üzere, tüm bu yerlerde, hiçbir olumlu şey yapılmadı. Gürcü tapınakları camiye dönüştürüldü. Halk, 20. yüzyılın başında, Çariçe Tamara döneminden kalan köprüleri hâlâ kullanıyordu.

Ama Türk devletinin boyunduruğu altına giren Gürcü halkı, zulmedicilere karşı savaşını hep sürdürdü. Türkler, tüm çabalarına karşı Gürcistan'dan aldıkları güney bölgelerinin organik birliğini asla yok edemediler. Tüm bu olgular, dünya kamuoyu ve bilim, bu birliği doğrulamaktadır. Türkler de bu birliği tanımak zorundadırlar. 1578 yılında Güney Gürcistan Prensliği Samtshe'yi alan Türk Hükümeti, buraya Gürcistan, yani Gürcü Vilâyeti adını verdi. "Gürcü Vilâyeti'nin Ayrıntılı Sicil Defteri" ("Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan") adlı bugüne dek korunan Türkler'e ilişkin 1595 tarihli resmî bir belge, Gürcistan Bilimler Akademisi tarafından yayımlandı. Bu belgenin bir yerinde, birçok bölgelerin yanısıra Çıldır'ın, Potshovi'nin, Panyaki'nin (Bana) ve Ardahan'ın tanımı yapılmaktadır. Öteki vilâyet, geçen yüzyılın 60'lı yıllarında, Kızılırmak'a (eski Galis) dek olan tüm toprakları ele geçiren ve dört sancağa ayrılan Trabzon Vilâyeti'dir. Bu sancaklar şunlardır: 1) Lazistan, Rusya sınırından Rize'ye dek, 2) Trabzon, Rize'den Ordu'ya dek, 3) Canik, Ordu'dan Kızılırmak'a dek, bu sancağın merkezi Samsun'du, 4) Gümüşhane[9].

Böylece, 19. yüzyılın sonlarında Türk resmî kaynakları Kızılırmak'a dek olan bölgeleri kapsayan Samsun bölgesinin bile adının hâlâ Canik, yani Çan ülkesi, yani Laz ülkesi olduğunu doğruluyordu.

Türk ansiklopedisi "Kamus-ül Alem" şöyle diyor: "Lazlar, Karadeniz'in güneydoğu kıyılarında, Trabzon Vilâyeti'nde yaşarlar... Kafkasya halkından sayılırlar ve Gürcü asıllıdırlar... Hattâ dış görünüşleri, onların Kafkasya asıllı ve Kafkasya halkı ırkından olduklarını söyler."

20. yüzyıla dek Güney Gürcistan, Gürcü coğrafya adlarının çoğunu korudu. 19. yüzyıldaki ve 20. yüzyılın başlarındaki haritalarda birçok arı Gürcü adına rastlanmaktadır, örneğin İmera (Gümüşhane'nin kuzeydoğu bölgeleri), Dzara, Goriana, Macara, Şuva, Mirzani, Mohora, Lori, Borşiani, Natehilebi, Ksanta, Kitra, Çorogma Harti, Çumovani, Ortsveri vb. yerler. Türk yönetimleri, şimdi bu Gürcü coğrafya adlarını değiştiriyorlar, Gürcistan'ın tarihsel anıtlarını, mimari başyapıtlarını yıkıyorlar. Yüzyıllardır atalarımızın oluk gibi kanlarını akıtarak, Gürcü halkını kendi özyurtlarından kovuyorlar, yığınlar halinde en uzak başka bölgelere yerleştiriyorlar.

Gürcü halkının 1920'de ve 1921 yılının başlarında yaşadığı o zor dönemde, Türkler, daha önce aldıkları en eski çağlardan beri Gürcüler'in olan topraklara ek olarak, Gürcü topraklarından olan Ardahan'ı, Oltu'yu, Artvin'i ve Batum'un güney bölgesini alarak kendi topraklarına katılar.

Sovyet halkının faşist Almanya'yla yaptığı Büyük Anayurt Savaşı sırasında, gerçekte Alman saldırganlarının yanında yer alan Türkiye, yeniden topraklarımıza göz dikti. Bu konuda Türk basını açık açık yazdı. Türkiye, gönüllü olarak bir kez daha emperyalist Almanya'nın hizmetine girerek, Anti-Hitler Koalisyonu'na zarar vermiş oldu.

Ya biz? Gürcü halkının, Birleşmiş Milletler'in kutsal davasına ne gibi katkıları olabileceğini, dünyaya hatırlatmamız gerekli mi?

Gürcü halkı, hiçbir zaman vazgeçmediği ve vazgeçmeyeceği topraklarını geri almalıdır. Bununla şu bölgeleri, yani Ardahan'ı, Artvin'i, Oltu'yu, Tortum'u, İsgira'yı, Bayburt'u, Gümüşhane'yi, Trabzon'u, Giresun'u, yani Gürcistan'dan alınan toprakların yalnızca bir bölümünü oluşturan Doğu Lazistan'ı amaçlıyoruz. □

Rusça'dan Çeviren: Mehmet Ozata

[1] Strabon, *Coğrafya*, kitap 11, yıl 14, 12-13
[2] Strabon, a.g.y., kitap 11, bölüm 14, 5, Plinius, *Doğal Tarih*, kitap 6, 28-29
[3] Appius, *Mitridates'in Savaşları*, 101, Strabon, *Coğrafya*, kitap 12, bölüm 3, 28
[4] Herodotes, 437, 440, 1104, 1110.
[5] "*Anabasis*", kitap 4, bölüm 8; kitap 5, bölüm 3.
[6] "*Gotlarla Savaş Üzerine*", 82
[7] 218, 335
[8] *Türkiye Lazistanına Gezi*'den, sayfa 608
[9] İngiliz Kansolosu V.Cifford Palgrave, cilt 7, Eki.

Yaşayan Türkologlar: XVII

İçimizden Biri

Robert Anhegger

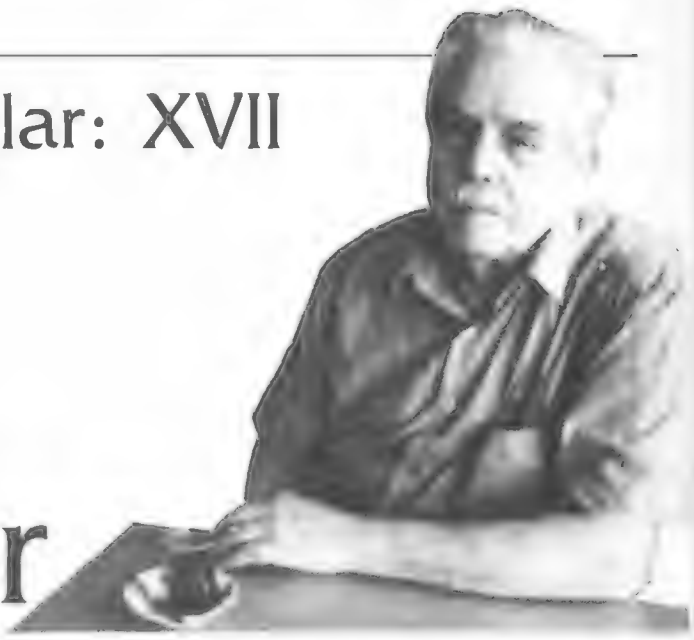

İLBER ORTAYLI

KENDİSİNE Goethe Enstitüsü'nün yönetiminde geçen yılları dolayısiyle Federal Almanya Cumhuriyeti'nin bir nişanı verilirken yapılan törende, Dr. Robert Anhegger Türkiye ve Türkler karşısındaki konumunu şöyle açıklıyordu: "Ben Türk dostu muyum, hayır. Peki o halde Türk düşmanı mıyım, tabiî ki hayır.. Ben Türkleştim.. Ama aynı zamanda bilinçli bir Almanım. Almanya'da doğmadım, Avusturya, İsviçre, Hollanda'da ve Türkiye'de ömrüm geçti. Ben dış ülkede yaşayan Almanlardanım. İki savaş arasında bu kolay bir meslek değil.." Robert Anhegger Alman pasaportu taşımıyor. Ülkesini daha 1935'te kısa bir ikametten sonra terketmişti. Hitler rejimiyle hiçbir zaman yıldızı barışmadı. Uzun savaş yıllarını Türkiye'de geçirdi.

1911'de hali vakti yerinde bir ailenin çocuğu olarak Viyana'da doğdu. Baba dili Almanca, anadili Fransızcaydı. Madencilik tahsil etmek istiyordu, bu iş için hazırlanmıştı da. Ama ya muhalefetten, ya olayların gelişiminden Balkanistik tahsili yaptı. İşte bu tahsili yapan birtakımları gibi Türk dili ve Türk kültürünü inceleme gereğini de böylece duydu. Arapça ve Farsçadan Türkçeye yönelenlere göre bu alana Balkanlardan girenlerin bir farkı vardır. Dünya görüşleri daha gerçekçidir. İslâm ve Binbirgece atmosferi ve kavramlar yumağından uzak bir biçimde Türkiye'yi tetkik eder ve anlamaya çalışırlar. Anhegger'in madencilik hevesi ve bilgisi ile Türkoloji ve Balkanistik tahsili ilginç bir çalışmada birleşti. 1942'de halen alanının klasik ve tek eseri sayılan ve Türkçeye de çevrilmesi zarurî olan şu ünlü doktorasını tamamladı ve Zürich Üniversitesi'ne sundu: *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletmelerinin Tarihi Üzerine). Anhegger, Türkiye'de zor ve tatlı günler geçirdi. En iyi dostları buradaydı ve eşiyle birlikte halen burada oturuyor. Ama harb yılları ve sonrasında ekmeğini arslanın ağzından aldığı zamanlar oldu. Daha 1943'te Nasyonal Sosyalist rejimin hışmına uğramıştı. İşsizdi. Özel Almanca dersler, matbaalarda Almanca musahhihliği, redaktörlükle geçimini sağladı. Fakat Türk dili, folkloru ve tarihi üzerindeki merakı, araştırma ve yazımı bu yıllarda da sürdü. En yakın çalışma arkadaşlarından biri Prof.Andreas Tietze'ydi. Gene bu yıllardaki bir dostluk, Halil İnalcık'la birlikte Osmanlı tetkiklerinin temel eserlerinden birini ortaya koymasını sağladı; "Kanunname-i Sultanî, ber muceb-i örfî Osmanî".

1935'te ilk defa İstanbul'a geldiğinde, Türkçeyi öğrenmiş ve üniversitedeki Alman profesörlerin Almanca-Türkçe tercümeli derslerini izleyerek dilbilgisini geliştirmişti. 1949'a kadar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Alman dili ve edebiyatı bölümünde yararlı bir öğretim faaliyetinde bulundu. Geç Ortaçağ ve Yeniçağ Almancası metinleri okutuyordu ve bununla ilgili bir derleme de yayınladı. 1949'da birçok Alman gibi üniversitedeki bu aktif görevi bıraktı. Ama üniversitenin yabancı diller okulunda ve 1952'de de Yıldız Teknik'te hem öğrencileri hem kendisi için yararlı öğretim yıllarını sürdürdü. 1956'da Alman Başkonsolosluğu'nun desteğiyle İstanbul Alman Lisesi'nde açılan Almanca kurslarının başındadır. 1961-68 yılları arasında İstanbul'da kurulan Goethe Enstitüsü'nün yönetimindeydi. Bu yıllar onun Almanları Türklere, fakat daha çok Türkleri Almanlara tanıttığı yıllardır. Her Goethe Enstitüsü (yani Alman Kültür Enstitüsü)

öyle yapar denebilir. Hayır, Anhegger resmî ideolojinin ve yönetimin dışladığı avangard Türk ressamlarını ve şairlerini programına alıyordu. Bu çabasını 1968'den sonra da aynı görevle tayin edildiği Amsterdam'da sürdürdü. Daima istenmeyen veya unutulan alanlara el atıyordu; Çocuk edebiyatı, işçi sorunları, yeni resim ve şiirin temsilcileri. İstanbul'da bizzat kendi gayretiyle düzenlediği küçük galeri, "Maya" gibi öncülerin yanında ve daha devamlı olarak yıllarca, yeni Türk ressamlarının sergilerinin açıldığı bir yer oldu. Alman Kültür Merkezi bu yönüyle yıllar boyu Anhegger'in sayesinde İstanbul'un kültür hayatının göze batan bir bölümüydü. Bu tür çalışma ve düzenlemeleri Hollanda'da sürdürdü. Türk işçilerinin gurbetteki yaşam ve kültür biçimleri, çocuk edebiyatımız, gurbet folkloru uzun müddet araştırdığı konulardır. Emekliliğinden sonra tekrar İstanbul'daki evine döndü. Eşi Mualla Eyüboğlu ile birlikte İstanbul'daki kültür çevrelerinin vazgeçilmez iki üyesi ve iki iyi dostturlar.

Anhegger, kimsenin el atmadığı bazı alanlarda öncü araştırmaları olan bir Türkologdur. Osmanlı İmparatorluğu içindeki halkların ayrı hücrelerde değil, içiçe yaşadıklarını görüp aralarındaki kültür alışverişini, ürünlerini bu açıdan tetkike yönelmiştir. Özellikle Türkçe konuşan Ortodokslar yani Karamanlılar üzerindeki bazı bilgileri ona borçluyuz. İki yıl önce Missailidis'in *Temaşai Dünya* adlı eserini Vedat Günyol'la birlikte latin harfleriyle yayınlamış ve bu eser ve Karamanlı ağzı üzerinde etraflı tetkiklerini özetlemiştir. Anhegger; Balkanlar ve Rumeli'deki Osmanlı mimarisi ve geniş alandaki Türk kültürünün evreleri ve etkileşimi üzerinde de ilginç makaleler yazmıştır. (Bunların listesini ekte bulacaksınız.)

Anhegger'in birçok yabancı Türkologtan en farklı yönü ve tutumu; kendi kültürünü koruyarak Türk hayatına geçiş yapmayı bilmiş olmasıdır. Aynı geçişi yapmaya kalkan birçok yabancıya göre en önemli yanı, Avrupalı ve Alman olarak kalmasıdır. İşte bu özelliğinden dolayı Türkiye'nin Batılılaşmasını sorunlarını en iyi kavrayan ve onu kendi tanıdığı çevreye, yani Almanca konuşan ülkelere tanıtanlardan oldu. Bu nedenle de yaşayan Türkologlar içinde; Türk halkının geçmişi kadar hali ve geleceğini, yani yaşayan Türk atmosferini ve kültürünü de anlayan ve inceleyen birkaç nadir Türkologtan biridir. □

Bir Hıristiyan ve İki Ermeni

Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar ve İç Tartışmaları

(Düşünceler ve Örnekler)

I

ROBERT ANHEGGER

Hiçbir kavga, kardeşler arasındakinden daha acımasız değildir. Bunun için İslâm'da Sünnilerle Şiilerin ve Avrupa'da da Katoliklerle Protestanların çatışmalarına bakmak yeterlidir. Bu konuda, o zaman Polanya'ya ait olan Kamenez-Podolsk'tan ilginç bir örneği C.NIEBUHR verir (1767). Bu yöreye, aksi takdirde ülke dışından getirilmesi gereken bazı malları üretmek üzere Alman zenaatçılar ve ustalar getirilmişti. Bu yüzden Protestan oldukları halde bu koyu Katolik ülkede kendilerine dokunulmuyordu. Ancak kendilerine ayrı bir kilise inşa etmelerine izin verilmedi. 'Şimdi, Protestanlardan Katoliklerin esirgediğini onlara Müslümanlar bahşetti. Protestan Almanlara Dnjestr nehrinin karşı kıyısında (yani Osmanlı toprağında) bir Luteryen kilise inşa etmelerine izin verildi. Durum öyleydi ki, Almanlar Polonyalılar için çalışıyor ve Türklerin ülkesinde dua ediyordu.' [Carsten NIEBUHR, Entdeckungen im Orient. Reisen nach Arabien und anderen Laendern 1761-1767. (Şark'ta keşifler. Arabistan ve başka ülkelere geziler 1761-1767). Yayıma hazırlayanlar R. ve E.Grün, s.301 Tubingen, 1973.]

OSMANLI İmparatorluğu'ndaki çeşitli Hıristiyan cemaatlarından söz ederken Henry Blount (17. yy başlarında) şöyle yazar: "Her biri Türk'ü, birbirini sevdiğinden daha çok sever ve birbirine karşı ona muhbirlikle ya da alet olarak hizmet eder."[1]

Bu tür iç kavgalar şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların itibarını artırmıyordu. Bunu aşağıdaki alıntı da gösteriyor: .... *Les Turcs ... se sont toujours scandalisez de cette diversité qu'ils voyent entre les sectes Chrestiennes.* (...Türkler... her zaman için Hıristiyan cemaatlar arasındaki ayrılıkları akıl almaz bir şey olarak değerlendirdi.)[2]

Müslümanlar zaten imanları sayesinde Hıristiyanlardan üstün oldukları inancındaydı.[3] Ancak Rum ya da Ermeni *millet*[4] olarak belirli yükümlülük ve hakları vardı ve bunlar ikinci sınıf bir teba olarak bile olsa bağımsız bir yaşam güvencesi sağlıyordu. Hıristiyanların birbirleri aleyhindeki ihbarları sayesinde Osmanlı Hükümeti "kendi" Hıristiyanları arasındaki tartışmaları konusunda az çok bilgi sahibi oluyordu. Hıristiyan görevlilerin atanması sırasında ilgili makamların kasasına akan paralar sürekli ve bereketli bir gelir kaynağı olmuştu ve ilgili makamların kararlarını da etkiliyordu. Ancak kaygılanmak için hiçbir neden yoktu.[5] Bu durum, Katolik kilisesinin gönderdiği temsilcilerin yerli Hıristiyanlar arasında yoğun bir propaganda faaliyeti başlatmasıyla değişiverdi. Fatih Sultan Mehmed Bizans'ı fethettiği zaman Katolik bir *millet** oluşturmak için bir neden yoktu. İstanbul'da bulunan az sayıdaki Katolikler yabancıydı ve bu nedenle *musta'min* stasündeydi.[6] Osmanlıların egemenlik alanlarını genişletmesiyle tümüyle Katoliklerden oluşan bazı toplumlar Osmanlı egemenliğine girdiğinde bunların durumu özel fermanlarla düzenlendi.[7] Kaldı ki, hükümet zaten başı yabancı bir memlekette yaşayan ve düşmanların inancı olan bir dine ve onun müminlerine güvensizlikle bakmak durumundaydı.[8] Siyasi bazı hesaplardan dolayı Osmanlı Hükümeti 1569'da, o zamanki müttefiki Fransa'ya Osmanlı İmparatorluğu'ndaki

Katolik teba üzerindeki himaye hakkını tanıdı. Bu kararın bir hayli kalıcı sonuçları olacaktı. Bu şekilde Fransız elçilerine, günümüzdeki ifadesiyle "Bir başka devletin iç meselelerine karışma"nın yolu açılmıştı; örneğin Roma yanlısı Patriklerin tayini ve Roma aleyhtarı Patriklerin azledilmesi için gösterdikleri gayretler. Bununla birlikte kendi menfaatleri sözkonusu olduğunda diğer devletlerin elçileri de işe karışmaktan geri kalmadı.

Bu konudaki en uç vaka, Kalvinist yanlısı Patrik I. Kyrillos Lukaris meselesidir.[9] Bu meselede aynı zamanda, Avrupa içi çatışmalar İstanbul'da sürdürüldüğünden, bir yanda Fransız ve Avusturya imparatorluğu elçilerinin, bir yanda da Hollanda ve İngiliz elçilerinin eylemleri ortaya çıkıyordu. Örneğin Cizvitler Lukaris'i Moskova ile yazışmakla, dolayısıyla vatana ihanet ile suçladı ve bu yüzden de Lukaris 1622'de görevden alındı, ama İngiliz elçisinin araya girmesiyle yeniden görevine iade edildi. Onun aleyhinde olan metropoller 60.000 Taler karşılığında (parayı Fransa ve İmparatorluk elçileri sağlamıştı) onun yeniden görevinden alınmasını başardı, ancak Hollanda elçisinin ortaya sürdüğü 70.000 Taler kararın iptaline yol açtı. Bunun üzerine Fransa elçisi köklü çözüm olarak Lukaris'in öldürülmesini planladı. İmparatorluk elçisi ise onu Roma'ya kaçırtmak ve orada da Engizisyon'a teslim etmek istiyordu. Bütün bu çabaları Hollanda elçisi boşa çıkarmayı başardı (1635). Ancak sonunda İmparatorluk elçisinin cebinden sağlanan rüşvetlerle Patrik yeniden vatana ihanetle suçlandı ve 1638'de idam edildi.

Başarılı bir kaçırma girişimi ise 1702'de sözkonusu: Katoliklerin işine gelmeyen Patrik Avedik Fransa'ya kaçırılır ve orada Katolikliği kabul eder (bak. Örnekler III, No.3). Ruslar ise (Ortodoksların hamisi olarak) 1861'de Katolik Başpiskopos J.Sokolski'yi kaçırdı ve bu şekilde gerçekleşmek üzere olan Katolik-Bulgar Birliğini başarılı bir şekilde sabote etti (Örnekler II, No.8).

Fransa, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun kenar bölgelerinde, Katoliklerin koruyucu devleti olma konumunu siyasi hedefleri için kullanmayı bildi. Örneğin Halep Konsolosu Fr. Piquet, Katolikliğe dönen herkesin Fransa Kralı'nın himayesi altında olduğunu ilân etti (1652) ve 1660'dan sonra Ege adalarındaki Katolik kiliselerinde bu kiliselerin ve cemaatlerinin Fransız himayesi altında bulunduğunu simgelemek üzere Fransız bayrağı dalgalandırıldı.[10]

ANHEGGER BİBLİYOGRAFYASINDAN SEÇMELER

Kitap ve Makaleler

Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich (Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciliğin Tarihi Üzerine), *Europaeische Türkei*, 2 cilt ve bir ek, İstanbul 1943-1945.

Kânûnnâme-i Sultani her müceb-i 'orf-i 'osmânî. Dr.Halil İnalcık'la birlikte yayınlanmıştır, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1958.

Çocuk Edebiyatı - Çocuk Kitapları, Dr.Meral Alpay ile hazırlanmıştır, İstanbul 1975

Türkiye'de Çocuk ve Gençlik Kitapları - Açıklamalı Bibliyografya (Türkçe ve Almanca). Dr.Meral Alpay ile birlikte hazırlanmıştır, İstanbul 1977.

Evangelinos Misailidis, *Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş)*. Vedat Günyol ile birlikte yayınlanmıştır, İstanbul 1986.

Quellen zur Osmanischen Keramik (Osmanlı Seramik Sanatı'na ilişkin kaynaklar), Otto-Dorn, Das İslamische İznik, Berlin 1941, s.165-195

Martoloslar hakkında, Türkiyat Mecmuası, VII/VIII, İstanbul 1942, s.282-320.

Mu'âli'nin Hünkârnâmesi, Tarih dergisi I, İstanbul 1949, s.145-166

Eyyûbî nin Menakıb-ı Sultan Süleyman, a.y.s. 119-138.

16. Asır şairlerinden Za'îfî, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV, İstanbul 1950, s.133-133-166.

Türk Edebiyatında Ağustosböceği ile Karınca Hikâyesi, Türkiyat mecmuası, IX, İstanbul 1951, s.73-94 (Almanca olarak Asiatische Studien, Bern 1949, s.30-47'de yayınlanmıştır)

Mehmet B.Hacı Halil ül-Kunevî'nin Tarih-i Âl-i Osman'ı. Tarih Dergisi, II, İstanbul 1952, s.51-66.

İznik (Nicea), İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1952, s.1256-1264.

Selâtinnâme müellifi Kemal, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV, İstanbul 1952, s. 447-470.

Zur Stellung einiger Staedte innerhalb der osmanischen Baugeschichte vor Sinan (Sinan'dan önceki Osmanlı mimarisi tarihinde bazı şehirlerin yeri üzerine), Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s.5-16

Neues zur balkantürkischen Forschung (Balkan-Türk araştırmaları üzerine), ZDMG, 1953, s.70-91.

Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı teşkilâtına dair mülahazaları, Türkiyat mecmuası, X, İstanbul 1953, s 365-393.

Beitraege zur frühosmanischen Baugeschichte (İlk dönem Osmanlı mimarisi üzerine yazılar), 48 sayfa (Zeki Velidi Toğan Armağanı, Ayrı basım, İstanbul 1953).

Soziale Faktoren bei der Entstehung des Hochosmanischen (Yüksek Osmanlıcanın doğusundaki toplumsal etkenler), Actes du XV

Die Romerbrücke in Mostar, Ein Beitrag zur Geschichte und Organisation des Bauwesens im Osmanischen Reich, Oriens VII, 1954, s.87-107 (Mostar'daki Roma köprüsü, Osmanlı İmparatorluğu'nda mimarlığın tarihi ve organizasyonu üzerine).

Eyyûbî, Menâkıb-i Sultan Süleyman. Eine neue Quelle zur Geschichte der Istanbuler Wasserleitungen (İstanbul su bendlerinin tarihine ilişkin yeni bir kaynak), Istanbuler Mitteilungen, VI, İstanbul 1955, s.98-108

Die Üç Şerefeli Cami in Edirne und die Ulu Cami in Manisa - Zur Baugeschichte der Muradiye Moschee in Manisa (Edirne'deki Üç Şerefeli Camii ve Manisa'daki Ulucamı - Manisa'daki Muradiye Camii nin doğuş tarihi üzerine), *İstanbuler Mitteilungen*, VIII, İstanbul 1958, s.40-56

Die soziale Lage türkischer Kinder in der Bundesrepublik Deutschland. Voraussetzungen und Bedingungen für Lesemotivationen (Federal Almanya'daki Türk çocuklarının sosyal durumu. Okuma yöneliminin önkoşulları ve şartları), Bücher für auslaendische Kinder, Schriftenreihe des Borsenvereins des Deutschen Buchhandels, Cilt 13, Frankfurt 1979, s.25-35. (Almanya'daki) *Türk çocuklarının Eğitimi ve Gerekli Koşullar)* (Türkçesi Dr. Nurhan Akçaylı), İst.Ün. İkt.Fak. Sosyal Siyaset Konferansları, 30 uncu kitap, İstanbul 1979, s.131-145

Türken in Deutschland, Reaktionen in Lied, Literatur und Film (Almanya'daki Türkler, Şarkılarda, edebiyatta ve filmlerdeki tepkileri), (Derleme), 3. Duisburger Akzente, Kleiner Mann was tun?!, 1979, s 255 vd.

Die Deutschlanderfahrung der Türken im Spiegel ihrer Lieder. Gastarbeiterkinder aus der Türkei zwischen Eingliederung und Rückkehr (Türklerin Almanya ile tecrübelerinin bir aynası olarak şarkıları. Alman toplumuna uyum ile dönüş arasındaki Türk işçi çocukları). München 1982, s.9-25 (Bazı değişikliklerle Hollanda ve Alman yayınlarında da yeralmıştır.)

Übersetzung - Übertragung - Bearbeitung (Tercumeler - Aktarımlar - Elden geçirilmiş metinler), N.Duman ve C.Ergül'e sunuş, Hans Sachs: Der Kraemerskorb (Pazarcının Sepeti), İstanbul 1981, s.5-8.

Evangelinos Misailidis ve Öyküleri, Sanat Olayı, Şubat 1982, s.76-79.

Moscheen in Saloniki und Serre - Zur Frage der I - Planmoscheen (Selânik ve Serez Camileri I - Plânı Camileri Sorunu Üzerine), Istanbuler Mitteilungen, 17, 1967, s.312-330.

Hurufumuz Yunanca, Ein Beitrag zur Kenntnis der Karamanisch-türkischen Literatur (Hurufumuz Yunanca, Karamanlıca Türk Edebiyatı Üzerine), Anatolica, VII, Leiden VII, Leiden 1979-1980, s.157-202.

Nachtraege zu Hurufumuz Yunanca (Hurufumuz Yunanca'ya ilâveler), Anatolica, X, 1981, s.145.

Weiteres zu Kemâl-i Zerd (Kemâl-ı Zerd Üzerine Düşünceler), Orhan Şaik Gökyay Armağanı, Journal of Turkish Studies, 6, 1984, s 15-43.

Kurtuluş Savaşında İzmir (1919-1923 yılları arasında İzmir Hollanda Başkonsolosluğu'nun gönderdiği raporlar), Tarih ve Toplum 1984, no.9, s.170

Bir Devri Yansıtan Sigara Kâğıdı Kapakları, Tarih ve Toplum, 1985, no.15, s 34-48, no.16, s.32-39, no.17, s.35-37.

Almanların Türkiye ye Göçü, Tarih ve Toplum, 1985, no.31, s.57-63.

Ein Christ und zwei Armenier - Christen im Osmanischen Reich, unter und gegeneinander (Bir Hıristiyan ve iki Ermeni - Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanlar ve iç tartışmaları, Festschrift Andreas Tietze, Wien 1986, s.15-35.

Evangelinos Misialidis'in 'Temaşa-i Dünya' adlı kitabı ve Türkçe konuşan Ortodoksların sorunu, V.Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler, II, Türk Edebiyatı, C.I, İstanbul 1985, s.15-24.

Eleştiriler

"Ali Nihat Tarlan, Şiir Mecmualarında XVI. ve XVII. asır Divan şiiri, seri 1, Fasikül 1, 1948", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV, 1952, 490-498

İbrahim Hilmi Tarışık, İstanbul Çeşmeleri, C.I, İstanbul 1943, C II, İstanbul 1945, ayrıca şurada da yeralmıştır: Der Islam, XXX/2-3, 1952, s.236-242 (Birçok ek ile birlikte).

Bir [illegible] Eleştirisi (Eleştiri dergisinin 1983 Ekim sayısında Prof. *Gürsel Aytaç'ın Adalet Ağaoğlu'nun Yaşam Öyküsü'nün Almanca çevirisi üzerine bir eleştirisi)*, Eleştiri, III/2, 1984, s.50-53

Ermeni kilisesi ile Rum Ortodoks kilisesi arasındaki tartışmalar, bir hayli huzursuzluk yaratan karışıklıklara yolaçtı. Bunlara ancak Türk güvenlik güçlerinin müdahalesiyle son verilebildi.

Böyle bir himaye altında bulunanlar kendilerini Frenk'ten sayıyordu. Nitekim Katolik Ermenilerin 1828'de İstanbul'dan sürülmesinin nedenlerinden biri, 'Biz Papacı ve Frenkiz!' biçimindeki çıkışlarıydı.[11] Yabancı bir devletin himayesi altında bulunmanın azınlık üyeleri için bariz avantajları vardı. Hukuki bir ifadeyle Zimmi'den musta'mine dönüşmüşlerdi, vergi kolaylıklarına sahiplerdi ve davalarını hami devletin mahkemelerine götürebilirlerdi. Hangi mahkemenin yetkili olduğu sorusu Katolikler için belirli koşullar altında hayatî öneme sahipti. Davaları bağlı bulundukları kilisenin *Millet* mahkemesinde görüldüğü takdirde bazı durumlarda ikrar etmiş Katolik ve 'Frenk' ilân edilip devlete sadakatsizlik suçlamasıyla *Şeriat* mahkemelerine teslim edilme tehlikesiyle karşı karşıyaydılar (bak. Örnekler III, No.4, olay 1707'de geçmekte). Böylesi bir durumda tek seçenekleri, ya İslâm'ı kabul etmek ya da ölüm cezasına çarptırılmaktı.

Ermeni kilisesi ve Rum Ortodoks kilisesi içinde Roma yanlısı ve aleyhtarı olanlar arasındaki ikilik, karışıklıklara yol açtı ve bu karışıklıklara ancak Türk güvenlik güçlerinin müdahalesiyle son verilebildi. Türk güvenlik güçleri herhalde çoğu zaman, kendini tehdit altında hisseden kilise makamlarınca çağırılmıştı. Ermeniler'in durumuyla ilgili olarak, 1896'dan 1908'e kadar İstanbul patriği olan Malachia Ormanian'ın değerlendirmesi elimizde bulunuyor.

---

[1] Ch.A.Frazee, *Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire*, 1453-1923 (Katolikler ve Sultanlar, Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923), Cambridge Univ. Press, 1983, s.95. — E.Ch. Suttner, Die Konfrontation der Ostkirchen mit westlicher Theologie (Doğu kiliselerinin Batı Teolojisi ile karşılaşması), *Die Türken in Europa*'da, hrg.von Kl.D.Grothusen, Göttingen 1979, s.98-106. — G.Jaeschke, Die christliche Mission in der Türkei (Türkiye'deki Hıristiyan misyonerlik), *Saeculum*, Jg.7, 1965, s.68-78. — R.Anhegger, Hurufumuz Yunanca, Ein Beitrag zur Kenntnis der Karamanisch-Türkischen Literatur (Kısaltması: Kar.) (Karamanlı-Türk yazını üzerine), *Anatolica*, Bd. VII, 1979-1980, Leiden, s.157-202 ve bu makalenin devamı: a.g.e. Bd.X, 1983, s.149-164. Özellikle de Kar. I. s.198, Anmerkung 39 ve Kar. II, s.158. — H.Göckejan, Die Türkei und ihre christlichen Minderheiten (Türkiye ve Hıristiyan azınlıkları), *Ostkirchliche Studien 30*, 1981, s.97-129. — J.Mc Carthy, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire.* (Müslümanlar ve Azınlıklar. Osmanlı Anadolusunun Nüfusu ve İmparatorluğun Sonu), New York-London 1983. (İki eserden de burada yararlanılamamıştır.)

[2] Theatre de la Turguie, ... traduit d'Italien en François par son auteur Michel Le Febre, Paris 1668, s.350. (Türkiye'de olup bitenler... İtalyancadan Fransızcaya, yazarı Michel Le Febre tarafından tercüme edilmiştir.) Kapakta Michel Le Fe'vre, "Epistre"de ise Michel Febvre geçiyor, ayrıca Le Ferre ve Le Febure olarak da geçmektedir.

[3] Bak. Örneğin H.V.Moltke, *Briefe über Zustaende und Begebenheiten in der Türkei, aus den Jahren 1833-1839*, 8. Auflage, Berlin 1917, s.434 ('Türkiye'deki durumlar ve olaylar hakkında 1833-1839 yıllarına ait mektuplar'): "Bir Türk tereddütsüz, Avrupalıların kendi ulusuna bilimde, beceride, zenginlikte, gözüpeklikte ve kuvvette üstün olduğunu kabul edecektir, ama bunu söylerken bu yüzden bir Frenk'in kendini bir Müslümana eşit sayabileceğini aklının ucundan bile geçirmez. Bu yenilmez gururun kökü dinin kendisindedir."

[4] Anadolu ve Rumeli'de Katolik ve Ortodokslar Hıristiyanların büyük çoğunluğunu oluşturuyordu ve bu çalışmada sadece bu iki cemaat ele alınmaktadır. Ortodoks ve Ermeni Hıristiyanlar arasında kısmen günümüze kadar süregelmiş köklü karşılıklı çekememezlik bu çalışmada üzerinde duramayacağımız belirli dini, tarihi ve ekonomik nedenleri vardır. — Bak. ayrıca Fr.Giese, Zum Problem der Gründung des Millets, Die geschichtlichen Grundlagen für die Stellung der christlichen Untertanen im Osmanischen Reich (Millet'in Kuruluşu Meselesi Üzerine, Hıristiyan Tebanın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Konumunun Tarihi Temelleri), *Der Islam*. Bd. 19, 1931, s.264-274. Ayrıca: H.Scheel, *Die staatsrechtliche Stellung der ökumenischen Kirchenfürsten in der alten Türkei*, Berlin 1943 (Kilise büyüklerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hukukî konumu) — H.W.Duda, Die Lage der christlichen Untertanen in der Türkei,(Türkiye'deki Hıristiyan tabanın durumu) WZKM, Wien 1948/52, c.51, s.56-63. Millet Sorunu üzerine bak.: Benjamin Braude, Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsanesi, I, *Tarih ve Toplum* S.40, s.34-226, s.41, s.12-268, Türkçe.

[5] Nitekim Kudüs'te Hıristiyanların kutsal yerleri hakkındaki anlaşmazlık da daha sonraki gibi uluslararası nitelik kazanmamıştı. Karş. U.Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Oxford 1960, s.174 (Filistin üzerine Osmanlı Belgeleri 1552-1615).

[6] Bu konuda bak.: H.İnalcık, İmtiyazat, Empire Ottoman, EI², s.1208-1219 — A.İ.Bağış, *Osmanlı ticaretinde gayrı müslimler*, Ankara 1983.

[7] Bak. msl.: N.H.Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship* (Türk-Dubrovnik ilişkileri), The Hague-Paris 1967, s.152 v.dd. — Frazee, a.y. s.7 — H.İnalcık, a.y.

[8] Le Fevre, *Theatre* kitabında s.137'de (17. yy ortaları) bir Paşa davalı Pederlere ... *pourquoy ils se mesloient de changer la Religion des Chrétiens du pays pour les faire de la leur, et les soustraire en mesme temps de l'obeissance du Grand Seigneur* ("Niçin memleketin Hıristiyanlarının dinini değiştirmeye ve kendi inançlarını kabul ettirmeye ve aynı zamanda da Padişaha sadakatten uzaklaştırmaya çalıştıklarını.." sorar. Yerli Hıristiyanların Katolik misyonerler hakkındaki benzer suçlamaları: "...ki onlara casus gözüyle bakılmalıdır.") Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant* I, Amsterdam 1743, s.166.

[9] Karş.: St.Runciman, *Das Patriarchat von Konstantinopel*, München 1970, s.251-278. 'Der Kalvinistische Patriarch' (Kalvinist Patrik) bölümüne bakınız.

[10] Frazee, a.y. s.121 v.d. — Burada ayrıca şu bilgiyi de aktaralım: Bir hayli tecrübeli ve bilgili bir adam olan Le Febure, Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransa tarafından fethini mümkün olarak kabul ediyordu. Böyle bir durumda tüm illerde Fransız valilerin görevlendirilmesi ve Türkçe ve Arapça dışındaki dillerin yasaklanması gerektiği kanısındaydı. — Fransız elçisi Choiseul-Gouffier (1788), Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir Fransız sömürgesi olarak söz eder (Barış, s.15'ten). M.E.Poujade (*Chrétiens et Turcs*, Paris 1859, s.179) biraz da gururla şöyle der: Partout en Orient, où flotte le drapeau français, les chrétiens voient une protection, une espérance. ("Bütün Şark'ta Fransız bayrağının dalgalandığı her yerde Hıristiyanlar için himaye ve umut vardır." — Özellikle de Ruhanî yönetim altında sayısız okulun işletilmesi bolca meyve verdi. "Bu nedenle de lâik Fransa da, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Katolik okullara büyük çaplı destek sağlamaya devam etti." (Suttner, a.y. s.100, dipnot 9). — Bu konuda aşağıdaki kitap, bir bakıma bu imtiyazların kaldırılmasından önceki son dakikalardan iyi bir örnek veriyor: Mgr. Grente, Evêque de Mans, *Une mission dans le Levant*, Paris 1922.

[11] Aydın bir adam olan Evangelinos Misilidis'in başlıca eseri olan *Temaşa-ı Dünya*'daki 19. yüzyılın yirmili yıllarında İstanbul'daki Katolik Ermeniler üzerine sözlerinden alınmıştır (bak. dipnot 49). *Temaşa-ı Dünya*, "Seyreyle Dünyayı" adıyla 1986'da Cem Yayınevi'nden yayınlanmıştır). Bak. Kar. II, s.154.

Alman İçişleri Bakanlığı Raporlarına Göre, Komintern'in EMPERYALİZME VE SÖMÜRGECİ ZULME KARŞI BİRLİK Adlı Yankuruluşu ve Dr. Şefik Hüsnü Değmer

METE TUNÇAY

DR. Ernst Ritter'in Weimar Cumhuriyeti'nde Nazilerin iktidara gelmesine kadarki döneme ilişkin olarak devlet arşivlerinden topladığı, İçişleri Bakanlığı Kamu Düzeninin Denetimi ve İstihbarat Merkezi Reichskommisar'lığı raporları *(Lageberichte 1920-29 und Meldungen 1929-33)* 1979 yılında Münih'te K.G.Saur Verlag'ca yayımlanmış. Bir Giriş'le Dizinler'i içeren kitabın 400 mikrofişten oluşan bir de ek kutusu var. Kitabın ad dizininde şu kaydı buldum: Ferdi, B. (geb. 1887), alias Huesni Pascha, alias Schefik, Mehmet türkischer Kommunist.

Gerçekten, Şefik Hüsnü'nün adı, 72'inci mikrofişin 78-93'üncü sayfalarında kopyaları verilen Berlin 20 Eylül 1932 tarihli raporda geçiyor.

Daha önceki birtakım istihbarat raporlarından anlaşıldığına göre, bu solpasifist örgüt 10 Şubat 1926'da Almanya'da *Liga gegen koloniale Unterdrückung* adıyla kurulmuş. Başlangıçta, özellikle Suriye ve Fas'taki sömürgeciliğe karşı hareketlere yardımı amaçlıyormuş. İlk genel sekreteri Fritz Danziger imiş (asıl adı Wladislaus Dobos). Daha sonraki genel sekreterleri arasında şu zevat da bulunuyormuş: Hindistanlı Chattopadhyaya (doğ. 31.10.1880 Haydarabad), ABD'nden Agnes Smerdley (doğ. 23.2.1892 Osgood), Macaristan'dan Otto Louis Gibarti (doğ. 26.4. 1895 Mistol), Çekoslovakyalı Bohumir Smerdal (doğ. 20.10.1880 Trebitsch), Alman Hans Jäger (doğ. 10.2.1899).

Ama asıl yönetici, bir ara genel sekreterlik de yapan Alman KP milletvekili Willy Münzenberg[1] imiş. En etkin üyeler arasında, Prof. Alfons Goldschmidt adlı (doğ. 28.11.1879 Gelsenkirsche) bir Latin Amerika uzmanı bulunuyormuş.

Liga'nın ilk kongresi 10 Şubat 1927'de Brüksel'de toplanmış ve adı *Welt Liga gegen koloniale Unterdrückung für nationale Freiheit* diye değiştirilmiş (bknz. *Rote Fahne* 19.2.1927). 20-21 Ağustos 1927'de Köln'de yapılan Yönetim Kurulu toplantısında Jawaharlal Nehru ve Henri Barbusse gibi önemli yabancılarla ilişki kurulmuş. Liga'nın Paris, Berlin ve New York'ta üç ayda bir yayımlanan *Anti-Imperialist Review* adlı yayın organından başka bir de Berlin'de *Der koloniale Freiheitskampf* diye aylık dergisi çıkıyormuş. 1929 yılının 15-16 Ocak günlerinde yine Köln'de yapılan Yürütme Kurulu toplantısından sonra, Liga'nın ikinci kongresi 22-27 Temmuz 1929'da Frankfurt aM'da toplanmış.

Önceleri Albert Einstein şeref başkanı (fahrî reis) iken, 1929'da anti-Zionist Arap propagandası nedeniyle istifa etmiş. Mart 1932 tarihli *Informationsbulletin der Liga gegen Imperialismus*'a göre, birliğin şeref başkanı Bayan Sun Yat-Sen[2] olmuş. Birlik çeşitli Avrupa ülkelerinden başka, ABD'nde, Amerika'nın diğer bazı yerlerinde, Hindistan'da, Çin'de, Afrika'da vb. şubeler açmış. Berlin'de 12-15 semt grubu varmış, Almanya'da ayrıca Köln, Düsseldorf, Leipzig, Frankfurt am Main, Chemnitz, Hamburg, München, Essen ve Ramscheid'da örgütlenmiş. □

[1] Münzenberg (doğ. 1889) 1914-21 yıllarında Enternasyonal Sosyalist Gençlik Ligası'nın, daha sonra da Gençlik Kominterni'nin sekreteriydi. Birçok "cephe" hareketini perde arkasından örgütlemiştir. 1937'deki Moskova yargılamaları üzerine KP'nden ayrılmış, 1940'ta Fransa'da enterne edildiği kamptan kaçtıktan sonra asılmış olarak bulunmuştur. Katilinin Gestapo mu, NKVD mi olduğu hâlâ tartışılmaktadır.

[2] Bayan Çang Kay-Sek'in kızkardeşi olan Bayan Sun Yat-Sen, kocasından çok daha solcuydu ve Çin KP'ne girmişti.

Die Liga ist bestrebt, ihre kommunistische Tendenz nach Moglichkeit nicht in Erscheinung treten zu lassen. So erklärte der Türke Mechmet Ş e h e f i k (Hüsni Pascha), geboren am 15.4.1887 zu Saloniki, der in den Schriftstücken stets mit "Ferdi" bezeichnet wird, in einer am 1.6. 1931 stattgefundenen Jugendsitzung der Liga:

> "Ich bin einverstanden, dass prinzipiell in unserer Massenarbeit nicht die kommunistische Partei und ihre Leitung als Zentralpunkt hingestellt werden. Aber wenn jemand in einer Organisation auch den Vorschlag macht, wäre es falsch, dagegen zu kämpfen."

Die Liga versteht moglichst viele Personen und Organisationen, auch nicht kommunistisch eingestellte, für ihre Zwecke einzufangen. Wie aus den Sitzungsprotokollen der Liga hervorgeht, werden nichtkommunistische Mitglieder von den kommunistischen Sekretären und Funktionären in kommunistischem Sinne beeinflusst. Es geschieht dies in der Weise, dass immer wieder darauf hingewiesen wird, dass der Kampf gegen den Imperialismus und gegen die Unterdrückung der Kolonialvolker zugleich ein Kampf um die Verteidigung der Sowjet-Union ist.

Ungeeignete Elemente sollen wieder ausgeschieden werden. In einer Sitzung der Exekutive der Liga erklärte hierzu der bereits genannte Husni Pascha (siehe oben):

"Die Bourgeoisie-Führer, die Sozialdemokraten, die nationalen Reformisten und alle unklaren und schwankenden Elemente scheiden allmählich selbst aus und gehen zum Imperialismus über. Die einzige Organisation, die konsequent den Kampf weiterführt, ist die Kommunistische Partei."

Birlik komünist eğiliminin mümkün mertebe belli *olmamasına* çalışmaktadır. Bu meyanda, 18.4.1887 Selânik doğumlu ve yazılarında hep "Ferdi" namını kullanan Türk Mehmet Şefik (Hüsnü Paşa) Birliğin 1.6.1931 'deki gençlik toplantısında şu açıklamayı yaptı:

"Kitle çalışmalarımızda komünist partinin ve gazetesinin merkez nokta olarak ortaya konulmamasını prensipte kabul ediyorum. Ama bir kuruluşta birisi böyle bir teklif getirirse, buna karşı çıkmak da yanlış olurdu."

Birlik mümkün olduğunca çok kişi ve kuruluşu, komünist eğilimli olmayanları da, kendi amaçları için kazanmaya gayret etmektedir. Birliğin oturum tutanaklarından anlaşıldığı gibi, komünist olmayan üyeler komünist sekreter ve yöneticiler tarafından komünist anlayışa uygun biçimde etkilenmektedirler. Bu, emperyalizme ve sömürgelerdeki halkların ezilmesine karşı savaşımın aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin savunulması savaşımı olduğuna sürekli olarak işaret edilerek yapılmaktadır.

Çizgiye uymayan öğeler hep tasfiye edilmektedirler. Birliğin yürütme organının bir toplantısında yukarıda adı geçen Hüsnü Paşa bununla ilgili olarak şu açıklamayı yaptı (yukarıya bakınız):

"Burjuva önderler, sosyal demokratlar, milli reformcular ve bütün belirsiz ve sallantıdaki öğeler giderek kendiliklerinden ayrılıp emperyalizmin saflarına geçmektedir. Savaşımı tutarlı devam ettiren tek kuruluş, komünist partisidir."

İstihbarat Raporları'nın 81 ve 82. sayfaları ve Türkçe çevirisi.

KİTABİYAT

'Kitab' Üzerine

Umberto Eco'nun ünlü romanından aynı adla sinemaya uyarlanan Gülün Adı filmini izleyen kitapsever dostlarım büyük bir coşkuya kapıldıklarını söylediler. Önerileri üzerine bu filmi ben de izledim. Hele filmin baş oyuncusu, manastırın loş kitaplığındaki deri ciltli, minyatürlü el yazması kitapları karıştırırken içtenlikle söylüyorum, kendimden geçtim. Eve döndüğüm zaman filmdeki kitaplık sahnelerinin etkisiyle, uzun yıllar önce okuduğum Necip Asım'ın "Kitap" adlı yapıtını ele aldım, hem bu kez tadını çıkara çıkara yeniden okudum.

"Kitap" 1893'te İstanbul'da yayımlanmış, küçük boy, 210 sayfalık sevimli bir yapıt. Yazarı Necip Asım 1861 Kilis doğumlu. 1880'de Harp Okulu'nu bitirdikten sonra uzun yıllar askerî okullarda öğretmenlik, İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde Türk Tarihi Profesörlüğü, Cumhuriyetin ilk yıllarından ölümüne (1935) değin Erzurum milletvekilliği yapmış, Türk Dili Tarihi, Türk Tarihi, Türk ulusçuluğu üzerine önemli yapıtlar vermiş bir yazar.

Necip Asım "Kitap"ın önsözünde Padişah İkinci Abdülhamid'e övgüler yağdırıyor. Daha sonra ana baba sevgisinden yoksun bir çocukluk dönemi geçirdiğini, kendisine en yakın dostlar olarak insanlardan önce kitapları seçtiğini, ilk sevgili olarak da yalnızca kitapları tanıdığını belirtiyor.

Yapıtın birinci bölümü "Kitap" adını taşıyor. Bu bölümde kitabın tarihcesinden söz ediliyor. Eski Mısır ve Yunanlıların Papirüs liflerine, koyun derisi, fildişi ve kurşun levhalar üzerine yazı yazarak kitaplar yaptıkları anlatılıyor.

Kağıdın yaygınlaştığı ilk dönemlerde kitaplar ya tomar halindedir ya da dört köşelidir. Peygamberler döneminde kutsal kitaplar tahta levhalarla, deri üzerine yazılmaktadır. Ortaçağ'da tomar yöntemi kalkmış, dörtgen ciltler yaygınlaşmıştır. Bunu boyalı, yaldızlı, süslü kitaplar dönemi izlemiştir.

Basımevinin bulunuşuna değin kitap üretimi çok güç koşullar altında gerçekleşmiştir. Bu nedenle kitaplar hep yüksek fiyatlarla alınıp satılmış, kitap toplama, kitaplık kurma işi büyük paralar gerektirmiştir. Binbir güçlüklerle kurulan bazı büyük kitaplıklar da savaşlar, yangınlar, yağmalar sonucu yok olup gitmiştir. Örneğin eski Türk, Arap, İran kaynaklı değerli kitapların yok olmasına Haçlı Seferleri, Cengiz, Hülâgü, Timur akınları ile din ve mezhep kavgaları neden olmuştur.

Kitabın ikinci bölümü yazı konusunu içeriyor. Yazının bulunuşu, yaygınlaşması, biçimsel yönden geçirdiği evreler, harfler, sayılar ve çeşitli uluslaın kullandıkları alfabeler üzerine yararlı bilgiler veriliyor. Daha sonra kalem, kalemtraş, mürekkep vb. yazı araçları tarihsel gelişimleri içerisinde tanıtılıyor.

"Yazma Eserler" başlığı altındaki üçüncü bölüm de özgün bilgiler veriyor. Bu bölümden öğrendiğimize göre en eski yazma eser Mısır mezarlarından çıkarılan, cenaze törenini anlatan 3000 yıllık bir Papirüs tomarıdır. Pompei'de yapılan kazılarda da bazı kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Romalılardan kalma yazma eser sayısı oldukça azdır.

El yazması kitap üretimi Osmanlılarda büyük bir hız kazanmıştır. Medrese hocaları, öğrencileri ve din bilginlerinin bu işe büyük katkıları vardır. Öğrenciler ders kitaplarını yazarak çoğaltıyor, hocalar ve din bilginleri de istinsah (kopya) yoluyla kitap üretmeyi günlük işlerinden sayıyorlardı. Yazma kitap üretimi aynı zamanda önemli bir kazanç yolu idi. Dönemin önde gelen yönetici ve zenginlerinin yazı ustalarını korumaları, özendirme ve ödüllendirmeleri sonucu yazma kitap sayısı hızla artmış, evlerde-özellikle dinsel konuları içeren kitaplarla dolu-kitaplıklar kurulmasını sağlamıştır.

Yazma kitapları yazı, süsleme, resim ustaları ortaklaşa üretirlerdi. Bunlara sırasıyla hattat, müzehhib, nakkaş denilirdi. Gerek Doğu'da, gerekse Batı'da bu alanda ün yapmış değerli ustalar yetişmiştir. Bu ustalar toplumun her kesiminden büyük ilgi görmüş, devlet yöneticilerince korunup desteklenmişlerdir. Örneğin İran Şahı Şah İsmail Safevi 1516'da Yavuz Sultan Selim'le yapacağı Çaldıran Meydan Savaşı'na gelirken birlikte getirdiği ünlü sanatçılardan Hattat Nişaburlu Şah Mahmut ile Nakkaş Behzad'ı Osmanlıların eline geçmesinler diye bir mağaraya saklamış, savaş alanından kaçarken de öncelikle onları kaçırıp götürmüştür.

Değerli sanatçıların ürettikleri yazma kitaplar her dönemde yüksek fiyatlarla alıcı bulmuştur. Geçen yüzyıllardan birinde Avrupalı bir kontes İncil üzerine yazılmış bir söyleşi kitabını 200 koyun, birçok samur kürk, 268 litre buğday, 268 litre çavdar, 268 litre darı vererek satın almıştı.

Necip Asım kitapseverleri "kitap dostları" ve "kitap delileri" olmak üzere ikiye ayırıyor. Bilim adamları, sanatçılar, araştırmacılar, daha doğrusu kitapları okuyup incelemek, yararlanmak için satın alan okuyucular kitap dostları olarak anılıyorlar. İçeriğini önemsemeden yalnızca dış görünüşü için kitap satın alan, aldığı kitabı okumayan, raf doldurmak için bilinçsizce kitap toplayan kişiler ise kitap delileri olarak nitelendiriliyor. Kâtip Çelebi ile Ahmet Vefik Paşa'nın büyük kitap dostları olarak tanıtıldıkları bu bölümün sonunda bir de kitap delisinden söz ediliyor. Bu adam Barselonalı bir kitapçıdır. 1842'de düzenlenen bir kitap müzayedesi sırasında göz koyduğu kitabı satın alabilmek için açık arttırmaya rakip olarak katılan bir kişiyi öldürmeye kalkmıştır. Yine aynı kitapçı sattığı kitapları geri alabilmek için içlerinde genç bir Alman papazı, bir İspanyol şairi ve bir öğrencinin bulunduğu dokuz kişiyi acımasızca öldürmüş, bu nedenle ölüm cezasına çarptırılmıştır. Ölüm cezası yerine getirilirken son isteği yine kitaplarla ilgili olmuş, uğrunda dokuz kişiyi öldürdüğü kitaplarının Barselona Genel Kitaplığı'na verilmesini vasiyet etmiştir.

Yazılı belgeleri saklama, kitaplık oluşturma düşüncesi yazının tarihi kadar eskidir. Yazılı belgeler, özellikle kil tabletler önceleri tapınaklarda saklanırdı. Ninova kazılarından anlaşıldığına göre Asurlular kil tabletlerini özenle korumuş, uygarlık tarihinin en eski kitaplıklarının temelini atmışlardır. Mısırlılar ve Yunanlılarda ise artık gelişmiş kitaplıklar, kitaplar, okuyucular için özel olarak düzenlenmiş mekânlar görmekteyiz.

Yunanlıların iki ünlü kitaplığı vardır. İlki İ.Ö. 3. yüzyılda Bergama'da, ikincisi de İ.Ö. 283'te İskenderiye'de kurulmuştur. Bergama kitaplığı sonradan İskenderiye'ye taşınmıştır. İskenderiye kitaplığı eski çağ kitaplıklarının en ünlüsüdür. 700.000 kitaba sahip bu kitaplık İbni Haldun'a göre Hazreti Ömer tarafından, Batılı araştırmacılara göre de İ.S. 4. yüzyılda Hıristiyanlarca yakılıp yıkılmıştır.

Necip Asım yapıtında kitapçılık üzerine de geniş bilgiler veriyor. Eski çağlarda kitapçı dükkanları işsizlerle bilgiçlik taslayanların uğrak yerleridir. Yazarlar bu dükkanlara gelerek yazdıkları kitapları okurlar, kitapçı beğenirse giderlerini karşılayarak okunan yapıtları kopya yoluyla çoğalttırır, satışa sunardı. Özel kitaplık kurma merakı o dönemlerde de geçerli idi. Özellikle varlıklı kişiler yanlarında, bulundurdukları kölelerle tutsakları kitap çoğaltma işinde çalıştırırlar, bu yolla özel kitaplıklarını zenginleştirirlerdi.

İ.Ö. 3. ve 2. yüzyıllarda kitap alışverişinin en yaygın olduğu kent İskenderiye idi. Romalılar döneminde kitapçılar ürettikleri yeni kitapları İmparatorluğun her yanına gönderirlerdi.

Ortaçağ, kitapçılar için çok karanlık bir dönemdir. Bu çağda Hıristiyanlar daha çok dinsel kitaplar topladıkları, bunları da kiliselerinde kendileri ürettikleri için kitapçılar devre dışı kalmış, kitap alışverişi durmuştur. Arapların yayılma döneminde Papirüs satışı yasaklanınca bu kez kitapçılar daha büyük bir darbe yemişlerdir. Derinin çok pahalı oluşu yüzünden yeni kitaplar üretilememiş, eski kitaplardaki yazılar silinerek yerlerine dinsel kitaplar yazılmıştır.

Kitapçılığın sürüklendiği bunalım 1275 yılına dek sürmüştür. Bu tarihte kitapçılık sanatı Fransa'da devletçe koruma altına alınınca kitap üretim ve alışverişi yeniden canlanmıştır. 14. yüzyılda kağıdın, 15. yüzyılda da basımevinin bulunuşu kitapçılık alanında büyük bir devrim yapmıştır.

Kitapçılık alanındaki gelişmeler kuşkusuz ki Osmanlı ülkesini de etkilemiştir. Basımevinin 285 yıl geç gelmesine karşılık el yazması kitap üretim ve alışverişi başta İstanbul olmak üzere İmparatorluğun birçok kentinde büyük boyutlara ulaşmıştır. İstanbul, Bursa, Edirne ve Halep'teki sahaf dükkânlarının zenginliğinden yerli ve yabancı kaynaklar övgüyle söz etmektedir.

Bazı kişiler, özellikle yönetici durumundakiler eski çağlardan günümüze değin dünya görüşlerini beğenmedikleri yazarlara acı çektirmişler, yapıtlarını ise ya yasaklamışlar, ya da yakmışlardır. Kitap yakma olayı kitabın tarihi kadar eskidir. Necip Asım bu konuda da bizi aydınlatıyor. Yakılan yalnızca kitaplar olsa iyi. Çoğu kez yazarını da kitaplarıyla birlikte yakmışlar. Kitaplar yakılırken dinsel görüş ayrılıklarının da büyük ölçüde etkisi olmuş. Örneğin İspanyol başbakanı olan bir kardinal 1517'de Endülüs Emevilerinden kalma 5000 ciltlik el yazması Kuran-ı Kerim, İslâmlıkla ilgili dinsel ve bilimsel kitabı bir çırpıda yaktırmıştır.

Necip Asım'ın "Kitab"ı gerçekten yararlı bir yapıt. Üslubu bozulmadan, açıklama ve dipnotlar eklenerek, günümüz Türkçesiyle yayımlansa öyle sanıyorum ki bugün de önemli bir boşluk doldurur. □

SAMİ ÖNAL

İntihal Şüphesi

Doç. Dr. Ahmet Rıza Bekin, *İpek Yolu*, Ankara, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, no.308, 1981.

1981 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yayınlarından, üstelik Atatürk'ün 100. doğum yılına armağan olarak yayınlanmış olan bir kitapta intihal olduğundan şüpheleniyorum. Şüpheleniyorum diyorum, çünkü aslını görmedim, ancak biraz sonra okuyucuya aktaracağım bazı ipuçlarının birleştirilmesi, bu olasılığın gerçeğe çok yakın olduğunu düşündürtmektedir.

Kitabın kaleme alınması oldukça savruk bir düzen içinde gerçekleştirildiğinden, ipuçlarının sergilenmesi de bu savrukluğun paralelinde olacaktır. Ancak amacımız kitaptaki bilimsel hataları ayıklamak olmadığından (o işe sıra bile gelmiyor), delillerin tasnifiyle uğraşmayarak, sadece sunumuyla yetineceğiz.

Yazar kitabının ilk sahifesinin ilk cümlesinde "Roma'nın kuruluşundan yedi yüzyıl sonra (tahminlerimize göre M.Ö. 753 yılında, yazbaşında)..." demektedir. Parantez içindeki ifadenin Roma'nın kuruluşuna ilişkin "bilimsel" bir varsayım olması gerekmektedir. Tarih yazınında oldukça tartışılan bir konu olan ve mitolojik özelliklerin ağır bastığı bir alanda yazarın böylesine bir kesinleme yapabilmesine izin veren kaynakların neler olduğunu merak ediyor ve böylesine bir cümleyi, ancak bizzat Roma'da kazı yapmış bir arkeologun söyleme hakkına sahip olduğunu düşünüyoruz.

2. sahifede yazar "Büyük İskender tarafından Margiana'da kurulan *Antioch* (a.b.ç.) kasabasına nakledildiler" sözünü kullanmaktadır. Bu ya Eski Yunancadaki biçimiyle Antiokheia, ya da Türkçesiyle Antakya olarak yazılmalıydı, ayrıca burası bir kasaba değil, bir *polis*, yani bir kenttir. Bu kentin adı bu haliyle yalnızca İngilizce metinlerde yer almaktadır.

3. sahifede "Bizim; Nankin bezi, Astragan, Loden dediğimiz gibi, onlar da ipeğe sericum dediler" denilmektedir. Burada "biz"in kim olduğu ilginç bir sorudur, çünkü Türkçede Nankin bezi ve Loden diye bir şey yoktur, yalnızca Astragan belli bir kürk cinsini ifade etmek üzere kullanılmaktadır, oysa yukarıdaki iki terim İngilizcede vardır. Gene aynı sahifede çok ilginç bir dipnot bulunmaktadır, aynen aktarıyorum "Ch'en Ts'an, Commercial History of China, Shanghai, 1926 (in chinese)". Dipnottan anlaşıldığına göre bu kaynak Çincedir. Öyleyse, a) neden künyesi İngilizce verilmiştir? b) neden basıldığı kentin adı Türkçe Şanghay değil de, İngizlice Shanghai olarak yazılmıştır? c) kaynağın Çince olduğunu belirleyen ifade neden Türkçe değil de İngilizcedir? d) Acaba özgün kaynaktaki atıf aynen mi alınmıştır?

4. sahifede "Hz. Nuh *tarafından* (a.b.ç.) dört asır önce efsanevi Çin imparatoru..." denilmiştir. Bu acaba Türkçe bir ibare midir, yoksa kötü bir çeviri mi? Gene aynı sahifeden bir alıntı: "Lei-Tsu'nun bir gün ipek böceğinin ipliğini eğirmesini gizlice gözetlemesi üzerine, ipeğin elde edilmesi fikrinin aklına geldiği söylenir. Ondan iki asır önce, başka bir efsanevi imparator Fu-Hsi, yün ve ipek tellerden oluşan müzikal bir enstrüman icat etmişti. Çince'de Lei-tsu ismindeki tsu, ata kalimesinden türetilmiştir ve Lei kelimesi de şu üç unsurdan oluşur; Kadın, arazi, ipek.

Zaman zaman kendisi için hikaye ve efsanelerde kullanılan Hsi-Ling-Shih ismi Lei-tsu'nun babasının kabile adıydı. İpek böceğini ve onun ipliğini iyi tahlil etmesi ve Doğu'nun diğer tüm kumaşlarından daha üstün bir dokuma elde etmesi nedeniyle Lei-tsu, Çin halkı tarafından bir çeşit "Aziz Patron" olarak saygı gördü". Burada anlatılanları yazarın nasıl ve nereden bildiğini merak etmekteyiz, ancak herhangi bir kaynak gösterilmemiş. Öte yandan "Aziz Patron" diye söylenilen şeyin Türkçeyle hiçbir ilgisi yoktur. Bu, İngilizce ve Fransızca'da kullanılan bir terim olup, bir loncayı veya mesleği, zenaatı kurduğu düşünülen bir Hıristiyan azizini ifade eder. Türkçe'de bunun karşılığı, İslam geleneğinden kaynaklanan Pir'dir. Yazarın bu kadar harcıalem bir konuyu dahi bilmiyor olması, yaptığı aktarmalar üzerinde hiç düşünmediğini ve konuyu bilmediğini ortaya koyar niteliktedir. Gene bu sanifede şöyle bir dipnot bulunmaktadır: "Tchang Tche-Yun, Five thousand years of Chinese History, Taipei, 1961 (in Chinese)", bunun yorumu daha önce yapıldığı için tekrarlamıyorum.

5. sahifede yer alan "Shu-Ching ya da Tarih Kitabı, M.Ö. 5'nci yüzyılda Konfüçyüs tarafından derlenmiş ve yeniden yazılmış Çin'in tarihi ile ilgili eski dökümanlardan oluşan bir koleksiyondur. Bu kitapta "Yü'nün vergisi" adı altında imparator Yü'ye ödenen vergilerin bir listesini içeren bir kısım vardır" ibaresi, atıflarının mutlaka gösterilmesi gereken ve kesinlikle Çince bilmeyi gerektiren bilgilerdir. Bu sahifedeki dipnot kuşkuları daha da artırıcı niteliktedir. Aynen veriyorum: "Pariset, Historie de la soie, Lyons, 1843". Fransızcada tarih anlamına gelen "histoire"ın "historie" olarak yazılmasını, hınzırlık ederek İngilizcenin etkisi değil de, dizgi hatası saysak bile, Lyon kentinin adının Lyons olarak verilmesi işi bozmaktadır. Çünkü bu kentin adını Fransızlar "Lyon", Anglo-saksonlar "Lyons" olarak yazarlar. Öyleyse, Fransızca bir kitabın künyesinde İngilizce bir kent adı ne aramaktadır? Cevap basit, biz nasıl İngilizce kitapları, eğer orada basılmışlarda, London değil de Londra olarak gösteriyorsak veya Marseille değil de Marsilya yazıyorsak; İngilizce yazılmış bir kitapta atfın böyle verilmesi olağandır, ama Türkçe bir kitapta bu olmaz ve kuşku uyandırır.

7. sahifedeki şu alıntı çok açıklayıcı olmaktadır "altının poundlarla ölçüldüğü gibi, ipek de uzunluğu ile ölçülmeye başladı". Olay Çin'de geçmektedir. Soru: Çin'de Han hanedanı döneminde "pound" diye bir ağırlık birimi var mıdır? Cevap: Yoktur. Öyleyse, bu cümlenin anlamı nedir? Bu cümlenin anlamı bu metnin bir Anglo-Sakson tarafından yazıldığıdır. Türkçe yazan biri, eğer o sıralar Çin'de kullanılan ağırlık birimini bilmiyorsa, tıpkı Anglo-Sakson'un yaptığını yapar ve ülkesindeki cari ağırlık birimiyle ifade-i meram eder ve gram derdi. Bu sahifedeki dipnotlardan biri kuşkularımızı iyice artırmaktadır. Aynen şöyle: "Chambre De Commerce De Lyon: La mission française d'explaration commerciale en Chine (1895-7), Lyons, 1898". İki tane Lyon yazımı var, birini Fransızlar kendi kentlerinin ticaret odasını ifade etmek için kullanıyorlar ve Lyon olarak yazıyorlar, ya Lyons diye yazılanı? Bir Anglo-Sakson ülkesindeki cari kurallara göre nizami bir dipnot veriyor.

9. sahifedeki haritanın tamamen İngilizce olduğunu ve herhangi bir kaynak belirtilmediğini işaret etmekle yetiniyorum.

12. sahifedeki "Ssu-ma Ch'ien'in vakayinamelerinden öğrendiğimize göre" denilmesinin ardından, bu vekayinameleri zikreden dipnotları boşuna arıyoruz.

14. sahifeden bir alıntı "Han medeniyeti döneminde -Orta Asya'daki savaşlarda- Kokand ülkesinde teknik adamların esrarengiz kayboluşları hakkında Roma'nın hiçbir malumatı yoktu. Hattâ 'Seric kumaşı'nın Romalı her aile tarafından gerekli bir unsur olarak kabul edildiği dönemlerde, Romalı asilzade ve alimler bu kumaşın imalatı hakkında ya da onu yapanların yaşamına ait en ufak bir şey bilmiyorlardı. Augustus döneminde, bu halka ait ilk bilgiye Virjil'in bir eserinde rastlanmıştır. Bu eserde insanların ağaç yapraklarından güzel postlar yaptıkları yazılıdır". Kokand herhalde Türkçedeki Hocend olsa gerek. Daha önemlisi ise, kitabın yer yer acemice çeviri kokmasıdır. "Bu halk" terimiyle verilen ifadenin İngilizce karşılığı olan *"this people"* İngilizce bir metinde hiç de sırıtmazken, Türkçede sırıtmaktadır, çünkü dilimizde belirli bir meslek grubunu ifade etmek için "halk" değil, grup, unsur, tabaka, esnaf, meslek grubu vb. denilir. Ve tabii "ağaç kabuğundan postlar"ın ne demek olduğunu anlamamız mümkün değildir.

15. sahifedeki bir cümlecik ise Lyon olayını bağlamaktadır. Yazar "Ernest Pariset adında Lyons'lu bir yazar" demektedir; adeta bir Anglo-Sakson yazıyor!

16. sahifede *pound* bu kez bir Roma ağırlık birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Oysa ne yazık ki, Roma'da hiçbir zaman *pound* adını taşıyan bir ağırlık birimi olmamıştır.

18. sahifedeki "Nabatean"lar ifadesi de çeviri kokusunu artırmaktadır. Çünkü Türkçede herhalde Nabatiyeliler demek gerekirdi. Ve 19. sahifedeki harita tüy dikici bir pervasızlık örneğidir. Haritanın altında önce "Eurasia and silk routes c. 150 A.D." yazılmış, altında da "Eurasia ve ipek yolları, 150 yılı" denilmiştir. Haritadaki tüm yazılar İngilizcedir ve tabii ki kaynak gösterilmemiştir. Öte yandan İngilizce Eurasia'yı Avrasya yapma zahmetine bile katlanılmamış ve İngilizcesinde yer alan *c. (circa:* takriben, civarı anlamına gelen Latince kelimenin kısaltması) atlanarak, bir kesinlik görüntüsü yaratılmıştır.

21. sahifedeki 3 no.lu dipnot biraz önce Çince ile ilgili maceramızı, bu kez Rusça ile tekrarlamaktadır. Dipnot aynen şöyledir: "B.M. Stein, Economic and cultural relations between China and India in antiquity, Moscow, 1960 (in Russian)". Tekrar soruyorum: a) Moskova'nın Türkçe'deki yazılışı mı değişti? b) Rusça bir kitabın Rusça olduğunu İngilizce mi belirtmek gerekir? c) Yazar Rusça biliyor mu?

22. sahifede "tarihçi Batlamyus"tan söz edilmekte, 23. sahifede ise aynı kişiden Ptolemy ve Batlamyus olarak bahsedilmektedir. Latinceleşmiş hali Ptolemeus olan, Fransızların Ptolémée ve İngilizlerin Ptolemy olarak yazdıkları bu İskenderiyeli astronom, matematikçi ve coğrafyacının adı kendi dilinde Ptolemaios olarak yazılmaktadır ve Araplar tarafından da Batlamyus haline getirilmiştir. Bu ünlü bilginin tarihçilikle hiçbir ilgisi yoktur.

23. sahife kitabın en ilginç kısımlarından birini oluşturmaktadır. "Bazı tüccarlar saf ve basit kimselerdir ve seyahat ettikleri yerler hakkında hiçbir ilginç bilgi vermezler. Marinus, bunlara acır ve tüccarların genellikle kendi ticaretlerinden başka hiçbir şey ile ilgilenmeyen, keşfe az önem veren ve mesafeleri daima abartan kişiler olduklarını ileri sürerdi. Titianus'un elçileri için; 'yedi ay süren bir yolculuktan en ufak değerli malumat getirmemişler' demiştir" gibi ilk elden bilgi gerektiren bölümler, artık alıştığımız üzere herhangi bir kaynak gösterilmeden verilmektedir. Ayrıca, Türk tarihiyle yakın ilişkileri olan bazı coğrafi yerler İngilizce transkripsiyonlarıyla verilmiştir. Örneğin Balkh, Hamadan, Shahrud, Tash Kurakan, Yarkand, Tarim (herhangi bir dizgi hatası olasılığını önle-

mek üzere birkaç kere), Karashar gibi. Bunlar çoğunluğu itibariyle Türkçe yer adları olup Belh, Hamedan, Şahrud, Taş Kurakan, Yarkent, Tarım, Karaşar olarak yazılmalıydılar. Yazar DTCF öğretim üyesi olmakla birlikte, resmî tarih tezlerini kolaylıkla reddedebilmektedir, "Orta Çağ'da yaşamış Arap yazar Al Biruni'ye göre" sözünü çok büyük bir rahatlıkla sarfetmektedir. Bir kere bu ünlü düşünürün adı Batı transliterasyonuna göre yazılmıştır. İkincisi, Fransız ansiklopedisi *Robert*'e göre El Biruni Acem asıllı, *Britannica*'ya göre Araptır. Resmî görüş ise Türk olduğunu savunmaktadır. Böylesine tartışmalı bir konuda, tavır koymak anlamına gelen bu ibare mutlaka açıklayıcı dipnotlarla desteklenmeliydi. Bunun yapılmaması, yazarın "adeta bir İngiliz gibi" yazdığını düşündürtmektedir.

23. ve 25. sahifelerdeki iki dipnotun karşılaştırılması ortaya garip bir durum çıkartmaktadır. Bu dipnotlar sırasıyla şöyledir: "Grousset, (Rene) Histoire de la Chine, Paris, 1942, Histoire de l'Extreme-Orient, Paris, 1929", "Grousset; Fon Yeh, History of the Later Han; in various translations". Birinci dipnottan yazarın Grousset'nin kitabının aslından yararlandığı, ama ikincisinden de aslında bunun hiç de böyle olmadığını, üstelik İngilizce bir ifade ile öğreniyoruz!

27. sahifede, buna benzeyen bir ilginç pasaj ve bir ilginç dipnot daha karşımıza çıkmaktadır: 'Periplus of the Erythrean Sea' adlı eserin başlarında bu konu hakkında bilgi verilmiştir. Eserin sonlarına doğru Chryse ya da Altın Adası bölümlerinde This ülkesi hakkında şunlar yazılıdır: Bu bölgeden itibaren (Chryse Malacca) kuzeye doğru deniz This denilen yerde son bulur[1]" ve dipnot "Somewhat different translations in Schoff and Coedes". Hemen bibliyografyaya bakıyoruz ve Georges Coedes; Textes d'auteurs grecs t latins relatifs a l'Extrele-Orient depuis le IVe siecle avant J-C. Jusqu'au XIVe siecle, Paris, 1910 ve Schoff, The Periplus of the Erythrean Sea, New York-London, 1912 bilgilerini görüyoruz. Demek ki yazarın yararlandığı *Periplus of the Erythrean Sea* adlı eser başka bir yazara aittir, çünkü hem Schoff, hem de Coedes'in farklı çevrileri olduğunu yazar "İngilizce olarak" kendi söylemektedir. Öyleyse Schoff'un kitabı neden aynı adı taşımaktadır? Aynı adlı başka bir kitap varsa yazarı neden belirtilmemiştir? Fransızca kitabın künyesi neden bu kadar fazla hatalı yazılmıştır (yazarın küçük adının Fransızcada olduğu gibi Georges olarak değil de İngilizcede olduğu gibi George yazılması ne hikmettir?)

31. sahifede Doğu ticaretinden söz edilirken "yüklü ipek paketleri, kıymetli taşlarla dolu paketler, tütün ve baharat..." denilmektedir. Ve sözü edilen dönemde Amerika keşfedilmemiştir. Öyleyse, Amerikan kökenli bir bitki olan tütün bu sıralar Uzak-Doğu'da ne aramaktadır? Bir çeviri hatası mı?

38. sahifenin başındaki şu cümleyi yorumsuz aktarıyorum: Mukaddes kitaptan: bir medeniyetten diğerine geçen dini ve felsefi fikirlerin yanısıra doğu ile batı arasında mucizevi, sanatsal ve akılcı ilişkiler olduğunu öğreniyoruz". Ve 41. sahifeden dört harika alıntı: 1. "... şayet Akdeniz halkı yaklaşık 430 yılında ipeği tanıyorsa, ipek Çin'den gelmiş olamaz". 2. "İpek bir yerden gelmiş olmalıydı. Eğer mantık çerçevesinde kalınırsa güney Çin kökenli olduğu düşünülebilir". 3. "Artık İran'ın dönemi başlıyordu. Katı feodal yapı ve kralın gücü, ulusal dinin üzerine eklenince, İran milliyetçi, hattâ emperyalist iken saldırgan niteliğe sahip Zerdüşt görünümüne girdi. Muayyen bir bölgeye ait fetihlerini ve çok kâr getiren Uzakdoğu ipeğinin geçişine bağlı olan ekonomik durumunu korumayı kararlaştırdı". 4. "Çok geçmeden Bizans'ta işler tersine yürümeye başladı. Yeni başkent Constantinopolis, ticaret ve endüstri merkezi haline geldi. Tarihçiler tarafından mecbur tutulan ekonomik siyaseti izleyen imparatorlar, endüstrinin bünyesinde gerekli dallar geliştirdiler. Bunlar para sistemi, maden, metal, dokuma ve ipek idi". 1 ile 2 arasındaki çelişkinin takdirini okuyucuya bırakıyorum. 3'te ise 'milliyetçi, hattâ emperyalist iken saldırgan niteliğe sahip Zerdüşt görünümüne girdi'nin ne anlama geldiğini, çok düşünmeme rağmen çıkartamadım, keza 4'teki 'tarihçiler tarafından mecbur tutulan ekonomik siyaseti izleyen imparatorlar' lâfını da anlayamadım. Acaba Bizans'ta ekonomi politikasını tarihçiler mi belirlemekteydiler? Hiçbir Bizantinistin yakalayamadığı bu olguyu keşfinden ötürü yazarı kutlamaktan başka bir şey yapılamaz. Tabii maden ve metal'in ayrı şeyler olduğunun keşfinden ötürü de.

47. sahifede "Ülke binlerce mil genişliğindedir ve yaklaşık dört yüz kasabası ve düzinelerle eyaleti vardır. Ülkenin nüfusu oldukça kalabalıktır. Sınırlarının her on milinde bir muhafız kalesi (yaklaşık 16 km.) vardır ve her otuz milde bir de nöbet istasyonu bulunur" denilmektedir. Koskoca bir ülkenin kasabalarının çokluğu mu, yoksa kentlerinin çokluğu mu söylenir? Tabii kentlerinin. Ama İngilizcede *town* hem kasaba, hem de kent anlamına geldiğinden yazar böyle bir yanılgıya düşüyor, öte yandan mesafelerin mil cinsinden verilmesi bu ayrıntı ile birleştiğinde, çeviri kokusu netleşmektedir, ama ne yazık ki burada da herhangi bir atıf yoktur.

48. sahifede iki ünlü Fransıza, kimyacı Marcelin Berthelot ile sinolog Henri Maspero'ya izafeten bazı bilgiler verilmektedir. Öncelikle yazarı kimyacılara varan geniş bir kaynakla çalışma tutkusundan dolayı kutlamak isterim. Fakat ne yazık ki bu iki bilim adamına da herhangi bir atıf yoktur. Öte yandan "yaklaşık 630 yılında yazılan *Annals of Liang*'da (a.b.ç) Ch'in Lun (?) adında..." ibaresi, Çinlilerin İngilizlerden önce İngilizce yazıp yazmadıklarını sormamıza yol açmaktadır.

Harikalardan biri de 51. sahifede karşımıza çıkmaktadır. "Herrew dilinde"; hadi bunun dizgi hatası olduğunu ve "Hebrew dilinde" diye yazılması gerektiğini düşünelim, ama neden İngilizce ve neden Türkçede söylendiği gibi İbranice değil? İzleyen sahifedeki "Camille Beauvais 1837 yılında yazdığı Chinese Treatises Relative to Sericulture adlı eserinde..." denilmektedir. Ansiklopedilerde yaptığımız araştırma, Camille Beauvais'nin yalnızca Fransızca yazdığını ortaya koydu. Yazar bunun İngilizcesini mi kullanmış, yoksa Fransızcasını okuyarak kitabın adını İngilizce veren başka bir kaynaktan mı yararlanmış, atıf olmadığından anlamak mümkün değil.

Bu kitap bitmez tükenmez bir harikalar hazinesi olmaktadır. 53. sahifede Bizans'ta ipek fiyatından söz ederken, "... ipeğin 8 chrysos'unun 1 pound'dan fazlaya satılmasını yasaklayan...

... Petros Barsyame, adi ipeğin 6 chrysos'unu 1 ounce'den daha az fiyata sattı" denilmektedir. a) Yazar *pound* diye bir Bizans parası var mı kuşkusuna kapılmıyor, b) para biriminin *(chrysos) ağırlık birimi; ağırlık birimini (pound, ounce)* para birimi haline getiriyor, c) Üstelik metin içinde *chrysos*'un ne kadar altın içerdiğini veriyor. Çalakalem ve pek fazla İngilizce bilmeden yapılan bu çeviri mi? Tabii olayın tarihsel ve ekonomik bazını da bilmeden?

57. sahifede çok büyük bir harika daha; metin içinde "Tarih eseri olarak Toung Huang'da bazı Sogdian yazıtları, özellikle dini metinler bulunmuştur. Dünyanın her yanından gelen bilim adamları hâlâ bu yazıtları çözmeye çalışmaktadırlar[b]" ve dipnotta "According to one Russian Scholar, the in-

habitants of the valley of the Yagnob, a tributary of the upper Zeravshan in Sowyet Central Asia, stillir speak a dialect close to ancient Sogdian" denilmektedir. Yorum yapmaya gerek bırakmayacak kadar açık bir durum. Acaba artık intihal açığa çıktı diyebilir miyiz? Benzeri bir dipnot s.61'de yer almaktadır. Aynen ve yorumsuz alıyorum: "Fu-Lin Maybe a Corrupted pronaunciation of Rom, Hrom-Rome. The Arabs used the Word Rum to designate the Byzantines".

Yazar 65. sahifede çok cüretli sözler etmektedir. "Bu arada türeyen yeni bir tarikata mensup çadırlı göçebeler ise develerle yolculuk ediyorlar ve yolları üzerindeki yerleri yakıp yıkıyorlardı. 636 yılında, Muhammed'in ölümünden dört sene sonra Suriye'yi fethettiler ve Suriye'nin Batı Avrupa ile olan ticaretine son vererek çok sayıda tecrübeli dokuma işçisini Arapların kontrolü altına soktular. 647-98 yılları arasında Kuzey Afrika'nın tümünü işgâl ettiler. Kızıl Deniz ve Nil nehrinin tüm ticareti ve Orta Avrupa kervanları ellerine geçti. İran'dan sonra Araplar, dünyanın ikinci büyük ipek endüstrisine sahip oldular. Coğrafi şartlar ise halifelerin gözde olduğu Sasani İran'ın lehineydi. Zihinlerdeki gerici fikirler zaman geçtikçe siliniyor ve Müslüman İran ipek üretiminde, satışında ve tüketiminde başta geliyordu. Çin ile rekabet söz konusuydu". Ben Türkiye'de bu Türk yazarın İslamiyetten böyle söz edişine ilk kez tanık oluyorum. İslamiyete, fanatik Hıristiyan veya Musevilerin bile tarikat demeleri düşünülemezken, yazar bunu neden yapmış acaba? Cevap herhalde basit, anlamadığı bir şeyi kötü tercüme etmiş. Zaten İranlıların "gerici" fikirlerini terketmeleri, Arapların hem ipek endüstrisinde ikinci sıraya gelmeleri, hem de Çin-İran rekabetinin varlığı gibi abuk sabuk önermeler, ne derece ciddi bir iş yapıldığını göstermektedir. Öte yandan aynı sahifede Harun-al-Rashid, Talass, izleyen sahifede Djebal, ondan sonrakinde Hassan Bedreddine al-Basri, 68. sahifede Al Maqaddasi gibi transkripsiyonların yer alması (Türkçe yazılışları Harun-er-Reşid, Talas, Cebel, Hasan Bedrettin el-Basri, El-Mukaddesi olmalıydı) yazarın kitabına ne derece önem atfettiğini göstermektedir. 69. sahifede de "Khazaria... resmi dini Judaizm idi" sözü yazarın tarihten, Türkiye'den ve bilimden ne kadar uzak olduğunu ortaya koymaktadır. Sözü edilmek istenilenler Hazar ülkesi, Hazarlar ve Museviliktir.

72.-75. sahifeler artık kanıksadığımız türden icatlarla doludur. Örneğin "Haçlılar, Muhammed Jidah'a karşı geliyorlardı" denilmiştir. Acaba 'Haçlılar İslami cihada karşı gidiyorlardı' mı denilmek istenilmiştir? Ayrıca Philippe Auguste imparator değil, sadece Fransa kralıdır. Türkçede "Pisanlılar" diye bir terim yoktur, bu Pizalılar olmalıdır, zaten Pisan İngilizcede Pizalı demektir. Çok ilginç bir cehalet örneği de "Saint Louis Rubruquis 1252 yılında yola çıktı" cümlesinde ifadesini bulmaktadır. Oysa, asıl adı Wilhelm van Ruysbroeck olan Flaman misyoneri 1252-1254 arasında Fransa Kralı Saint Louis tarafından Moğol Hanı Möngke'ye elçi olarak gonderilmiştir. Hayatını Aynaroz'da tamamlayan bu Hıristiyan rahibini, yazar, kral Saint Louis ile birleştirerek ortaya ilginç bir karışım çıkartmıştır. Cehalet sen nelere kadirsin! Tabii ünlü İbn-Batuta'nın "Ibn-Batutah" diye yazılmasının üzerinde artık durmuyoruz. Fransız kralı I. François'nın adının I. Francis olarak yazılması da, kitabın her tarafına sinmiş olan Anglo-sakson kokusunu bir kez daha duyurtmaktadır.

Böylece çok "ilginç" bir kitaptaki gezintimizi tamamlamış bulunuyoruz. Bu "çalışma" bir kesim üniversite mensubunun tavrını ortaya koyması açısından öğreticidir. Bunlar Türkiye'de kitapların okunmak için değil de, etiket için olduğunu düşünmektedirler. Yoksa böylesine cüretkâr olabilirler miydi?

Toplumumuz ne yazık ki, uzun zamandan beri koyu bir şekilciliğin pençesine düşmüş durumdadır. Bugün sokaktaki insanlara 'sizi profesör yapayım mı?' sorusunu sorsanız, acaba kaçı reddeder dersiniz? Bizim toplumda, gene ne yazık ki, bir şeyin şekline sahip olunduğunda, aslına da sahip olunduğu inancı kök salmıştır. Üniversite hocası, aynı zamanda bilim adamıdır ve eser verir. Bunu toplumumuzdaki şekilcilikle birleştirince, işte elimizdeki kitap gibi "ürünler" ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de şekilciliğin yaygınlaşmasından sonra yapılan master, doktora, doçentlik, profesörlük tezleri bir incelemeye tabi tutulsa, acaba kaçı, bırakınız "bilimsel katkı" düzeyini, "bilimsel merak" düzeyine ulaşabilir? Kuşkum odur ki, pek azı. Mevcut üniversiteler sistemden yakınırken, yılların bu şekilcilik birikiminin bu noktaya gelinmesindeki katkısının da incelenmesi gerekir. Bilimsel sorumluluklarını idrak etmiş ve yerine getiren hocaların çoğunlukta olduğu bir üniversiteye kimse bir şey yapamazdı. Çoğu zaman foyaların meydana çıkmaması için sallabaşlık yapıldığını düşünüyorum. □

MEHMET ALİ KILIÇBAY

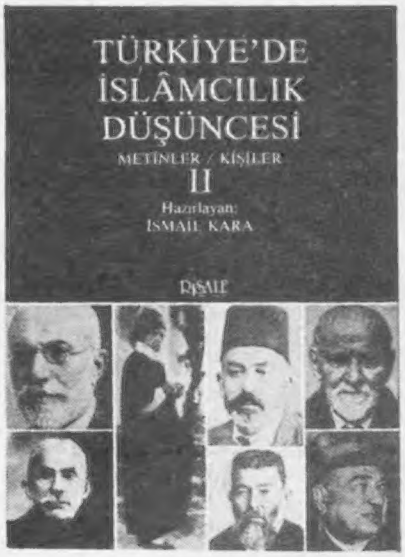

Bir Teşekkür Birkaç Açıklama

Her ne kadar *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi-Metinler/Kişiler* adlı iki ciltlik çalışmamın Sunuş'unda, kitapla ilgili tenkitlerde bulunacaklara peşinen teşekkür etmişsem de sayın Akşin Somel'e tekrar teşekkür etmek istiyorum. *Tarih ve Toplum*'un bir önceki sayısında "Kapsamlı Bir İlk Çalışma" başlığı altında yayımlanan tanıtma-tenkit yazısında (s.58-62) Somel, ilk cildin baş kısmında yer alan yaklaşık 60 sayfalık "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi İçin Bir Çerçeve Denemesi" başlıklı Giriş'i özetlemeye çalışıyor, ardından Giriş, seçilen metinler, biyografiler, seçilen kişiler ve ekler üzerine bazı görüşlerini ve tenkitlerini serdediyor.

Hem meslektaşım Akşin Somel, hem de okuyucular için birkaç konu üzerinde durmak istiyorum:

1. Giriş'te, İslâmcılar için yapılan modernist-muhafazakâr ayrımının pek de sağlam dayanaklarının olmadığını, hattâ bu ayırımın sözkonusu kişilerin fikirlerinden çok yaşayışlarına ve Cumhuriyet rejimine olan tutumlarına göre şekillendiğini söylüyorum. Sayın Somel, yazısının bir yerinde (s.59/st.2. Bardan sonraki rakamlar sütunları gösterir) bu tesbitin haklılığından bahsederken iki yerde de İslâmcılığı İslâm modernizmine indirgediğimi (s.58/st.3) ve "İslâm modernizmi akımına dahil edilemeyecek kişiler"i kitaba aldığımı (s.61/st.1) sözkonusu ediyor.

Burada modernist, muhafazakâr tariflerine ve tartışmalarına girecek değiliz elbette. Fakat şu kadarını tekrar vur-

gulamak lazım: İslâmcılar arasında, modernist-muhafazakâr ayırımını genel olarak haklı kılacak fikir ayrılıklarından çok nüanslar sözkonusu edilebilir. Bu yüzden baskın olan modernizmdir. İslâmcılıktan bahsetmek zaten büyük ölçüde İslâm modernizminden bahsetmektir.

Somel yine soruyor: Niçin İslâmcı gelenekçilere ve sûfîlere değinilmiyor? (s.61/st.2). Kimdir gelenekçiler? Babanzâde, Mustafa Sabri, Bediiuzzaman, İskilipli, Elmalılı mı?.. Ya sûfîler? Arusî tarikatına mensup Şehbenderzâde, Halvetî-Melâmî İsmail Fenni, Şazelî İzmirli İsmail Hakkı, Nakşî Mehmed Ali Aynî, Şabanî Elmalılı, Nakşî Musa Kazım... mı? Bunların hepsi kitapta var. Bana kalırsa bu tür ayırımlara fazla güvenmemek bizi daha sıhhatli noktalara götürür.

2. Yazıda, "İ. Kara'nın seçtiği kişilerin Türk İslâmcılık düşüncesini temsil etme yeteneği yeterli sayılabilir" dendikten sonra niçin Mahmud Esat Efendi, Abdüllatif Nevzat, Halim Sâbit ve Derviş Vahdetî'nin çalışma kapsamına alınmadığı soruluyor (s.61/st.2). Kanaatime göre bu kişilerin hem görüşleri hem de etkileri onlara ayrı bir "tip" özelliği ve bir orijinallik vermemektedir. Onlar gibi, hattâ onlardan daha önemli on-onbeş isim daha sayılabilir (Bereketzâde, Milaslı, Mansurîzâde, Tahiru'l-Mevlevî, Eşref Edip... vb.) Manastırlı İsmail Hakkı'ya gelince, Somel'in bahsettiği yazıların hepsini gördüm, ayrıca kitaplarını da okudum, karıştırdım. Aslında Sunuş'ta belirttiğim gibi Manastırlı, çalışmanın ilk ismi idi, alınabilirdi de. II. Meşrutiyet'ten sonra çok yaşamaması (Öl.1912) ve yazırının çeşitlilik taşımaması ondan vazgeçmeme sebep oldu.

3. *Sırat-ı müstakim, Sebilürreşad, Beyanu'l-hak, İslâm mecmuası* gibi İslâmcılık cereyanı için çok önemli olan dergilerin tarihçelerinin verilmemis olmasını, tenkitçi Giriş için bir eksiklik olarak görmektedir (s.60/st.2) ki haklıdır. Aynı durum İslâmcıların kuruluşlarına ve çalışmalarına katıldıkları kurumlar-cemiyetler için de geçerlidir. Bunlar için Giriş hacminde ayrı bir çalışmaya ihtiyaç var. Efganî'nin, Abduh'un görüşlerini özetlemek de böyledir. Benim Giriş'te, bu yayın organları ve bu kişiler için verdiğim bilgiler olmazsa olmaz türünden genel fakat satır başı kabilinden bilgilerdir.

4. Yazarlardan seçilen metinlerin temsil gücü, kanaatimce yüzde 70'in üzerindedir ve bir antoloji çalışması, seçmeye dayandığı için hiçbir zaman yüzde 100'lük bir temsil gücüne ulaşamaz. Somel'in Musa Kazım ve Babanzâde'den yapılabilecek alıntılar konusunda söyledikleri (s.61/st.3) bu türdendir. Âkif'in, Süleymaniye Kürsüsü'nden alınan parça için yapılan tenkide katılmıyorum. Âkif her ne kadar bunları Abdürreşid İbrahim'in dilinden anlatıyorsa da kendi görüşlerini söylüyor, kendini konuşturuyor. Bilindiği gibi Âkif bu tarzı *Sefahat*'da çokça kullanmıştır. Ferid Kam, Ahmed Hamdi Akseki ve Şemseddin Günaltay'dan yapılan alıntıların yetersizliğine de katılmam mümkün değil. Ferid Kam'ın fikir yazılarının çok sınırlı olması böyle bir yanlış anlamaya sebep olabilir. Akseki'nin bir kitabından alınan "İslâmın Bazı Önemli İlkeleri" (II, 215-55) yazısı tek başına bile birçok konu hakkında Akseki'nin görüşlerini özetlemeye yeterlidir. Şemseddin Günaltay'ın -bence çok özgün olmayan- eğitim konusundaki fikirleri dışında kitaptaki metinler yeterlidir.

5. Somel, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi ve Babanzâde Ahmed Naim'in Anadolu hareketini destekleyen hocaları -bu arada Yahya Kemal'i de- Dârulfünûn'dan uzaklaştırmak için kurulan Tasfiye Komisyonu'nda yer aldığını zikretmeden 1933 reformuyla üniversite dışında bırakıldığını vurguluyorum. Tasfiye Komisyonu'nu zikretmediğim doğru. Fakat bu eksiklik, 1933 reformuyla Ahmed Naim'in üniversite bünyesine alınmadığını vurgulamaya mâni değil. Ne sebeple olursa olsun Yahya Kemal'i Dârulfünûn'dan atmaya kalkışmak, Babanzâde gibi bir bilgini ona çok ihtiyaç olan bir sırada üniversitenin dışında bırakmak, tek başlarına vurgulanmaya değer olaylardır, sanıyorum.

Somel'in tenkit ettiği, Şehbenderzâde'nin ani vefatına bakır zehirlenmesinin sebep olduğu veya Siyonizm ve Masonluk meselelerine ilk el atanlardan olduğu için bu gruplarca zehirletildiği yolundaki rivayet bana ait değildir. Verdiğim kaynaklarda ve yine biyografisinde işaret ettiğim kitaplarının sadeleştirmelerinin ön kısımlarında yer alan hal tercümesinde bu hususa yer verilmiştir. Ben de bu ihtimali zikrettim. Bence uzak bir ihtimal de değildir.

6. yazıda sözkonusu edilen bir diğer husus, İslâmcıların tenkit ve polemiklerine konu olan bütün metinlerin Ekler'de yer almasına rağmen, Şehbenderzâde ve Ferid Kam'ın ağır tenkitlerine maruz kalan Celal Nuri'nin kitabına (Tarih-i İstikbal) Ekler'de yer verilmeyişi. Tahmin edilebileceği gibi bunun çok tabii bir gerekçesi var. Ekler'e aldığım metinler dergi veya gazete yazısıdır, yani sınırlı bir hacimleri vardır. Celal Nuri'nin tenkit edilen kitabı ise üç cilttir ve genellikle çok tenkit edilen 1. cildi 170 küsur sayfadır. Kitabı Ekler'e nasıl alabilirdim. [Somel, herhalde, bir zühul eseri olarak çalışmaya alınan Şehbenderzâde'nin "Islahat ve İstikbal" yazısını (1,5-17) Celal Nuri'ye cevap olarak gösteriyor. Celal Nuri'ye cevap olan yazı bu değil, "İslâmda fikir hürriyeti" (1,38-44) başlıklı yazıdır.]

7. Tenkitçi yazısında, İskilipli Âtıf Efendi'nin 31 Mart olayından sonra mahkemeye verildiğini (s.60/st.3) ve Said-i Nursi'nin de İstiklal Mahkemeleri'nde yargılandığını (s.61/st.1) sözkonusu ediyor. Bildiğim kadarıyla bu bilgilerin ikisi de yanlıştır. Gerçi İskilipli 31 Mart'tan sonra bir sürgün devri geçirdi, fakat 31 Mart'la ilgili Divan-ı Harb'te yargılanmadı.

8. Sayın Somel, dinî bir terim olan nass'ı parantez içinde "anlamı kesin olan Kur'an âyetleri" (s.60/st.1) diye karşılamaktadır ki hatalı ve eksik bir tanımlamadır. Nass sırf Kur'an'ı değil hadisi de kapsayan bir terimdir ve hüküm ifade eden, herhangi bir konuya sarahat getiren bir âyet ve hadis nasstır. Selef terimi için verilen açıklama da hatalıdır: "Selef: İslâmın erken dönemlerindeki dinsel inanış ve uygulamaları yeniden canlandırmaya yönelik dinsel hareket" (s.59/st.1). "Selef" terimi hareket için değil kişiler için kullanılır, hareketin adı Selefiyedir. Selefiye de "... yeniden canlandırmaya yönelik dinsel hareket"in adı değildir. Bu olsa olsa Yeni Selefiye veya Yeni Selefiye Hareketi'dir. Tek başına Selefiye hareketinin ortaya çıkışı İslâmın ilk asırlarına kadar geriye gider.

9. Meslekdaşım Akşin Somel yazısının sonunda şöyle diyor: "Sonuç olarak denilebilir ki, yukarda belirtilen eksikliklere rağmen, kendi alanında Türkiye'de bir ilk çalışma olması dolayısıyla, belirli İslamcı yazarlar hakkında bir fikir edinmek açısından -bilimsel bir kaynak olarak, çok dikkatli olmak koşuluyla- İ. Kara'nın derlemesi önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Derlemecinin, Sunuş kısmında belirttiği üzere, Osmanlıcılık, Türkçülük-Milliyetçilik ve Batıcılık akımları için de benzer -ancak kanımca daha titiz- çalışmalara ihtiyaç vardır".

İkisi de tire içinde verilen "bilimsel bir kaynak olarak çok dikkatli olmak koşuluyla", "ancak kanımca daha titiz" cümleciklerini bu yazıya yakıştıramadığımı da söylemeliyim. Bunların burada yeri yok. □

İSMAİL KARA